T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARS, ARDAHAN, IĞDIR'DAKİ (MERKEZ VE İLÇELER) TÜRK-İSLAM DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ulaş KILIÇ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK İSLAM SANATLARI PROGRAMI

Tez Danışmanı:
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk SEÇKİN

MART 2019

Ulaş KILIÇ tarafından hazırlanan KARS, ARDAHAN, IĞDIR'DAKİ (MERKEZ VE İLÇELER) TÜRK İSLAM DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ adlı bu tezin, yüksek lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğretim Üyesi Selçuk SEÇKİN
TEZ DANIŞMANI

Bu çalışma jürimiz tarafından, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Selçuk SEÇKİN

Üye: Doç. Dr. Nalân TÜRKMEN (Marmara Üniversitesi Öğr. Üyesi)

Üye: Doç. Dr. Nuri SEÇGİN

Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali Nihat KUNDAK

Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Çiçek Akçıl HARMANKAYA (İstanbul Üniversitesi Öğr. Üyesi)

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bölüm bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,

- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,

- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,

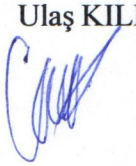
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,

- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversiteye veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Ulaş KILIÇ

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARS, ARDAHAN, IĞDIR'DAKİ (MERKEZ VE İLÇELER) TÜRK-İSLAM DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ulaş KILIÇ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK İSLAM SANATLARI PROGRAMI

Tez Danışmanı:
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk SEÇKİN

MART 2019

ÖZET

Kars, Ardahan ve Iğdır, Ortaçağ'da Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya bölgelerinin batıya açılan köprüsü durumunda olması ve Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar ulaşan İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle stratejik önemi büyük Anadolu şehirleridir. Türkler, 1071 tarihli Malazgirt Zaferi'nden sonra akınlar halinde Anadolu'ya gelse de 1064 tarihinde Kars Ani Şehri Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan tarafından fethedilmiş ve burada Menuçehr Camii yapılarak Anadolu Türk Mimarisi'nin ilk eseri verilmiştir. Bu tarihten başlayarak Cumhuriyet'in ilanına dek ihtiyaçlar doğrultusunda çok sayıda eser Kars, Ardahan ve Iğdır'a farklı Türk devletleri tarafından kazandırılmıştır.

Tez çalışmasında Kars, Ardahan ve Iğdır'a Türkler tarafından kazandırılan Türk-İslam Dönemi mimari eserleri incelenmiş ve bu illerin tarihi detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Kars şehrinde Türk-İslam Dönemi'nde yapıldığı belirlenen bir kale, bir içkale mescidi, iki kiliseden camiye dönüştürülmüş yapı, on cami, dört türbe, üç hamam, bir saray yapısı, iki köprü, bir paşa konağı, beş tabya olmak üzere toplam otuz yapıyla ilgili bilgi verilmiştir. Ardahan'da bir kale, beş cami, iki tabya olmak üzere sekiz; Iğdır'da ise bir kervansaray, bir kümbet ve bir köprü olmak üzere üç Türk-İslam Dönemi eseri anlatılmıştır. Anlatılan mimari yapıların çizimleri, fotoğrafları ve eski fotoğrafları tez çalışmamızda sunulmuştur. Tespit edilen yapıların anlatımından sonra günümüze ulaşmayan, fakat kaynaklarda adı geçen yapılar da çalışmamızda ele alınmış ve bu yapılarla ilgili eski fotoğraf ve gravürlere de yer verilmiştir. Çalışmada ayrıca, bahsi geçen illerin etimolojisi ve coğrafyası da anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars, Ardahan, Iğdır, Tarih, Türk, İslam, Mimari

ABSTRACT

Kars, Ardahan and Iğdır are the Anatolian cities with high strategic importance due to Northwest Iran and the South Caucasus regions are in the form of a bridge that leads to the west and is located on the Silk Road route starting from China and reaching to Europe in Middle Ages. Although the Turks came to Anatolia after the Malazgirt Victory in 1071, Kars Ani City was conquered by the Great Seljuk Sultan Alparslan in 1064 and the Menuchehr Mosque was built and the first work of Anatolian Turkish Architecture was given here. From this date up to the proclamation of the Republic in accordance with the needs of a large number of architectural works was built by different Turkish states in Kars, Ardahan and Igdir.

In thesis, the architectural works of the Turkish-Islamic Period, which were built by the Turks to Kars, Ardahan and Iğdır, were examined and the history of these provinces was explained as a detail. İt is information provided that a castle, a mosque of castle, two mosque converted from churches, ten mosques, four tomb structures, three baths, a palace structure, two bridges, a pasha mansion, five tabya with a total of thirty buildings, which was determined to be built during the Turkish-Islamic Period in Kars. It were detected that a castle, five mosques, two tabya In Ardahan; a caravanserai, a tomb structure and a bridge ın Igdır in built during the Turkish-Islamic Period. In our thesis study, it was presented drawings, photographs and old photographs of the architectural structures. After the expression of the examined structures, in our study, destroyed buildings have been investigated and for these builts are included related to old photographs, engravings. The etymology and geography of these provinces are also explained in the study.

Keywords: Kars, Ardahan, Igdır, Turk, Islam, History, Architecture

ÖNSÖZ

Türkiye'nin kuzeydoğu sınır hattını oluşturan Kars, Ardahan ve Iğdır illeri, erken dönemlerden itibaren insanlığa ev sahipliği yapan ve birçok kültüre ait izi barındıran önemli Anadolu şehirleridir. Stratejik bir coğrafyada yer alan bu iller, Paleolitik Devre kadar inen geçmişiyle tarih boyunca medeniyetlerin uğruna savaştığı ve beraberinde pek çok yıkımı getirdiği yerler olmuştur. Bu coğrafyada kurulan uzun soluklu medeniyetlerin büyük bir bölümü Kars, Ardahan ve Iğdır illerine mimari izler bırakarak tarih sahnesindeki yerlerini almış olsa da sonradan çıkan savaşlar neticesinde, farklı uluslara ait kültürel mirasın büyük bölümü yok edilmiştir. Türkler, İskitlerden beri farklı zamanlarda Anadolu'da görülmüş ve M.S. XI. yüzyıldan sonra bu coğrafyanın kesin sahibi olarak Anadolu'nun her köşesine ihtiyaçları doğrultusunda yapılar inşa etmiştir. XI. yüzyılda Orta Asya'daki kültür ve gelenekleriyle akınlar halinde Anadolu'ya gelen Türk toplulukları, Anadolu içlerine ve batıya ilerlemeden önce ilk yurt olarak Kars, Ardahan ve Iğdır illerini seçmişlerdir.

Kars, Ardahan ve Iğdır illeri, Türklerin yurt tuttuğu ilk yerler olması dolayısıyla ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilen çok sayıda yapıya ev sahipliği yapmış; ancak "Anadolu'nun Kapısı" adıyla anılan stratejik konumundan dolayı sürekli uğradığı istila ve savaşlar sonucu Türk İslam Dönemi yapılarının birçoğunu kaybetmiştir. Öyle ki XVII. yüzyılda sadece Kars'ta kırk yedi mihrap cami olduğu Evliya Çelebi tarafından ifade edilirken, şehrin sonraki dönemlerde Safevi, Rus ve Ermeni yıkımlarına maruz kalması sonucu günümüze bunların sadece on üçü ulaşabilmiştir. Aynı şekilde Ardahan ve Iğdır illerine Türkler tarafından yapılan birçok yapı da günümüze ulaşamamıştır. Kars, Ardahan ve Iğdır'da inşa edilen Türk-İslam eserlerinin büyük bölümü Rus hâkimiyeti döneminde sistematik bir şekilde yok edilmişken, daha öncesinde farklı tarihlerde gerçekleşen Safevi saldırıları ve XX. yüzyılın başlarında gelişen Ermeni olayları neticesinde pek çok eser yok olmuştur.

“Kars, Ardahan, Iğdır’daki (Merkez ve İlçeler) Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri” isimli yüksek lisans tez çalışmasında, bahsi geçen illerde bulunan Türk İslam Dönemi eserleri incelenmiş ve günümüze ulaşamayan yapılar da araştırılmıştır. Çalışma, ilk önce kaynaklar ışığında başlayıp daha sonra ilgili yerlerde bulunan eserlerin incelenmesi ve sahadan bu eserlerle ilgili bilgi toplanması şekliyle yürütülmüştür. Yüksek lisans tez çalışmamda her daim yanımda olan Sayın Hocam Dr. Öğretim Üyesi Selçuk SEÇKİN’e, kaynak temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ramazan Korkmaz, Prof. Dr. Hamza Gündoğdu ve Kaan Gündoğdu’ya; Kars’taki araştırmalarımda ilgi ve yardımlarını benden esirgemeyen Yıldırım Öztürkkan’a ve Mukadder Yardımcıel’e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ayrıca bu çalışmam vasıtasıyla her daim okumamı isteyen, öğrenim hayatımda her türlü imkânı bana sağlamaya çalışan, üzerimde büyük fedakârlıkları olan ve yakın zamanda yaşamını yitiren sevgili babam Ümit Kılıç’ı minnetle anıyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET……..……..II
SUMMARY…….....III
ÖNSÖZ……...IV
ÇİZİMLER LİSTESİ..…….....…….....IX
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ……XI
EKLER LİSTESİ…….……...XXII
KISALTMALAR LİSTESİ…….….XXIV

1. **GİRİŞ**
1.1. Konunun Kapsamı ve Amacı…..…….……1
1.2. İlgili Kaynak ve Araştırmalar…….……..2
1.3. Metod ve Düzen…..……..……3

2. **KARS**
2.1. Kars Adının Kökeni……...……4
2.2. Kars Coğrafyası…….6
2.3. Kars Tarihi……...……..8
2.4. Kars'taki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri……17
2.4.1. Kars Kalesi……17
2.4.2. Kümbet Camii……...……27
2.4.3. Beşik Camii……..…….31
2.4.4. Evliya Camii…….33
2.4.5. İçkale Mescidi……...…36
2.4.6. Ulu Camii……..……38
2.4.7. Vaizoğlu Camii…….……42
2.4.8. Yusuf Paşa Camii……..……45
2.4.9. Küçük Abdi Ağa Camii…….49
2.4.10. Ali Ağa Camii……..…...……51
2.4.11. Büyük Abdi Ağa Camii……..……54
2.4.12. Seyyid Yusuf Camii……56

2.4.13. Laçin Bey Camii…….58
2.4.14. Kağızman Feyzullah Efendi Camii…….……60
2.4.15. Ebu'l Hasanü'l-Harakani Türbesi…….……..62
2.4.16. Alperenler Türbesi…….….65
2.4.17. Celal Baba Türbesi…….…….66
2.4.18. Arapbaba Türbesi……68
2.4.19. Mazlumağa Hamamı……...……69
2.4.20. İlbeyoğlu Hamamı……...…71
2.4.21. Asri Hamamı……..…….74
2.4.22. Beylerbeyi Sarayı……77
2.4.23. Karahanoğlu Köprüsü…….……79
2.4.24. Lake Köprüsü……..81
2.4.25. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı……...……82
2.4.26. Karadağ Tabya……85
2.4.27. Kanlı Tabya…….……88
2.4.28. Dere Tabya……..92
2.4.29. Gemli Tabya……95
2.4.30. Arap Tabya……..……98
2.4.31. Kaynaklarda Adı Geçen Yapılar……...……101

3. **ARDAHAN**
3.1. Ardahan Adının Kökeni…….……106
3.2. Ardahan Coğrafyası……...……108
3.3. Ardahan Tarihi……...……109
3.4. Ardahan'daki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri……...……117
3.4.1. Ardahan Kalesi……117
3.4.2. Mevlit Efendi Camii……...……121
3.4.3. Müderris İbrahim Efendi Camii……...…123
3.4.4. Derviş Bey Camii……125
3.4.5. Posof Merkez Camii……...127
3.4.6. Arap (Yanık) Camii……129
3.4.7. Ramazan Tabyası……131

3.4.8. Emiroğlu Tabyası……133
3.4.9. Kaynaklarda Adı Geçen Yapılar……135

4. **IĞDIR**
4.1. Iğdır Adının Kökeni……138
4.2. Iğdır Coğrafyası……139
4.3. Iğdır Tarihi……140
4.4. Iğdır'daki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri……146
4.4.1. Kul Yusuf Kümbeti……146
4.4.2. Iğdır Kervansarayı……148
4.4.3. Tuzluca Köprüsü……152
4.4.4. Kaynaklarda Adı Geçen Yapılar……153

5. **KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME**……156
5.1. Kalelerde……156
5.2. Camilerde……159
5.3. Türbelerde……165
5.4. Hamamlarda……166
5.5. Saraylarda……168
5.6. Köprülerde……169
5.7. Kervansaraylarda……170
5.8. Tabyalarda……171

6. **SONUÇ**……176

KAYNAKÇA
HARİTALAR
ÇİZİMLERLER
FOTOĞRAFLAR
EKLER
ÖZGEÇMİŞ

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 1: 1579 İmar faaliyetlerini gösteren harita (Fahrettin Kırzıoğlu'dan).

Çizim 2: Kars Kalesi'nin içindeki ve eteğindeki yapılar.

Çizim 3: Cephanelik (Murat Delen'den).

Çizim 4: Süvari Ahırı (M. Delen'den).

Çizim 5: Asker Koğuşu.

Çizim 6: İç Kale Mescidi (Ali Boran'dan).

Çizim 7: Kümbet Camii (M.Delen'den).

Çizim 8: Kümbet Camii Havari Kabartmaları (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 9: Ulu Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 10: Vaizoğlu Camii (Murat Delen'den).

Çizim 11: Yusuf Paşa Camii (Murat Delen 'den).

Çizim 12: Ali Ağa Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 13: Seyyid Yusuf (Hacı Seyfi) Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 14: Laçin Bey Camii (Murat Delen'den).

Çizim 15: Kağızman Feyzullah Efendi Camii (Murat Delen'den).

Çizim 16: Asri Hamamı (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 17: İlbeyoğlu Hamamı (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 18: Mazlumağa Hamamı (Murat Demir'den).

Çizim 19: Beylerbeyi Sarayı (Bekir Gürsoy'dan).

Çizim 20: Karahanoğlu Taş Köprüsü.

Çizim 21: Lake Taş Köprüsü.

Çizim 22: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı zemin kat planı (M.Delen).

Çizim 23: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı birinci kat planı (M.Delen).

Çizim 24: Karadağ Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 25: Kanlı Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 26: Dere Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 27: Arap Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 28: Gemli Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

Çizim 29: Ardahan Kalesi.

Çizim 30: Mevlit Efendi Camii.

Çizim 31: Müderris İbrahim Efendi Camii (Hamza Gündoğdu'dan).

Çizim 32: Derviş Bey Camii (Gönül Cantay'dan).

Çizim 33: Posof Merkez Camii (H. Gündoğdu'dan).

Çizim 34: Ramazan Tabya (H. Gündoğdu'dan).

Çizim 35: Emiroğlu Tabyası (O.Ülkü).

Çizim 36: Iğdır Kervansarayı (H. Rahmi Ünal'dan).

Çizim 37: Kul Yusuf Kümbeti (Hasan Buyruk).

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Kars Kalesi'ne şehir merkezinden giden yol.

Fotoğraf 2: Kars Kalesi, ana giriş kapısı.

Fotoğraf 3: İç taraftan ana kapı, üzerinde asker koğuşu gözetleme odası.

Fotoğraf 4: Celal Baba Türbesi, ana girişin sağında.

Fotoğraf 5: Celal Baba Türbesi, ön cephe.

Fotoğraf 6: İç Kale Mescidi.

Fotoğraf 7: İç Kale Mescidi, doğu cephe.

Fotoğraf 8: İç Kale Mescidi, güney cephe.

Fotoğraf 9: İç Kale Mescidi, batı cephe.

Fotoğraf 10: İç Kale Mescidi, iç mekan.

Fotoğraf 11: Cephanelik.

Fotoğraf 12: Cephanelik, kapı.

Fotoğraf 13: Cephanelik, üst örtü.

Fotoğraf 14: Kuzey cephe kapıları.

Fotoğraf 15: İç Kale, doğu yaka.

Fotoğraf 16: Süvari Ahırı.

Fotoğraf 17: Süvari Ahırı, ön cephe.

Fotoğraf 18: Süvari Ahırı, ön cephe.

Fotoğraf 19: Süvari Ahırı, doğu cephe.

Fotoğraf 20: Süvari Ahırı, iç mekan, doğu taraftaki.

Fotoğraf 21: Süvari Ahırı, iç mekan, batı taraftaki.

Fotoğraf 22: Süvari Ahırı, iç mekan, batı taraftaki.

Fotoğraf 23: Süvari Ahırı, giriş açıklıkları.

Fotoğraf 24: Süvari Ahırı, genel.

Fotoğraf 25: Asker Koğuşu, ön cephe.

Fotoğraf 26: Asker Koğuşu, kuzey cephe.

Fotoğraf 27: Asker Koğuşu, batı cephe.

Fotoğraf 28: Asker Koğuşu, genel.

Fotoğraf 29: Asker Koğuşu, giriş açıklığı.

Fotoğraf 30: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, doğu cephe.

Fotoğraf 31: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, güney cephe.
Fotoğraf 32: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, batı cephe.
Fotoğraf 33: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, kuzey cephe.
Fotoğraf 34: Asker Koğuşu, giriş bölümü.
Fotoğraf 35: Asker Koğuşu, girişin solundaki oda.
Fotoğraf 36: Asker Koğuşu, girişin sağındaki oda.
Fotoğraf 37: Asker Koğuşu, girişin karşısındaki büyük salon, güney cephe.
Fotoğraf 38: Asker Koğuşu, büyük salondan sonra ulaşılan birim.
Fotoğraf 39: İç Kale'nin en yüksek noktası.
Fotoğraf 40: İç Kale'den Kars'ın genel görünümü.
Fotoğraf 41: İç Kale'nin en yüksek noktası.
Fotoğraf 42: Muhtemelen kale komutanı için yapılmış birim.
Fotoğraf 43: Muhtemelen kale komutanı için yapılmış birim, iç mekan.
Fotoğraf 44: İç Kale'de belirsiz bölüm.
Fotoğraf 45: İç Kale merdivenleri.
Fotoğraf 46: Merdivenlerin sağında yer alan birim.
Fotoğraf 47: İç Kale, genel.
Fotoğraf 48: İç Kale, kuzey kapıları.
Fotoğraf: 49: Kümbet Camii, kuzey cephe, giriş cephesi.
Fotoğraf 50: Kümbet Camii, batı cephe.
Fotoğraf 51: Kümbet Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 52: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.
Fotoğraf 53: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.
Fotoğraf 54: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.
Fotoğraf 55: Kümbet Camii, giriş kapı.
Fotoğraf 56: Kümbet Camii, iç mekan, güney cephe.
Fotoğraf 57: Kümbet Camii, iç mekan, doğu cephe.
Fotoğraf 58: Kümbet Camii, külah içi.
Fotoğraf 59: Kümbet Camii, doğudaki ek bölüm.
Fotoğraf 60: Kümbet Camii, günah çıkarma odası.
Fotoğraf 61: Kümbet Camii, zemin.
Fotoğraf 62: Kümbet Camii, geçiş öğeleri.

Fotoğraf 63: Beşik Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 64: Beşik Camii, kuzey cephe.
Fotoğraf 65: Beşik Camii, güney cephe.
Fotoğraf 66: Evliya Camii.
Fotoğraf 67: Evliya Cami ve Hasan Harakani Türbesi.
Fotoğraf 68: Evliya Cami ve minaresi.
Fotoğraf 69: Evliya Camii minaresi.
Fotoğraf 70: Ulu Camii, güney cephe.
Fotoğraf 71: Ulu Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 72: Ulu Camii minareleri.
Fotoğraf 73: Ulu Camii, güney cephe.
Fotoğraf 74: Ulu Camii, batı cephe.
Fotoğraf 75: Ulu Camii giriş kapısı, sol.
Fotoğraf 76: Ulu Camii giriş kapısı, sağ.
Fotoğraf 77: Ulu Camii, kırık kitabe.
Fotoğraf 78: Ulu Camii iç mekan.
Fotoğraf 79: Ulu Camii, pencereler.
Fotoğraf 80: Ulu Camii, pencereler.
Fotoğraf 81: Ulu Camii, mihrap.
Fotoğraf 82: Ulu Camii mihrabı, kan izleri.
Fotoğraf 83: Ulu Camii, aydınlık pencereleri.
Fotoğraf 84: Ulu Camii, alt mekan.
Fotoğraf 85: Vaizoğlu Camii, güney cephe.
Fotoğraf 86: Vaizoğlu Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 87: Vaizoğlu Camii, minare.
Fotoğraf 88: Vaizoğlu Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 89: Vaizoğlu Camii, kuzey cephe.
Fotoğraf 90: Vaizoğlu Camii, iç mekan.
Fotoğraf 91: Vaizooğlu Camii, iç mekan.
Fotoğraf 92: Yusuf Paşa Camii, kuzey cephe.
Fotoğraf 93: Yusuf Paşa Camii, doğu ve kuzey cepheler.
Fotoğraf 94: Yusuf Paşa Camii, batı cephe.

Fotoğraf 95: Yusuf Paşa Camii, güney cephe.
Fotoğraf 96: Yusuf Paşa Camii, giriş kapısı.
Fotoğraf 97: Yusuf Paşa Camii, kitabe.
Fotoğraf 98: Yusuf Paşa Camii, iç mekan.
Fotoğraf 99: Yusuf Paşa Camii, mihrap.
Fotoğraf 100: Yusuf Paşa Camii, mahfil.
Fotoğraf 101: Yusuf Paşa Camii, pencereler.
Fotoğraf 102: Küçük Abdi Ağa Camii (bugünkü adı Temel Yıldırım Camii).
Fotoğraf 103: Küçük Abdi Ağa Camii, batı yaka.
Fotoğraf 104: Küçük Abdi Ağa Camii, güney cephe.
Fotoğraf 105: Küçük Abdi Ağa Camii, giriş.
Fotoğraf 106: Küçük Abdi Ağa Camii, iç mekan.
Fotoğraf 107: Küçük Abdi Ağa Camii, ek bölüm.
Fotoğraf 108: Ali Ağa Camii, kuzey cephe.
Fotoğraf 109: Ali Ağa Camii, doğu yaka.
Fotoğraf 110: Ali Ağa Camii, güney cephe.
Fotoğraf 111: Ali Ağa Camii, kitabe.
Fotoğraf 112: Ali Ağa Camii, giriş.
Fotoğraf 113: Ali Ağa Camii, iç mekan.
Fotoğraf 114: Ali Ağa Camii, mihrap.
Fotoğraf 115: Ali Ağa Camii, mahfil.
Fotoğraf 116: Büyük Abdi Ağa Camii, doğu yaka.
Fotoğraf 117: Büyük Abdi Ağa Camii, giriş.
Fotoğraf 118: Büyük Abdi Ağa Camii, güney cephe.
Fotoğraf 119: Büyük Abdi Ağa Camii, orijinal minare.
Fotoğraf 120: Seyyid Yusuf Camii (bugünkü adı Hacı Seyfi Camii).
Fotoğraf 121: Seyyid Yusuf Camii, doğu yaka.
Fotoğraf 122: Seyyid Yusuf Camii, batı cephe.
Fotoğraf 123: Seyyid Yusuf Camii, giriş.
Fotoğraf 124: Seyyid Yusuf Camii, giriş kapısı.
Fotoğraf 125: Seyyid Yusuf Camii, iç mekan.
Fotoğraf 126: Seyyid Yusuf Camii, mahfil.

Fotoğraf 127: Laçin Bey Camii.
Fotoğraf 128: Laçin Bey Camii.
Fotoğraf 129: Laçin Bey Camii, giriş.
Fotoğraf 130: Laçin Bey Camii, giriş.
Fotoğraf 131: Laçin Bey Camii, minare.
Fotoğraf 132: Laçin Bey Camii, iç mekan.
Fotoğraf 133: Laçin Bey Camii, mahfil.
Fotoğraf 134: Laçin Bey Camii, pencere açıklıkları.
Fotoğraf 135: Kağızman Feyzullah Efendi Camii.
Fotoğraf 136: Feyzullah Efendi Camii, şahnişin.
Fotoğraf 137: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 138: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 139: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 140: Feyzullah Efendi Camii, mihrap.
Fotoğraf 141: Feyzullah Efendi Camii, minber.
Fotoğraf 142: Ebu'l Hasan Harakani Türbesi (bugünkü hali).
Fotoğraf 143: Ebu'l Hasan Harakani Türbesi (eski hali).
Fotoğraf 144: Alperenler Türbesi.
Fotoğraf 145: Alperenler Türbesi.
Fotoğraf 146: Arap Baba Türbesi.
Fotoğraf 147: Mazlumağa Hamamı.
Fotoğraf 148: Mazlumağa Hamamı giriş.
Fotoğraf 149: Mazlumağa Hamamı.
Fotoğraf 150: İlbeyoğlu Hamamı.
Fotoğraf 151: İlbeyoğlu Hamamı'nın önüne yapılan yapı.
Fotoğraf 152: İlbeyoğlu Hamamı, külhan bölümü.
Fotoğraf 153: İlbeyoğlu Hamamı, doğu yaka.
Fotoğraf 154: İlbeyoğlu Hamamı, doğu cephedeki açıklık.
Fotoğraf 155: İlbeyoğlu Hamamı, kuzey cephe.
Fotoğraf 156: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan.
Fotoğraf 157: İlbeyoğlu Hamamı, kubbe açıklıkları.
Fotoğraf 158: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan.

Fotoğraf 159: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan geçişleri.
Fotoğraf 160: İlbeyoğlu Hamamı, tonoz açıklıkları.
Fotoğraf 161: Asri Hamamı.
Fotoğraf 162: Asri Hamamı, güney cephe.
Fotoğraf 163: Asri Hamamı, doğu yaka.
Fotoğraf 164: Asri Hamamı, kuzey cephe.
Fotoğraf 165: Beylerbeyi Sarayı, güney cephe.
Fotoğraf 166: Beylerbeyi Sarayı, doğu yaka.
Fotoğraf 167: Beylerbeyi Sarayı, kuzey cephe.
Fotoğraf 168: Beylerbeyi Sarayı, kuzey yönde yeni çıkan bölümler.
Fotoğraf 169: Beylerbeyi Sarayı, kuzey giriş, karşıda güney giriş.
Fotoğraf 170: Beylerbeyi Sarayı, batıya doğru uzanan birimler.
Fotoğraf 171: Beylerbeyi Sarayı, batı cephe.
Fotoğraf 172: Beylerbeyi Sarayı, iç mekan.
Fotoğraf 173: Beylerbeyi Sarayı, iç mekan.
Fotoğraf 174: Beylerbeyi Sarayı, su deposu.
Fotoğraf 175: Karahanoğlu Taş Köprüsü.
Fotoğraf 176: Karahanoğlu Taş Köprüsü.
Fotoğraf 177: Karahanoğlu Taş Köprü (Fotoğraf Ercan Dirik).
Fotoğraf 178: Lake Köprüsü.
Fotoğraf 179: Lake Köprüsü.
Fotoğraf 180: Lake Köprüsü.
Fotoğraf 181: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı.
Fotoğraf 182: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, ön cephe.
Fotoğraf 183: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, balkon.
Fotoğraf 184: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, arka cephe.
Fotoğraf 185: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, sağ cephe.
Fotoğraf 186: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, zemin kat.
Fotoğraf 187: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, zemin kat salonu.
Fotoğraf 188: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, Birinci kat odaları.
Fotoğraf 189: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, birinci kat odaları.
Fotoğraf 190: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, birinci kat odaları.

Fotoğraf 191: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, balkon.
Fotoğraf 192: Kanlı Tabya (bugünkü adı Kafkas Cephesi Harp Müzesi).
Fotoğraf 193: Kanlı Tabya giriş.
Fotoğraf 194: Kanlı Tabya simetrik bölümler.
Fotoğraf 195: Kanlı Tabya, doğu yaka.
Fotoğraf 196: Kanlı Tabya, arka cephe.
Fotoğraf 197: Kanlı Tabya, arka cephe.
Fotoğraf 198: Kanlı Tabya, batı cephe.
Fotoğraf 199: Kanlı Tabya, giriş.
Fotoğraf 200: Kanlı Tabya, iç mekan.
Fotoğraf 201: Kanlı Tabya, iç mekan geçişleri.
Fotoğraf 202: Kanlı Tabya, simetrik düzenlemeler.
Fotoğraf 203: Gemli Tabya.
Fotoğraf 204: Gemli Tabya, avlu.
Fotoğraf 205: Gemli Tabya.
Fotoğraf 206: Gemli Tabya.
Fotoğraf 207: Gemli Tabya.
Fotoğraf 208: Gemli Tabya.
Fotoğraf 209: Gemli Tabya, karargâh ve koğuşlar.
Fotoğraf 210: Gemli Tabya, karargah ve koğuşlar.
Fotoğraf 211: Gemli Tabya, koğuşlar.
Fotoğraf 212: Gemli Tabya, koğuşlar.
Fotoğraf 213: Gemli tabya, ön koridor.
Fotoğraf 214: Karadağ Tabya.
Fotoğraf 215: Karadağ Tabya, giriş.
Fotoğraf 216: Karadağ Tabya, savunma mevzileri.
Fotoğraf 217: Karadağ Tabya, hendekler.
Fotoğraf 218: Karadağ Tabya, avlu.
Fotoğraf 219: Arap Tabya, karargah ve koğuş odaları.
Fotoğraf 220: Arap Tabya, topçu mevzi.
Fotoğraf 221: Arap Tabya, arka cephe.
Fotoğraf 222: Arap Tabya, bonet örnekleri.

Fotoğraf 223: Arap Tabya, bonet örnekleri.
Fotoğraf 224: Arap Tabya, koğuşlar.
Fotoğraf 225: Arap Tabya, havalandırma ve niş bölümleri.
Fotoğraf 226: Arap Tabya, düz atkı taşlı kapı ve yuvarlak kemerli pencere örnekleri.
Fotoğraf 227: Arap Tabya, koğuşlar arası geçiş.
Fotoğraf 228: Arap Tabya, tuvalet ve banyo birimleri.
Fotoğraf 229: Arap Tabya, tuvalatler.
Fotoğraf 230: Tuvaletlerde yer alan mazgal pencereler.
Fotoğraf 231: Arap Tabya, havalandırma.
Fotoğraf 232: Arap Tabya, 100 cm çapındaki konik biçimli boru.
Fotoğraf 233: Arap Tabya, pencere örnekleri.
Fotoğraf 234: Ardahan Kalesi, güneybatı cepheden.
Fotoğraf 235: Ardahan Kalesi, güney duvarlar.
Fotoğraf 236: Ardahan Kalesi, güney sur duvarları ve kuleler.
Fotoğraf 237: Ardahan Kalesi, yıkık iki kule.
Fotoğraf 238: Ardahan Kalesi, yıkılmış kule, güney cephe.
Fotoğraf 239: Ardahan Kalesi, doğu surları.
Fotoğraf 240: Ardahan Kalesi, doğu surları, kapalı kapı.
Fotoğraf 241: Ardahan Kalesi, doğu surları, kapatılmış başka kapı.
Fotoğraf 242: Ardahan Kalesi, doğu surları.
Fotoğraf 243: Ardahan Kalesi, kule örnekleri.
Fotoğraf 244: Ardahan Kalesi, kuzey surları.
Fotoğraf 245: Ardahan Kalesi, kuzey surları ve kuleleri.
Fotoğraf 246: Ardahan Kalesi, savunma mevzileri.
Fotoğraf 247: Ardahan Kalesi, batı cephe.
Fotoğraf 248: Ardahan Kalesi, batı cephe, Giriş kapısı.
Fotoğraf 249: Ardahan Kalesi, giriş kapısı, iç taraf.
Fotoğraf 250: Ardahan Kalesi, giriş kapısı.
Fotoğraf 251: Ardahan Kalesi, kitabe.
Fotoğraf 252: Ardahan Kalesi, seğirdim yoluna çıkan merdivenler.
Fotoğraf 253: Ardahan Kalesi, güney cephe.
Fotoğraf 254: Ardahan Kalesi, kuzeybatı cephe.

Fotoğraf 255: Ardahan Kalesi, içten görünüm.
Fotoğraf 256: Ardahan Kalesi, içten görünüm, kuzey cephe.
Fotoğraf 257: Ardahan Kalesi, içten görünüm.
Fotoğraf 258: Ardahan Kalesi, kule içi.
Fotoğraf 259: Ardahan Kalesi, Kuzey cephe.
Fotoğraf 260: Ardahan Kalesi içerisindeki kafe.
Fotoğraf 261: Mevlit Efendi Camii, batı cephe.
Fotoğraf 262: Mevlit Efendi Camii, güney cephe.
Fotoğraf 263: Mevlit Efendi Camii, doğu cephe.
Fotoğraf 264: Mevlit Efendi Camii, kuzey ek bölüm.
Fotoğraf 265: Mevlit Efendi Camii, asıl giriş kapısı.
Fotoğraf 266: Mevlit Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 267: Mevlit Efendi Camii, asıl giriş kapısı.
Fotoğraf 268: Mevlit Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 269: Mevlit Efendi Camii, kiliseye çevrildikten sonra günah çıkarma odası. olarak kullanılan bölme.
Fotoğraf 270: Arap (Yanık) Camii anıtı.
Fotoğraf 271: Arap (Yanık) Camii anıtı.
Fotoğraf 272: Müderris İbrahim Efendi Camii.
Fotoğraf 273: Müderris İbrahim Efendi Camii, kuzey cephe ve giriş.
Fotoğraf 274: Müderris İbrahim Efendi Camii, güney cephe.
Fotoğraf 275: Müderris İbrahim Efendi Camii, giriş kapısı.
Fotoğraf 276: Müderris İbrahim Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 277: Müderris İbrahim Efendi Camii, iç mekan.
Fotoğraf 278: Müderris İbrahim Efendi Camii, mihrap.
Fotoğraf 279: Müderris İbrahim Efendi Camii, pencereler.
Fotoğraf 280: Müderris İbrahim Efendi Camii, tavan.
Fotoğraf 281: Derviş Bey Camii.
Fotoğraf 282: Derviş Bey Camii.
Fotoğraf 283: Derviş Bey Camii, minare.
Fotoğraf 284: Derviş Bey Camii, giriş, ek bölüm, kuzey cephe.
Fotoğraf 285: Derviş Bey Camii, ek bölüm, iç mekan.

Fotoğraf 286: Derviş Bey Camii, asıl giriş kapısı.
Fotoğraf 287: Derviş Bey Camii, iç mekan.
Fotoğraf 288: Derviş Bey Camii, tavan.
Fotoğraf 289: Derviş Bey Camii, mahfil.
Fotoğraf 290: Derviş Bey Camii, mazgal pencere örnekleri.
Fotoğraf 291: Ramazan Tabya (Osman Ülkü'den).
Fotoğraf 292: Ramazan Tabya (O.Ülkü).
Fotoğraf 293: Ramazan Tabya, hücreler (O. Ülkü).
Fotoğraf 294: Ramazan Tabya, hücreler (O.Ülkü).
Fotoğraf 295: Ramazan Tabya, hücre geçişleri (O.Ülkü).
Fotoğraf 296: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).
Fotoğraf 297: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).
Fotoğraf 298: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).
Fotoğraf 299: Emiroğlu Tabya yıkıntıları.
Fotoğraf 300: Emiroğlu Tabya yıkıntıları.
Fotoğraf 301: Posof Merkez Camii minare.
Fotoğraf 302: Posof Merkez Camii, giriş.
Fotoğraf 303: Posof Merkez Camii, batı cephe.
Fotoğraf 304: Posof Merkez Camii güney cephe.
Fotoğraf 305: Posof Merkez Camii, iç mekan.
Fotoğraf 306: Posof Merkez Camii asıl giriş.
Fotoğraf 307: Iğdır Kervansarayı.
Fotoğraf 308: Iğdır Kervansarayı, payandalar.
Fotoğraf 309: Iğdır Kervansarayı, payanda örneği.
Fotoğraf 310: Iğdır Kervansarayı, yarım payandalar.
Fotoğraf 311: Iğdır Kervansarayı, arka cephe.
Fotoğraf 312: Iğdır Kervansarayı, üst örtü ve havalandırma bacaları.
Fotoğraf 313: Iğdır Kervansarayı, manastır tonoz.
Fotoğraf 314: Iğdır Kervansarayı, giriş.
Fotoğraf 315: Iğdır Kervansarayı, giriş holü.
Fotoğraf 316: Iğdır Kervansarayı, girişin sağındaki oda.
Fotoğraf 317: Iğdır Kervansarayı, tonoz açıklıkları.

Fotoğraf 318: Iğdır Kervansarayı, yukarıya çıkış merdiveni.
Fotoğraf 319: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümüne geçiş.
Fotoğraf 320: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.
Fotoğraf 321: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.
Fotoğraf 322: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.
Fotoğraf 323: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.
Fotoğraf 324: Iğdır Kervansarayı, Ahır bölümü, kemer üzengi noktaları.
Fotoğraf 325: Iğdır Kervansarayı, Ahır bölümü, kemer üzengi noktaları.
Fotoğraf 326: Iğdır Kervansarayı, ahır havalandırma bacaları.
Fotoğraf 327: Iğdır Kervansarayı, üst kat.
Fotoğraf 328: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 329: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 330: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 331: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 332: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 333: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 334: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 335: Kul Yusuf Kümbeti.
Fotoğraf 336: Kul Yusuf Kümbeti, içten külah.
Fotoğraf 337: Kul Yusuf Kümbeti, gömü odası.
Fotoğraf 338: Kul Yusuf Kümbeti, giriş kapısı.
Fotoğraf 339: Tuzluca Köprüsü.
Fotoğraf 340: Tuzluca Köprüsü.
Fotoğraf 341: Tuzluca Köprüsü.
Fotoğraf 342: Tuzluca Köprüsü.
Fotoğraf 343: Dere Tabya üzeri, Meçhul Asker Anıtı.
Fotoğraf 344: Dere Tabya, Kars Çayı'ndan görünüm.
Fotoğraf 345: Dere Tabya, Karargâh ve Koğuş Binası.
Fotoğraf 346: Dere Tabya.
Fotoğraf 347: Dere Tabya, iç mekân geçişleri.
Fotoğraf 348: Dere Tabya, koğuşlar.

EKLER LİSTESİ

Resim 1: Lala Mustafa Paşa'nın Kars'a Gelmesi, (Nusretname'den).

Resim 2: Nusretname'den Kars Minyatürü (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 3: Şehinşahname'den Kars Minyatürü (Müşfika Kocabay'dan).

Resim 4: 1718 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 5: 1720 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 6: 1740 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 7: 1842 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 8: 1855 Kars şehir merkezi (Yıldırım Öztürkkan-Vedat Akçayöz'den).

Resim 9: 1864 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 10: 1864 Kars Ani (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 11: 1869 Kars şehrinin görünümü (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 12: 1877 Kars şehrinin görünümü (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 13: 1878 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 14: 1878 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 15: 1882 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 16: 1906 Rus Dönemi'nde Kars.

Resim 17: Rus Dönemi'nde Kars (Ö. Fahrettin Türkan).

Resim 18: Kars Kalesi (Ö. Fahrettin Türkkan'dan).

Resim 19: 1916 Sukapı Mahallesi'nden görünüm (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 20: 1916 Taş Köprü ve Vaizoğlu Camii (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 21: 1930 Kars Sukapı Mahallesi.

Resim 22: 1931 Lake Köprüsü (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 23: 1941 Kars Kaleiçi Mahallesi (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 24: Kars Genel 1941 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

Resim 25: 1970'li yıllarda Kars (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 26: 1980 Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı.

Resim 27: 1953 Kars (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).

Resim 28: 1888 Kars Kalesi ve kalan burçları (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 29: 1900 Ardahan, (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 30: Ardahan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).
Resim 31: 1947 Ardahan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).
Resim 32: Ardahan 1947 (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).
Resim 33: Kars Zafer Madalyası, (Kars Valiliği'nden).
Resim 34: Iğdır Kervansarayı (TDV İslam Ansiklopedisi).
Resim 35: Kızıl Kümbet (Rahmi Hüseyin Ünal'dan).

KISALTMALAR LİSTESİ

a. g. e – Adı geçen eser

a. g. m – Adı geçen makale

bk. - Bakınız

C. – Cilt

Çev. – Çeviren

Der. – Derleyen

Ed. - Editör

Haz. – Hazırlayan

M.Ö. – Milattan Önce

M.S.G.S.Ü – Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

S. – Sayı

s. – Sayfa

vd. – ve diğerleri

vb. – ve benzeri

Yay. - Yayınlayan

1.GİRİŞ

1.1. Konunun Kapsamı ve Amacı

Kars, Ardahan ve Iğdır, geçmişten günümüze geniş bir kültür birikimine sahip olan önemli şehirlerdir. Bu şehirler, XI. yüzyıldan itibaren İç ve Orta Asya'dan gelen Türk topluluklarının yurdu olmuş; ancak Türklerin hâkim olduğu dönemlerde, özellikle Moğol, Safevi ve Rus istilalarıyla Türk-İslam Dönemi'nde inşa edilen çoğu mimari eser yıkıma uğramıştır. Yine de günümüzde çok sayıda Türk-İslam yapısı bu şehirlerde bulunmaktadır. Türklerin, sözü geçen şehirlere 1071'den daha erken tarihlerde girdiği ve burada yaşadıkları farklı kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Ancak, Türklerin erken dönemlerine dair bıraktıkları izlerin, konunun uzmanı kişiler tarafından ele alınması daha doğru olacağından, bu tez çalışmasında 1071 tarihinden sonra Türklerin bölgeye kazandırdıkları mimari eserler incelenmiş ve araştırılmıştır. "Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasının konusu, XI. yüzyıldan itibaren Müslüman Türklerin adı geçen şehirlere kazandırdıkları mimari eserlerin incelenmesi ve belgelenmesidir.

Kars, Ardahan ve Iğdır illerinin coğrafi alanının geniş olması ve yüksek lisans tez süresinin kısıtlı olmasından dolayı, il ve ilçe merkezlerinde yer alan Türk-İslam Dönemi mimari eserler incelenmiş; ancak kırsal alan ve köylerde yer alan mimari eserler incelenmemiştir. Kars, Ardahan ve Iğdır şehirleri, bulundukları stratejik konumdan ötürü, tarih boyunca farklı kültüre ev sahipliği yapmakla birlikte bu kültürlere ait çok sayıda maddi kültür öğesine de sahiptir. Ancak bu illere yönelik ele alınan eserler incelendiği vakit Ardahan'da Gürcü, Kars ve Iğdır şehirlerinde Rus ve Ermeni mimari eserlerinin daha çok araştırılıp incelenmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. "Kars, Ardahan ve Iğdır'daki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri (Merkez ve İlçeler)" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasının amacı ise sözü geçen şehirlerde, farklı araştırmacılar tarafından öne çıkarılan Ermeni, Gürcü ve Rus Dönemi mimari eserlerinin yanında, Türk Dönemi mimari eserlerinin de araştırılarak ortaya çıkarılmasını sağlamaktır.

1.2. İlgili Kaynak ve Araştırmalar

Tez çalışmasının ilk aşamasında Kars, Ardahan ve Iğdır illeri üzerine yayınlanmış tarih, arkeoloji ve sanat tarihi konulu kaynaklar taranmış ve ilgili bölümler gözden geçirilmiştir. Günümüz internet teknolojilerinin sunduğu birçok avantajdan yararlanılmış, ulusal toplu katalog tarama gibi kütüphane programları sayesinde farklı üniversitelerin kütüphanelerinde bulunan eserler, MSGSU Merkez Kütüphanesi aracılığıyla istenmiştir. İncelenen kaynaklarda bu bölgeye Türk İslam Dönemi'nde yapılmış olan ilgili eserlerin tasnifi yapılmış ve listelenmiştir. Ayrıca Kars, Ardahan ve Iğdır üzerine çalışmalar yapmış araştırmacılarla birebir görüşülüp bölge hakkındaki önerileri dinlenmiştir. En çok yararlanılan kaynaklar, Kars, Ardahan ve Iğdır başta olmak üzere Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerine sayısız eser yayınlamış Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun çalışmaları ile bir dönem Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Sanat Tarihi Bölümü Başkanlığı görevini yürütmüş ve uzun yıllar Kars, Ardahan, Iğdır şehirleri üzerine eserler yayınlamış Prof. Dr. Hamza Gündoğdu'nun çalışmaları olmuştur. Bunun yanında değerli Hocam Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Seçkin'in de katkı sunduğu Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde bir dönem görev yapan Prof. Dr. Gönül Cantay'ın çalışmaları, Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Selçuk Ural'ın çalışmaları ve Dr. Öğr. Üyesi Sami Patacı'nın çalışmalarından da yararlanılmıştır. Öte yandan, Kars şehrindeki saha araştırmam sırasında tanıştığım, Karslı bilgin merhum Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun yeğeni olduğunu öğrendiğim ve Kars Tarihi üzerine birçok yayını bulunan Yıldırım Öztürkkan'ın çalışmaları da tez çalışmamızda önemli yer tutmuştur. Tez çalışmamızda kaynak araştırması mümkün olduğunca geniş tutulmaya çalışılmış gravür, eski fotoğraf ve haritalar, minyatür gibi birçok alanda ilgili taramalar yapılmıştır. Araştırma kapsamında Osmanlı Arşivi kaynaklı eserler, daha önceki ilgili tez çalışmaları, bağımsız araştırmacıların eserleri, kültür envanterleri, kültür derneği ve belediye yayınları gibi farklı kaynaklar da değerlendirilmiştir. Kaynak araştırmalarının ardından Kars, Ardahan ve Iğdır şehirleri ziyaret edilerek Kars Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu, Kars Müze Müdürlüğü ve üniversitelerden bilgi derlemeleri yapılmış; ilgili eserler incelenmiş ve fotoğraflanmış, ardından katalog çalışmasında eserlerle ilgili edinilen bilgiler sunulmuştur.

1.3. Metod ve Düzen

"Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri " başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında, sözü geçen yerlerde bulunan Türk-İslam döneminde inşa edilmiş mimari eserler, kataloglama şeklinde ele alınmıştır. Araştırılan eserlerin planları ve çizimleri, fotoğrafları, tarihçesi, mimari özellikleri, süsleme özellikleri ayrı ayrı değerlendirilmiş olup son bölümde eserlerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Eskiden Kars idaresi altında olan; fakat günümüzde ayrı ayrı iller olan Kars, Ardahan, Iğdır tez çalışmasında ayrı bölümler halinde ele alınmıştır. Ayrıca bu eserde, harap halde bulunan ya da kaynaklarda adı geçen eserlerin de araştırması yapılmıştır.

Çalışmada Kars il ve ilçe merkezinde toplamda otuz eser tespit edilmiş; bunların detaylı incelemesine geçmeden önce Kars adının kökeni, Kars coğrafyası ve Kars tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Tespit edilen yapılardan on üçü cami, biri kale, dördü türbe, üçü hamam, biri saray, ikisi taş köprü, biri konak ve geri kalan beşi ise tabyadır. Ayrıca "Kaynaklarda Adı Geçen Eserler" kısmında, günümüze ulaşmayan Türk İslam Dönemi mimari eserleriyle ilgili de bilgiler sunulmuştur.

Ardahan ve Iğdır illerinde de benzer yöntem izlenerek ilk önce şehirlerin adının kökeni, coğrafyası ve tarihi bilgileri verilmiş, daha sonra katalog bölümünde yer alan eserlere geçilmiştir. Ardahan il ve ilçe merkezlerinde sekiz Türk İslam Dönemi eseri tespit edilmiş olup bunların biri kale, beşi cami ve ikisi ise tabyadır. Iğdır il ve ilçe merkezinde ise bir türbe, bir köprü ve bir kervansaray tespit edilmiş ve detaylı incelemesi yapılmıştır. Her iki bölümün kataloglarının ardından kaynaklarda adı geçen eserlerle ilgili bilgiler sunulmuştur. Bu bölümlerden sonra değerlendirme ve karşılaştırma bölümünde, yapıların genel değerlendirmesi yapılmış ve benzer yapılarla kıyaslanarak sonuç bölümüne geçilmiştir. Tez çalışmasında fotoğraflar, eski fotoğraflar, çizimler ve haritalar ise sona eklenmiştir.

2. KARS

2.1. Kars Adının Kökeni

Kars isminin kökenine yönelik, çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan incelemelerde, birbirinden farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Kars Tarihi üzerine ilk detaylı araştırmayı 1953 yılında yayınlayan M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars adının M.Ö. 130-127 tarihleri arasında Dağıstan Bölgesi'nden gelerek Kars ve çevresine yerleşen Bulgar Türklerinin Velentur Boyu'nun Karsak Oymağı'ndan kaldığını belirtmektedir. Araştırmacı, aynı Boy'un, Maraş, Adana ve Silifke bölgelerindeki Kars kasabalarının adının da buradan geldiğini savunmaktadır. Kırzıoğlu, Kars Bölgesi'nin yaklaşık 100 km yakınında bulunan Karsak Köyü ve Karsak Gölü adlarını da aynı şekilde Karsak Oymağı'na bağlamaktadır. Bulgar Türkleri gibi Kuman/Kıpçak Türklerinde de erkek çocuklara verilen bu isim, Divan-i Lugat-i Türk'te "Kars: Deve veya koyun yününden yapılan elbise", "Karsak: derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi" olarak geçmektedir. [1]

Kars adının kökenine yönelik en detaylı araştırmayı yapan Oktay Belli ise, Kars Bölgesi'nin ilk adının M.Ö. XII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çivi yazılı Asur belgelerinde "DAİAENİ", M.Ö. IX. yüzyılın ilk çeyreğine ait çivi yazılı Urartu belgelerinde ise "DİAUEHİ" olarak geçtiğini ifade etmektedir. Eskiçağ'da, Kars Bölgesi'ne verilen ikinci isme, Strabon'un (M.Ö. 64 – M.S. 19) "Geographika" adlı eserinde, Kars Bölgesi "CORZENE" olarak geçtiğini vurgulayan araştırmacı, bu deyimin ilk kez Diauehi Ülkesi zamanında yapıldığı düşünülen anıtsal kaleye verilecek olan "KARS" kelimesinin ilk benzeri olması bakımından önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Oktay Belli, bugünkü Kars adı ile özdeşleşen "CHARSA" adının ise ilk kez M.S. II. yüzyılda, antik devrin son büyük coğrafya yazarı Ptolemaios'un "Geographike Hyphegeseis" adlı eserinde görüldüğünü ve daha sonrasında, Bizans

[1] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953, s.15,16.

İmparatorluk tarihçisi Constantin Porpyhyrogonetus'un 192 tarihinde yazmış olduğu eserde Kars Kalesi, Kars adıyla anıldığını belirtmektedir. [2]

Sonuç olarak "Kars" kelimesinin[3], farklı medeniyetlerin yazılı eserlerindeki ilk şekliyle 3 bin yıllık, şuan ki şekliyle de 2 bin yıllık bir geçmişi olduğunu söyleyebiliriz. Bu adın ilk olarak erken dönemlerde yalçın kayalıklar üzerine inşa edilen Kale'ye verildiğini, daha sonraki dönemlerde ise şehrin gelişmesine müteakip bir bölgeyi ifade ettiğini görmekteyiz. [4]

[2] Oktay Belli, "Kars Adının Kökeni ve Anlamı", *Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, İstanbul, 2007, s.23, 24, 25, 27… VIII. yüzyılın Ermeni tarihçisi Levond, eserinde 722 yılı olaylarını anlatırken Kars Şehri'nden "KARUTZ" adıyla söz etmektedir. X. yüzyılın tarihçisi Johannes Kathalikos, Divin Türk Emiri Afşin'in Venand Bölgesi'nde "Karutz Kalesi"ni kuşattığını belirtmektedir. Yine XI. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Stephanos Asolik'in eserinde, "KARUTZ" adına rastlanmaktadır. Görüldüğü gibi Kars adının, Ermenice ile ilgisi yoktur. Tarihteki ilk Kars adına, Bizans İmparator tarihçisi Constantin Propyhyrogonetus'un eserinde rastlamaktayız.

[3] Gürcü dilinde "Kari: avlu, kapı, geçit" anlamına gelmektedir. Bu yüzden kapı şehri anlamıyla Gürcü dilinden geldiği ifade edilen "Karis Kalaki" ismi de bazı araştırmacılar tarafından ilin, stratejik bir coğrafyada konumlanmasına dayanılarak kabul görürken, bazı araştırmacılar tarafından ise kabul görmemiştir. Ersin Hakan, *Başlangıcından Roma Devri'ne Kadar Kars Tarihi,* İstanbul, 2009, s.26.

[4] O. Belli, *a.g.e.,* s.24.

2.2. Kars Coğrafyası

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Kars, 42° 10' ve 44° 49' doğu meridyenleri 39° 22' ve 41°37' kuzey paralelleri arasında, ortalama 1768 m. rakımda yer almaktadır.[5] Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'nin 36'ıncı ili olan Kars'ın doğusunda Ermenistan, güneyinde Ağrı, güneydoğusunda Iğdır, kuzeydoğusunda Ardahan, batısında ise Erzurum bulunur. Yüzölçümü 9442 km² olan Kars ilinin, Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz olmak üzere 8 ilçesi vardır.[6]

Kars platoları, Sarıkamış'ın güneyinden başlayarak Arpaçay ilçesine kadar uzanmaktadır. Sarıkamış yer yer ormanlarla kaplı iken Kars merkez ve Arpaçay'a uzanan platolar çayır ve meradan oluşmaktadır. Akbaba Dağı, Kısır Dağı, Kel Dağı, Dumanlı Dağı, Karasu- Aras Dağları ve Allahuekber Dağları Kars'ın belli başlı en yüksek rakımlı dağlarıdır. Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars platosu arasındaki büyük çöküntü oluğunda yer alan Kars Ovası, 2.500 km2 yüzölçümü ile Doğu Anadolu'nun en geniş ovasıdır. [7] Zengin otlak potansiyeline sahip bölge, aynı zamanda coğrafyacılar tarafından "Erzurum- Kars Yaylası" olarak da bilinir. Kars'ın başlıca gölleri arasında Arpaçay ilçesi sınırlarında yer alan Çıldır Gölü, Akyaka ilçesi sınırları içerisinde yer alan Arpaçay Baraj Gölü ve Kuyucuk Kuş Gölü, Susuz ilçesi sınırlarında yer alan Aygır Gölü yer almaktadır. Büyük bir plato özelliği gösteren il coğrafyasının, genel olarak bitki örtüsü bozkır görünümündedir. Yalnız Sarıkamış ve kısmen de Kağızman ilçelerinde çam ormanları bulunmaktadır. Türkiye'nin en soğuk kentlerinden biri olan Kars, sert karasal iklimin etkisi altındadır. Kışları uzun ve sert, yazları ılımlı hatta serin geçer. Dünya'nın en verimli toprak türü olarak tanımlanan Çernezyom toprak kuşağında yer alan il, ayrışmasız olarak otlak çayırlara sahiptir.

[5] Anonim, *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars*, Ankara, 1999, s.41.
[6] *A.g.e*,, s.41.
[7] Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Trans-Kafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011, s.54,55.

Tarih boyunca Kafkasya'dan Anadolu'ya geçişte, Artvin ilinin çok engebeli ve elverişsiz olması, Ardahan – Erzurum hattında ise Erzurum'un Oltu ilçesinin engebeli ve sarp bir yapıya sahip olmasından dolayı, ulaşım Ardahan – Kars hattından geçmekteydi. Bu durum Kars'ın jeo-stratejik konumunu güçlendirmiş, çağlar boyunca da bölgedeki medeniyetler tarafından elde tutulmak istenmiştir. İpekyolu'nun kuzey kolunun bu bölgeden geçmesi, Kars'ın ticari önemini daha da arttırmıştır.

2.3. Kars Tarihi

Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya bölgelerinin batıya açılan kapısı niteliğindeki Kars, stratejik öneme sahip olmasının yanında tarihin erken devirlerinden itibaren çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kars tarihine yönelik ilk araştırmalar, 1892'den 1904 senesine kadar Ruslar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla başlamıştır.[8] Cumhuriyet'in ilanıyla beraber Kars'ın tarihöncesi dönemine yönelik birçok araştırma gerçekleştirilmişse de kapsamlı bir yayın henüz maalesef yayınlanmamıştır.[9] Kars Bölgesi'nde gerçekleştirilen sistemli arkeolojik yüzey araştırmalarıyla tespit edilen kaya resimleri ve arkeolojik bulgular, bölgenin tarih öncesi dönemden itibaren farklı topluluklara ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. [10] Kars ve çevre bölgelerde bulunan çeşitli kaya resimlerinde av sahneleri ve hayvan mücadele sahneleri yoğun olup bu resimlere dayanarak bölgede yaşayan ilk toplulukların avcı- toplayıcı bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Avcı-toplayıcı yaşam şekli, Paleolitik Çağ insanına ait bir yaşam şekli olduğundan Paleolitik Çağ'dan itibaren bölgenin çeşitli topluluklara ev sahipliği yaptığını söyleyebiliriz.[11] Paleolitik Devre kadar inen tarihiyle Kars, ilk düzenli örgütlenmeye Urartu Krallığı Dönemi'nde sahne olsa[12] da çeşitli araştırmacılar tarafından Urartulardan önce Kars'ın Huriler[13] ve Diauehi Ülkesi[14] sınırları içerisinde olduğu ileri sürmektedir. M.Ö. IX. yüzyılda Van merkezli olarak kurulan Urartu Krallığı,

[8] Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı*, Ankara, 1973, s.2.

[9] Tarih, yazının bulunmasından önce (Prehistorya) ve yazının bulunmasından sonra (Historya) olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Günümüzden 5 bin yıl önce yazının bulunmasıyla kayıt altına geçmeye başlayan tarih için, belgelere dayalı iz sürerek bir araştırma yapmak mümkün iken yazının olmadığı dönemler için ise arkeolojik verilere, kaya resimlerine ve arkeolojik verilere dayalı bir araştırma söz konusu olmaktadır.

[10] Kars ve çevre bölgelerde birçok kaya resmi bulunmuş olup özelikle bugünkü Kars şehir merkezinin 8 km güneybatısında bulunan Borluk Vadisi'ndeki kayalıklar üzerine yapılan kaya resimleri hem bölgenin tarihöncesi dönemine hem de Kars tarihine çok büyük katkılar sağlamaktadır. Oktay Belli, *a.g.e.,* s.22.

[11] İlk insan topluluklarının yaşam şekli, avlanma ve yenilebilir bitkilerin derlenmesine dayanıyordu. Bunlar mağaralarda ve doğanın etkisinden fazlaca etkilenmeyen sığınaklarda yaşıyorlardı. Kars'ın Kağızman ilçesinin Camuşlu Köyü'nün güneybatısında bulunan Kurbanağa Mağarası, yine bölgenin Paleolitik Çağ'ına kanıt olarak sunulabilir. Kurbanağa Mağarasında, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş, keçi, ağ ve ağaç kazıklı tuzaklar, kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi resimleri tespit edilmiştir. Selçuk Ural ve diğerleri, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kars, 2011, s.6,10.

[12] *1967 Kars İl Yıllığı,* s. 79.

[13] F. Kırzıoğlu, a.*g.e.,* s.27,30.

[14] O.Belli, *a.g.e.,* a.22.

kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmış; Kars ve Çıldır Gölü de Urartu hâkimiyetine M.Ö. VIII. yüzyılda girmiştir.[15] Kars'ta Urartulara bağlı altı beylik tespit edilmiş olup M.Ö. VII. yüzyıla kadar beylikler aracılığıyla bölge yönetilmiştir.[16] İskit toplulukların baskısıyla M.Ö. 720-714 tarihleri arasında Kuzey Kafkasya'daki topraklarını bırakıp Darbent yolu üzerinden Karadeniz'e ve Çıldır - Kars yolu üzerinden Anadolu'ya giren Kimmerler, bölgedeki Urartu egemenliğine son vererek uzun süre Kars ve çevresinde hüküm sürmüştür.[17] M.Ö. VI. yüzyılda ise Kimmerlerin izleyip geldikleri yollardan ve Hazar Denizi kıyısını takiben Azerbaycan üzerinden Kür, Aras ve Çoruk boylarına yerleşen İskit toplulukları, Anadolu'da Urartu varlığını sonlandırmış ve Kimmerleri, Anadolu'nun batısına itmişlerdir.[18] Kimmer, Urartu, Asur ve Perslerle mücadele ederek Ön Asya'ya kadar yayılan İskit toplulukları, Medler karşısında tutunamayarak M.Ö. 590'dan itibaren Anayurtlarına çekilmiş ve bir bölümü de Kura-Aras boylarında yerleşmeler kurarak bölgedeki varlıklarını devam ettirmiştir.[19]

M. Ö. 590'dan itibaren bütün Doğu Anadolu ve Kars, Med hâkimiyetine girmiştir. Ancak Medlerin, İskitlerle giriştiği savaşlarda ordusu yıpranmış olduğundan, M.Ö. 550 tarihinde Persler karşısında yenilgi almış ve sonraki süreçte yok olmuştur.[20] Bu tarihten sonra Pers egemenliğine giren Kars ve çevresinde, Perslere ait bir arkeolojik veri olmayıp[21] Perslerin Helen İmparatorluğu tarafından sonlandırılmasıyla M.Ö. 334 tarihinde bölge, Helen İmparatorluğu sınırlarına dâhil olmuştur.[22] Büyük İskender'in ölümü ile Anadolu'da birçok krallık kurulmuş ve Kars Bölgesi, Makedon komutanlar ile Persler arasında sürekli el değiştirmiştir. M.Ö. 200 tarihinde İran asıllı komutan Artaksiyas, Armenya adına dönüşecek olan beylik kurmuş ve Van'dan Kars'a kadar olan toprakları M.Ö.130 tarihine kadar yönetmişlerdir.[23] M.Ö. 130-127 tarihlerinde Dağıstan'dan göç ederek gelen Vanand Bulgarları ve Vanand Bulgarlarının "Karsak"

[15] Servet Erisen, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Kars Tarihi,* İstanbul, 2013, s.6.
[16] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.3.
[17] E. Hakan, *a.g.e.*, s.226,227.
[18] E. Hakan, *a.g.e.,*s. 238,239.
[19] E. Hakan, *a.g.e.,*s. 248.
[20] E. Hakan, *a.g.e.,*s. 252,253,254.
[21] S.Ural, *a.g.e.,* s.71.
[22] E. Hakan, *a.g.e.,*s.262.
[23] E. Hakan, *a.g.e.,*s.269,270.

isimli oymağı, Kars'ı merkez seçerek bölgenin hâkimi olmuş;[24] M.Ö. II. yüzyılın sonlarından M.S. V. yüzyılın sonlarına kadar Arsaklı egemenliğine sahne olmuştur.[25] Arsaklılar, Roma İmparatorluğu'na karşı Kars kentini korumayı başarmış; ancak M.S. 430 tarihinde gerçekleşen Sasani istilasını durduramamışlardır. Sasaniler, "merzbanlık" sistemiyle bölgeyi uzun yıllar yönetmiştir.[26] 580-620 tarihleri arasında Kars Bölgesi, Sasaniler ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında uzun süren savaşlara sahne olmuş, farklı tarihlerde bu iki devlet arasında el değiştirmiş ve 630 tarihinde İslam ordularının Sasani Devleti'ni yıkıp Kars'ı almasıyla huzur dönemine girmiştir.[27] İslam ordularının Kars'taki kesin hâkimiyeti VIII. yüzyılda tesis edilmiş, Bizans ve Sasani devletlerine karşı verilen savaşlarda, yanlarında yer alan Bagratlıları destekleyerek Kars'ta Bagratlı idaresini kurmuşlardır.[28] Merkezi Kars'tan Ani'ye taşıyan Bagratlılar, farklı dönemlerde egemen güçlerin yanında yer alarak uzun yıllar varlıklarını korumayı başarmışlardır.[29] Ancak Bagratlıların Kars'taki egemenlikleri XI. yüzyılın başlarında Selçukluların desteklediği Şeddaniler tarafından sona erdirilir ve bölge bir süre Şeddani Beylerinin kontrolünde kalır.[30]

Anadolu'ya Türk akınları başladığı dönemde, karşılaşılan askeri ve siyasi yapılanma Bizans olarak görünse de esasen Ermeni ve Gürcü varlıkları asli unsurlar olarak var olup bu unsurlar, birbirleriyle sürekli mücadele içerisindeydiler.[31] Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey, 1016 yılında emrindeki üç bin kişilik kuvvetiyle Anadolu'yu keşfe çıkmış; Maveraünnehir'de sıkışıp kalmış ve uygun bir yaşam alanı bulamamış Selçuklu Türkmenleri için buranın uygun bir yer olduğunu gözlemlemişti.[32] 1064 senesinde Pasinler Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'na karşı ilk önemli zaferini kazanan Selçuklu, 1071 senesinde mevcut kuvvetinin üç katı büyüklüğündeki Bizans ordusunu Malazgirt Meydan Savaşı'nda yenilgiye uğratarak Anadolu içlerine kesin

[24] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.137.
[25] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.4.
[26] Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri,* İstanbul, 1985, s.197.
[27] S. Erisen, *a.g.e.*, s.7.
[28] Tufan Gündüz, ''Kars''Mad., *TDVİA*, C. 24, s.515.
[29] Ersin Hakan, *Kars Tarihi Roma Devrinden Mustafa Kemal'in Kars'a Gelişine Kadar,* İstanbul, 2012, s.44,45.
[30] E. Hakan. *a.g.e.,* s.97,98.
[31] S.Ural, *a.g.e.,* s.104, 105.
[32] S.Ural, *a.g.e.,* s.106,107.

bir şekilde ilerlemesini hızlandırmıştır. [33] Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Doğu Anadolu ve Gürcistan seferinden, merkezde çıkan bazı huzursuzlukları gidermek için geri dönerken yeni fetihler ile ilgili komutanlarına görevlendirmeler yapmış: bu doğrultuda Emir Saltuk, Erzurum ve civar yerleri feth ederek Kars'ın da içinde yer aldığı Saltuklu Beyliği'ni kurmuş ve Gürcülerle mücadeleye girişmişti.[34] Selçuklu komutanlarının Anadolu içlerine yaptığı seferlerle Nusaybin'e kadar ulaşan sınır hattı, Melikşah (1086) ile birlikte Karadeniz'e kadar genişlemiştir. 1092 yılına gelindiğinde Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesi sonucu Selçuklu ilerlemesine darbe indirilmiş ve karışıklıklar baş göstermiştir.[35] İşte bu süreçte Bizans İmparatorluğu, Karadeniz ve Ege kıyılarını ele geçirmiş, aynı dönemde Selçuklulara tabi olan Apkaz Gürcü Kralı II.David, Kuzey Kafkasya'dan gelen Kıpçaklardan da yardım alarak Selçuklu hakimiyetini reddetmiştir.[36] Tiflis ve Lori kentleri sözü edilen kral tarafından ele geçirildikten sonra bölgedeki Türkmenlerin isteği üzerine bölgeye hareket eden Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Kral David'e karşı ağır bir yenilgi almıştır. David bu zaferden sonra cesaret kazanarak ilerlemesini sürdürmüş; 1124 senesine gelindiğinde son saldırısını gerçekleştirmiş ve Anı, Ardahan, Çıldır, Ahılkelek, Pasin, İspir bölgelerini Gürcü topraklarına katmıştır.[37]

Öte yandan Türkiye Selçukluları, 1072 yılında kurulan Saltuklu Beyliği'ni 1202 senesinde tarih sahnesinden silip Erzurum'u topraklarına katmıştır; aynı dönemlerde Moğol saldırıları sonucu yıkılan Harzemşahlar, bir süre Hindistan bölgesinde saldırılarda bulunduktan sonra Irak ve Anadolu'ya yönelmiş, 1226 senesinde Gürcülerin elinde bulanan Kars ve Anı şehirlerine saldırmış, fakat başarılı olamamıştır.[38] Moğollar ise, 1223 senesinde Kafkasları aşıp Kıpçaklar üzerine saldırdıktan sonra Gürcü topraklarını yağma ve yıkıma tabi tutmuş, ardından 1242

[33] S. Erisen, *a.g.e.*, s.8.
[34] S.Ural, *a.g.e.,* s.153,154.
[35] S.Ural, *a.g.e.,* s.171,174.
[36] 16 yaşında tahta geçen David, milis kuvvetleri birleştirerek orduda reform yapmış, Gürcü feodalitesini yeniden yapılandırmış ve Kıpçak Hükümdarı Şara Khan oğlu Atrak'ın kızı Guran Dukh ile oğlu IV.David'i evlendirmiştir. Bu evlilik neticesinde mühim güce ve savaş yeteneğine ulaşan Kral, Gürcistan'a en parlak dönemlerinden birini yaşatmış, aynı dönemde Türklere karşı da Kıpçak ittifakı ile önemli zaferler kazanmıştır. S. Ural, a.g.e., s.179,180.
[37] S.Ural, *a.g.e.,* s.187,188,189.
[38] S.Ural, *a.g.e.,* s.217,218,129.

senesinde Erzurum'u yakıp yıkmış ve 1243 senesinde yapılan Kösedağ Savaşı'yla da Anadolu'yu karanlığa gömmüştür.[39] Bundan sonra 1239 – 1355 seneleri arası 116 yıl boyunca Kars, Moğolların idaresinde kalmış, 1256'dan sonra ise İlhanlılarca Anı Şehri merkez olmak üzere yönetilmiştir.[40] 1356'da Altınordu Devleti'nin eline geçen Kars, 1358'de Celayirlilere, 1380'de ise Kara Koyunlulara bağlanmıştır.[41] 1468 senesine kadar Kara Koyunlu egemenliğinde kalan Kars, 1468'de Akkoyunluların eline geçmiştir.[42] Osmanlı Devleti'ne saldıran Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Otlukbeli Savaşı'nda yenilmesiyle beraber yıkılan Akkoyunluların yerini Safeviler alarak Kars şehrine büyük yıkımları beraberinde getirmişlerdir.[43]

1514 Çaldıran Savaşı'nda Sefevi Hükümdarı Şah İsmail'i yenilgiye uğratan Yavuz Sultan Selim, Kars'ta konaklamış; fakat ordudaki huzursuzluk ve yorgunluk sebebiyle Anadolu'yu tam olarak egemenliğine almadan geri dönmüştür.[44] Yavuz'un yerine İstanbul'da tahta geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), I. Doğu Seferi'nde, Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasp'ın Kars'a saldırması sonucu 1534 yılında, İstanbul'dan yeni bir ordu ile Doğu seferine çıkmış, eylül başında Erzurum önünde konaklamış ve daha sonra Erçiş yolu ile Tebriz'e varmıştır. [45] Ardından İkinci Doğu Seferi hazırlığına giren Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul'dan Pasin-Kars Sancakbeyi Dulgadirli Ali Bey'e bir ferman gönderip XIV. yüzyıl İlhanlı saldırılarından beri yıkık halde bulunan Kars Kalesi'nin yeniden yapılmasını istemiştir.[46]Ali Bey, bunun üzerine 5 bin ırgat ve yapı ustası ile 1548 yazında Kars'ı imara girişmişken Safevi ordusu ansızın büyük bir baskın yapmış ve amale ile ustaları kılıçtan geçirip Kars'ın yapılan yerlerini de yıkıp gitmiştir.[47] Tahmasp'ın başka Osmanlı topraklarına da ansızın saldırılar düzenleyerek yıkma faaliyetlerine karşılık Kanuni, Revan ve Nahçivan'a saldırmış ve bunun üzerine barış için elçi

[39] T. Gündüz, *a.g.e.*, s.515., *1967 Kars İl Yıllığı,* s. 111.
[40] *1967 Kars İl Yıllığı,* s. 111,
[41] S.Erisen, *a.g.e.,* s.8.
[42] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.197., *1973 Kars İl Yıllığı,* s.5.
[43] S.Ural, *a.g.e.,*s. 568.
[44] S.Ural, *a.g.e.,*s. 568.
[45] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.520,521.
[46] F. Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590),* Ankara, 1976, s.322.
[47] F. Kırzıoğlu, *a.g.e., s.* 522,523.

gönderen Şah Tahmasp'a verilen cevapta Kars toprağına dokunulmamasını ve bütün bölgesiyle Ardahan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda kalması şartı koşulmuştur.[48]

1579 yılına gelindiğinde, Sultan III. Murad'ın yeni bir fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa, 100 bin kişilik bir ordu ile Trabzon İskelesi'ne gelmiş ve buradan usta, alet ve malzemeyle beraber Kars'a gelerek burayı yeniden imara girişmiştir.[49] Kırzıoğlu'nun *Kars Tarihi* isimli kitabından aktardığına göre, bu imar faaliyetlerinde, "*150 yıldan beri yıkık ve bozuk yatan surları, bedenleri, burçları 1153'teki Selçuklu/Saltuklular çağından kalma temeller üzerinden yapılarak 23 Ağustos 1579'da yedi büyük burçla beraber bitirilmiştir.[50] Kalelerin işi bitip bir de kireç badanası yapılarak ağartıldıktan sonra, Bayrampaşa Mahallesi ile Kaleiçi arasında basamaklı derin 1 hendek, Gölyeri'nden gelen suyun Dış-Kale güneyinden geçeceği bir ark, ark ile Kars Çayı üzerinde iki taş köprü, bir beylerbeyi sarayı, bir büyük medrese, bin askerin rahatça yerleşip kalabileceği bir koğuş, üç gözcü kulesi, şimdiki un fabrikası arkasından kayalığın altından açılan bir tünel- kanalla, Kars Çayı'ndan Gölyeri'ne su aktarıp her zaman Kaleiçi kıble yanındaki hendeği su ile dolu bulundurmaya yarayan bir kemerli gizli su yolu, bir su kulesi, bir gizli su kapısı, bir hamam, sonradan bulunan Ebü'l-Hasan ül-Hırkani Hazretleri'nin sandukası üzerine bir kubbeli türbe ile, biri "Sultan Murad-i Halis" adına, biri de Serdar Lala Mustafa hayratı ile yapılmak üzere beş cami, ayrıca asker kavulhaneleri, tavlalar, üç demir kale kapısı, beylik kışla, konak, ev, dükkan, değirmen ve çarşılar yapılmış ve böylece Kars, her şeyi ile bir Osmanlı kentine dönüştürülüp Beylerbeliği merkezi olarak eyalet ilan edilmiştir."*[51]

1605 tarihinde Şah Abbas'ın kışkırtmasıyla Anadolu'da Celali İsyanları çıkmış ve Şah Abbas, Osmanlının içine düştüğü bu karışıklıktan fırsat bularak ilk önce Revan'a, Revan düştükten sonra ise Kars'a saldırmıştır.[52] Kars'ın bütün yapılarını yakıp yıkan Şah Abbas, Osmanlı Ordusu'nun üzerine yürüdüğünü haber aldıktan

[48] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.523.
[49] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.6.
[50] F. Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas…,* s. 325,326.
[51] F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,,* s.526,527, P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.198.
[52] S. Erisen, *a.g.e.,* s.10.

sonra Kars'tan ayrılmış ve 1616 tarihinde, Sadrazam Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu eli ile Kars baştan aşağı tekrardan onarılmıştır.[53] 1639'da yeniden İran üzerine sefere çıkılacağı ilan etmesi üzerine Safevilerin barış talebinde bulunmasıyla imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla Tiflis, Revan ve Tebriz Safevilerde; Çıldır/Ahıska, Kars, Revan ve Bağdat eyaletleri de Osmanlılarda kalmak üzere yeni bir sınır çizilmiş ve iki tarafın isteği doğrultusunda sınır hattındaki belli başlı kaleler yıkılmıştır.[54] 1746 senesine gelindiğinde, İran'da hâkimiyetin el değiştirmiş ve Afşarlı Ailesi'nden Nadir Şah başa geçip bozulan İran düzenini yeniden tesis edip Batı Türkistan'da Türkler üzerine yıkıcı seferler yaptıktan sonra, doğuya doğru yönelmiş ve değişik tarihlerde üç kez Kars'ı kuşatmış, fakat alamadan geri gitmiştir.[55] İranlılar ile 1823 yılında son kez imzalanan Erzurum Anlaşması ile Kasr-ı Şirin hudutları esas alınarak sınırlar tekrar çizilmiştir. Kars için bundan sonra İran tehlikesi bitmiş, Rus tehlikesi baş göstermiştir.[56]

1801 tarihinde Ruslar, Tiflis'i işgal edip Gürcistan'a yerleşmiş ve Osmanlı bu tehlikeyi dikkate alarak 1803 tarihinde Kars Kalesi'ni esaslı bir şekilde onartmıştır.[57] Daha sonra Gürcistan'ı tamamen kendisine katan Rusya, Aralık 1806'da ise Hotin Kalesi'ni zapt edince, 22 Aralık 1806'da Ruslara karşı savaş ilan edilmiş ve yeni Nizam-ı Cedid ordusu sayesinde, İngilizlerin de savaşta Osmanlı tarafında olmasından dolayı savaş kazanılmış ve Napolyon'un tavsiyesi ile barış anlaşması yapılmıştır.[58] 1826 yılında Osmanlı ordusunun kaldırılmış olması ve 1827 yılındaki Navarin Baskını ile donanmanın yakılmış olmasından faydalan Ruslar, 27 Haziran 1828'de Kars'ı kuşatmış ve ilk kez Rus kontrolüne geçen kent, korkunç bir yıkıma uğramıştır.[59] Öte taraftan ise Rus ordusu İstanbul içlerine kadar ilerlemiş ve bunun

[53] S.Erisen, *a.g.e.,* s.10. 1616 senesindeki bu onarım sırasında kale kapıları ile büyük beylik yapıları devlet eliyle onarılmış olup Hasan Harakani Türbesi ve yanındaki kubbeli III. Murad Camii ise devlet tarafından değil bir hayırsever tarafından onarılmıştır. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.530,531.
[54] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.533. Kars'ta bu kapsamda Mağazbert Hisari ile Maku Kalesi yıkılmıştır.
[55] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.199.
[56] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.6., S.Erisen, *a.g.e.,* s.10.
[57] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.200.
[58] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.547,548. 1807 yılındaki bu savaşta, Kars'ın Erzurum yolu üzerinde ve Kars Çayı'nın solundaki Yeni Mahalle de çok yıkılıp bozulduğundan buraya, o günden beri halk arasında Tez-Harap Mahallesi denilmektedir.
[59] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.548, 549.

üzerine Osmanlı, barış isteyerek Edirne Anlaşması ile çok ağır bir savaş tazminatına mahkûm edilmiştir.[60]

Osmanlı'da Tanzimat'ın uygulanmasından sonra eyaletler lağvedilip vilayetler kurulurken Kars da Erzurum vilayetine bağlanmış ve bu yeni teşkilatlanmayla beraber 1853 yılında, Kars'a tayin edilen Abdüllatif Paşa, torunu Namık Kemal'i de yanına alarak Kars'a gelmiştir.[61] 1855 Kırım Savaşı'nda Rus saldırısına uğrayan ve bu saldırıya 6 ay direnen Kars halkı, büyük bir kahramanlık destanı yaratarak Sultan Abdülmecid tarafından "Gazilik" unvanıyla ödüllendirilmiş ve 3 yıl vergi ile askerlikten muaf tutulmuştur.[62] Kars daha sonra, Osmanlı Devleti'nin 30 Mart 1856 yılında imzaladığı Paris Anlaşması ile işgalden kurtulup vatana kavuşmuştur.[63] Halk arasında 93 Harbi(1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) olarak bilinen savaştan sonra, 1878'de Berlin Anlaşması'nın 58. Maddesi gereği 245 Milyon altın liralık savaş tazminatı yerine Kars, Batum-Ardahan ve Oltu Ruslara bırakılmış ve Rus Çarlığı, 1877'den 1917 yılına kadar olmak üzere tam 40 yıl süreyle bölgeyi yönetmiştir.[64] Kars'ın, Rusların egemenliğine geçtikten sonra ciddi bir biçimde demografisi değiştirilmeye başlanarak Eleşkirt ve Pasinler civarından savaşta Ruslara yardım eden Ermeniler, Gümüşhane ve Sivas'tan Rumlar, bir kısmı Rusya'nın içlerinden olmak üzere çoğu Güney Kafkasya'dan Ortadoks ve Sektant (Duhobor, Malakan, Prigun, Subbotnik vb) ve Van'dan Kürtler getirilerek Kars ve civar köylere yerleştirilmiştir.[65] 1882 tarihine kadar yaklaşık 82 bin Türk, Batı'ya doğru göç etmiş ve 1897 nüfus sayımına göre nüfusun yarısını gayri-Müslim halk oluşturur vaziyete gelmiştir.[66] Ruslar, Kars'ta askeri ağırlıklı Baltık tarzda bir mimari üslup benimseyerek Kars'taki Türk izlerini silmeye girişmiş: Türk mahalleleri, camileri, medreseleri, mezarlıkları ve abideleri yıkılmış ve Türklere ait birçok dini yapı, depo

---

[60] S.Erisen, *a.g.e.,* s.11.
[61] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.550.
[62] S.Erisen, *a.g.e.,* s.12. Altın, gümüş ve bronzdan İstanbul Darphanesi'nde, üzerinde "Kars 1272" yazan, Kars Kalesi resmi basılan, aynı çeşitte 3 cins Kars nişanı yaptırdı. Cevdet Paşa, Kars savunmasını "Bu muharebe, Silistre Muharabesi'nden büyüktür" sözleriyle dile getirerek önemini vurguluyordu. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.551.
[63] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.201.
[64] Cemender Arslanoğlu, *Doksanüç Harbi'nden Sonra (1878-1918) Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız,* Ankara, 1987, s.16,17,18.
[65] Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti,* İstanbul, 2010, s. 59.
[66] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.552.

veya kilise olarak kullanılmıştır.[67] 1914 tarihinde I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rusya ile Osmanlı yine savaşa girmiş ve Kars'taki Türk nüfus, Rusya tarafından ağır baskılara ve katliamlara maruz kalmıştır. Yaklaşık 40.000 Türk, 1915 Nisan'ında bugünkü Ziraat Bankası yanındaki mevkide katledilmiştir.[68]

Bolşevik Devrimi sonrası 1917 yılında Rusların Brest Litvosk Anlaşması'yla Kars'tan çekilmesini içine sindiremeyen Ermeni çeteler, zaten yörede daha önceleri başlatmış oldukları çete baskınlarını ve katliamları Kars Şehri'ne taşımış: bütün Türk nüfusuna ve eserlerine yönelik başlattıkları sistematik kırımda 20.000 Türk'ü katlederek birçok Türk yapısını ateşe vermişlerdir.[69] Ermeni Mezalimi adıyla geçen bu olaylara 25 Nisan 1918'de Kazım Karabekir Paşa komutanlığındaki 9. Ordu Birlikleri son vermiş; ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra çekilmek zorunda kalmışlardır.[70] Birliklerin çekilmesiyle doğan boşluğu Karslı vatanseverlerin kurduğu Kars İslam Şurası geçici olarak doldurarak Ermeni ve Gürcülere karşı mücadeleye girişmiştir.[71] Milli Şüraya Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti ismiyle de anılan bu kuruluş 1919'da, İngilizler tarafından dağıtılmış ve Kars, Ermenilere terk edilmiştir.[72] 1920 tarihinde TBMM ordularınca geri alınan Kars, Gümrü Anlaşması'ndan sonra Türkiye tarafına geçmiş, Moskova ve Kars anlaşmalarıyla da kalıcı olarak Türkiye toprağı olmuştur.[73]

[67] Özge Özkan, *Kars ve Çevresi Konut Mimarisinde Cephe Tezyinatı,* T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, s.8.
[68] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.553.
[69] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.554,555.
[70] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.7.
[71] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.7.
[72] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.201.
[73] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.8.

2.4. Kars'taki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri

Katalog No: 2.4.1.

Yapının Adı: KARS KALESİ

Planlar ve Çizimler: 2-6

Fotoğraflar: 1-48

Bulunduğu Yer: Kars, kent merkezinin kuzeyinde yer alan Karadağ Tepesi üzerine kurulmuştur. Bulunduğu konum, şehir merkezinin en hâkim noktasıdır. Kalenin kurulduğu tepenin üç tarafı, Kars Çayı ile sınırlandırılmış ve bir tarafı da sarp kayalıklarla kuşatılmış olup kaleye doğal bir koruma sağlamıştır. Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Güney Batı İran arasında yer alan Kars Kalesi, stratejik konumu itibariyle hemen her çağda kilit nokta olmuştur. Güney Kafkasya ve Kuzey Batı İran'dan gelen ticaret yolları üzerine kurulu Kars Kalesi, her çağda bölgenin ekonomik ve kültürel gelişimine katkı sağlamıştır.

Tarihçesi: Batısı ve güneyi Kars Çayı'nın açtığı derin vadiyle sınırlanan, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve andezitten oluşan sarp-yüksek bir kayalığın üzerine kurulu olan Kars Kalesi'nin, Erken Demir Çağı'nda yapıldığı varsayılmaktadır.[74]Ayrıca, Kars Kalesi'nin inşa tekniği, yapımı için seçilen yerin diğer Urartu kaleleriyle benzer özellikler göstermesi[75] ve bölgenin tarihinden yola çıkılarak Urartular zamanında ilk şekliyle inşa edilmiş olduğunu da düşündürmektedir. Kale'nin bilinen ilk onarımı, Müslüman Arapların 690'da Kars Bölgesi'nde olduğu tarihte gerçekleşir. Kars Kalesi'nde hüküm süren Ermeni Kral Muşekh, bir gece ansızın Arap ordusu üzerine

[74] O. Belli, *a.g.e.* s.23.

[75]Ercan Cengiz, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2013, s.149,150. Urartular Dönemi'nde inşa edilen kalelerin yapım yeri seçilirken genellikle askeri ve ticaret yollarının üzerinde olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca kale inşa edilecek yerin seçiminde dikkat edilen bir diğer nokta, zeminin kayalıklarla kaplı olması ve etrafında su kaynaklarının olmasıdır. Su kaynaklarına yakın olmadaki amaç sadece insanı boyutlu olmamış, savunmaya katkı sağlaması da amaçlanmıştır.

baskın yaparak 200 kişiyi öldürmesi üzerine Arapların saldıracağı endişesi ile Kars Kalesi'nin bozulmuş olan yerlerini kısa sürede onartmıştır.[76] IX. yüzyılda Abbasi Devleti'nin ele geçirmek amacıyla kısmen tahrip ettiği Kars Kalesi, X.yüzyılda içkale ve dışkale olarak yeniden temelleri atılmıştır. Yapının, Kaleiçi Mahallesi'ndeki bölümü ise Bagratlılar tarafından inşa edilmiştir.[77] 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Saltuklu Beyliği'ne verilen Kars ve Erzurum, Saltuklu Hükümdarı Emir Saltuk tarafından 1202 tarihine kadar yönetilmiş olup 1152 tarihinde Saltukoğlu Sultan Melik İzzettin'in emriyle vezir Firuz Akay tarafından Kars Kalesi'nin yeniden inşa edildiğini 1579 Kars imar faaliyetlerinde ele geçirilen bir kitabe sayesinde öğrenilmektedir.[78] XIII. yüzyılda Cengiz Han ordularınca ağır bir şekilde tahrip edilen kale[79], XIV. yüzyılda Timur tarafından kullanılmaz hale getirilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kars'ı almasına kadar geçen sürede harap halde yatmıştır.[80]

1548 tarihinde II. Doğu Seferi'ne çıkan Kanuni Sultan Süleyman, Pasin-Kars Sancakbeyi Dulkadirli Ali Bey'e bir ferman gönderip Kars Kalesi'nin onarılmasını ister ve bunun üzerine Ali Bey, 5 bin ırgat ve yapı ustasıyla Kars'ı imara girişmişken Safevi Ordusu tarafından Kars tahrip edilmiş ve yapı ustaları öldürülmüştür.[81] Safevi Devleti'yle barış ortamı sağlandıktan sonra, Doğu Serdarı Lala Mustafa Paşa, Kars'ın içkale, ortakale ve dışkalesini yedi kola ayırıp 1152'teki Saltuklular çağından kalma temeller üzerine yeniden inşa ederek yedi büyük burçla beraber bitirmiştir.[82] 1604 tarihinde İran Şahı I.Abbas tarafından tahrip edilen Kale, 1616 tarihinde Sadrazam Kara Mehmet Paşa tarafından tekrar onartılmıştır.[83] 1636 tarihinde Safevi

[76] Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi,* İstanbul, 2008, s.312.
[77] Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası,* T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2011, s.13.
[78] P. Tuğlacı, *a.g.e.*, s.202., *1967 Kars İl Yıllığı,* s.115.
[79] Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa" adlı eserinde Moğol tahribatına uğramadan önce kalenin çok sağlam surlara sahip olduğundan ve alınmasının zorluğundan bahsetmektedir. E. Cengiz, *a.g.e.,* s.153.
[80] *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars,* s.184.
[81] E. Hakan, *Kars Tarihi Roma Devrinden Mustafa Kemal'in Kars'a Gelişine Kadar, s.*12.
[82] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.526.
[83] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.530,531.

tehlikesine karşı Sultan IV. Murat'ın gönderdiği bir fermanla eksikleri tamamlanan Kale, Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla 1734 tarihine kadar savaş ve yıkım görmemiştir.[84]

1648 yılında Kars'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, Kars Kalesi hakkında seyahatnamesinde şu bilgileri vermiştir. "*Kalenin kuzey tarafta arkadan, bir top menzili ve aralıkta bir dağ vardır iç kale bir tepeye oturtulmuştur. Aşağı hisar düzlük bir yerdir. Hepsi beş kat sağlam surdur. Kale kapısı doğuya bakar. Yukarı Kale denilen orta kale kapısı batıya açılmış demir kapılardır. Surun içinde dizdar evi iki yüz nefer leventlerin evleri, mükemmel cephaneleri vardır. Ama bu orta hisarda çarşı, pazar, han, hamam yoktur. Bu kalenin aşağısı varoşlu büyük hisardır. İki kat sağlam surdur. Yeni üç demir kapısı vardır. Kapının içinde kapıcılar gözcüler vardır. Bunların tulga, tüfek, cıda ve türlü savaş aletleri bulunur. Bu kapıların biri batıya Erzurum yönüne açıktır. Buna Su Kapısı Çeri Kapısı derler. Biri Kağızman tarafına açıktır. Buna Orta Kapı derler. Üçüncüsü doğuya Revan tarafına bakan Behram Paşa kapısıdır. Kale duvarının üzerinde karakol hanelerde gece gündüz muhafızlar bekçilik edip her karanlık gecede kalenin kapı ve duvarlarını meşalelerle aydınlatırlar. Varoş hisarının boyu o kadar yüksek değildir ama gayet geniş sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin etrafı çepeçevre göldür ki Behram Paşa kapısından Orta kapıya kadar sarmıştır. Suyu da hayat suyu gibidir. Bu yönden kaleye girmek asla mümkün değildir. Kalenin çevresinde iki yüz tane yüksek kule vardır. Bedeni iki bin seksen diştir. Bu büyük yapının çevresi beş bin yedi yüz adımdır*".[85]

1644 tarihinde Aras Havzası'nda meydana gelen şiddetli bir yer oynamasıyla bazı bölümleri yıkılan kale, Safevi Hükümdarı Afganlı Nadir Şah tarafından 1734 ve 1744 tarihlerinde iki kez kuşatılmış, fakat ele geçirilememiştir.[86] XIX. yüzyıla gelindiğinde Safevi tehlikesi, yerini Rus tehlikesine bırakmıştır. 1801 tarihinde Ruslar, Tiflis'i işgal edip Gürcistan'a yerleşmiş ve Osmanlı bu tehlikeyi dikkate alarak 1803 tarihinde Kars Kalesi'ni esaslı bir şekilde onarmıştır.[87] Kale daha sonra

[84] Pars Tuğlacı, *a.g.e.,*s.198., Fahrettin.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.530,533.
[85] Nihat Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Ankara, 1979, s. 269-270.
[86] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.534,543.
[87] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.200.

1804 ve 1806 tarihlerinde de çeşitli onarımlar görmüştür.[88] 1855 Kırım Savaşı'nda ve 1877'de, 93 Harbi'nde Rus saldırısına uğrayan ve bu saldırılara direnen Kars Kalesi, Karslı ozanların dizelerinde şu şekilde ifade edilmiştir:

"Çok öyle yan bakma Moskof sen ona,
Zafer nişanıdır Kars'ın kalesi!
Nice bin düşmana bozgun salmıştır;
Osmanlı şanıdır Kars'ın kalesi"

Karslı Bahrî (1854)

"Asker olan bölük bölük bölünür
Sandınız mı Kars Kalesi alınır
Boz atlar üstünde kılıç çalınır
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana."

Çıldırlı Aşık Şenlik (1877)

1877'den 1917'ye kadar Rus kontrolünde kalan Kars Kalesi, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçtikten sonra bir müddet Türk Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı kalmış, daha sonra 2016 yılında başlatılan Kars Kalesi Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon ve Çevre Düzenleme Projesi kapsamında onarılmıştır. Kalenin kitabeleri Ermeniler tarafından kazındığından, okunamamaktadır. Ancak F. Kırzıoğlu, 1579 imar faaliyetleri sırasında bulunan bir kitabeden söz etmektedir. Kıpçak saldırılarıyla tahrip olan Kars Kalesi'nin, Melik İzzettin Saltuk tarafından 1153 tarihinde onarıldığını belirten kitabenin Türkçe şeklinde: "*Bu mübarek kaleyi, Allah devletini ebedi edesi Mevlana Sultan Melik İzzettin çağında, Allah yardımcılarını aziz eylesin, meliklerin veziri Firuz Akay yaptırdı. Buranın yapılıp onarılmasına, Allah yattığı yeri ve kabrini nurlandırsın, dünya kadınlarının başı 'Tacünnisa' diye tanıtan Sultan Kerimeddin kızı Begüm yardım etti. 548 (1153)*" denilmektedir.[89]

[88] P.Tuğlacı, *a.g.e.,*s.202.
[89] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.* s.388, Murat Delen, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2005, s.76.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kars şehrinin sembolü haline gelen ve şehre ismini veren Kars Kalesi, dikdörtgen planlı içkale, şehri çevreleyen sur ve burçlardan oluşan dışkale olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. İç sur 3500 m. uzunluğunda olup hisar ve hendeklerin toplam uzunluğu ise 2700 m.'dir.[90] Su Kapısı veya Çeribaşı Kapısı, Ortakapı ve Behram Paşa Kapısı ismiyle üç kapısı olan kale, askerlerin kalması için tasarlanmış koğuşlar, kışla yapıları, eğitim yerleri, dendanlar, cephanelik, sarnıçlar, dizdar evi, cami, türbe, burçlar, vb. yapılardan meydana gelmektedir.

Kars'a yapılan saldırılarda dışkaleye nazaran daha az hasar alan içkale bölümü[91] Karadağ Tepesi'nde kayalıkların üzerinde, şehre hâkim bir noktada olup üç yanı Kars Çayı ile çevrilidir. Kars Kalesi'nin içkale bölümü, kalın ve sağlam moloz taş örgülü sur duvarları ile çevrili olup doğal korunmanın az olduğu taraflara eklenen kulelerle desteklenmiştir. Şehre bakan güney sur duvarları, kare ve daire formunda kulelerle desteklenmiş ve bu yönde ayrıca iki burca yer verilmiştir. Sarp kayalıklar üzerinde yer alan batı surları, diğer surlara nazaran daha kısa ve küçük boyutlu olup bu kısımda takviye amaçlı yapılan dayanaklara yer verilmemiştir. Kuzeye bakan sur duvarlarının bir kısmı da kayalıklar üzerine inşa edilmiş ve takviye amaçlı koyulan bir payanda ile desteklenmiştir.

İçkalede bulunan üç kapıdan kuzey taraftakiler kapalı, güney yönündeki ise bugün açıktır. Doğrudan dışkaleye açılan ve ana kapı olarak kullanılan bu kapıya, Evliya Cami'den başlayan kıvrımlı, dik bir yoldan ulaşılır. Diğer iki kapı gibi yuvarlak kemerli açıklığa sahip olan ana kapının üzerine, L planlı asker koğuşunun kısa kolu denk gelmektedir. Bu planlama, muhtemelen içkalenin güvenliği için veya gözetleme amacıyla tasarlanmış olmalıdır. Ana kapıdan girildikten hemen sonra, sağ hizada, güney surlarına bitişik olarak yapılmış Celal Baba Türbesi görülmektedir. Ana kapının sol hizasından da asker koğuşuna ulaşılmaktadır. Ana kapının karşısında ise

[90] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.122.

[91] İç kale, "surlarla çevrili bir kentin en yüksek yerinde bulunan ve hükümdarın, beyin, ya da komutanın oturmasına ayrılmış, en son savunma yeri olan kale bölümüdür. Bala Hisar ya da erk isimleriyle de anılan iç kale, şehir ve kasabaların içinde hakim bir noktaya yapılmakla birlikte beraberinde yönetici sarayı, beylerin konutları, darphane, ibadethane gibi yapıları da bulundurabilirler. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri,* Ankara, 2001, s.8.

cephanelik bölümü yer almaktadır. Bugün, cephanelik bölümünün hemen güneyine bir kafeterya inşa edilmiştir. Aynı alanın kuzey sur duvarlarında yer alan iki kapı arasında, içkale mescidi, süvari ahırı ve nöbetçi hücreleri surlara bitişik olarak yapılmıştır. İçkalenin kuzey surları, uçurumla sonladığı için, güney surlarındaki gibi destekleme kuleleri yapılmamıştır. Asker koğuşu ve süvari ahırı çaprazında, yıkık halde bir başka bölüm daha yer almaktadır. Bu alandan batı tarafına doğru seyreden hafif eğimli ve kıvrımlı yoldan ilerlendiği vakit, ilk avluya nazaran daha yüksekte konumlanmış başka bir alana ulaşılmaktadır. Burada yer alan bir taş merdivenin sağında ve solunda iki bölüm yer almaktadır. Bu bölümlerden kuzey sur duvarlarına bitişik olarak yapılmış olup 14,4x 6 m. uzunluğundadır. Güneye bakan dikdörtgen boyutlu üç penceresi bulunan yapının giriş kapısı doğu yönünde yer almaktadır. Merdivenin güneyinde yer alan bölüm ise 4,5x4,5 m. ölçülerinde inşa edilmiş olup doğu ve güney cephelerde yer alan mazgal pencerelerle aydınlatılmaktadır. Kare planlı bu bölümün yuvarlak kemerli kapısı, güney cephede bulunmaktadır. Üst örtüleri yıkılmış olan bu bölümler, muhtemelen şehrin ileri gelenlerinin konaklaması amacıyla yapılmıştır. Sözünü ettiğimiz merdivenle içkalenin, kare planlı en yüksek noktasına ulaşılmaktadır. Bugün kapalı olan bu nokta, kare planlı olup sur duvarlarıyla çevrilidir. Bu bölümde destekleme kulesi bulunmamaktadır. Geniş bir iç avluya sahip içkale, bu haliyle iki bölüm halinde ele alınmıştır. Yine iç kalenin batı tarafında yer alan ve üç yanı yol ile kuşatılmış bir bölüm daha bulunmaktadır. Moloz taş örgülü bu bölümün üzeri düz toprak dam ile örtülü olup giriş kapısı bulunmamaktadır. Detaylı bir kazı sonrası, bu bölümün ne amaçla kullanıldığı anlaşılacaktır.

Kars'a yapılan saldırılarda en büyük tahribatı alan dışkale bölümü[92] ise şehrin dini, ticaret ve konut yapılarını barındırmaktaydı. Dışkale, içkaleyi doğu ve batıdan kuşatan, Karadağ'ın güneyine uzanan iki kol halinde ve Kars Çayı'na kadar uzanan alandaki mahalleleri içine alan 3.500 m. uzunluktaki burç ve duvarlardan

[92] Kentin asıl bölümünü oluşturan dış kale, ticaret ve konut alanlarını, dini ve diğer kamu yapılarını içine alan bölümdür. Kentin asıl bölümünü oluşturan şehrin etrafını çeviren sura da dış kale adı verilmektedir. Ali Boran, *a.g.e.,* s.8.

oluşmaktaydı.[93] 1579'da yedi büyük burçla beraber bitirilen dışkale sur duvarları, Yusuf Paşa Mahallesi ile Bayrampaşa Mahallesi'nin bir kısmını, Kaleiçi Mahallesi'nin de tamamını içine almaktaydı.[94] Dışarıdan bir hendekle çevrelenen dış kalenin, adına Yokro denilen batı yönünde Su ve Çeri Kapısı, doğu yönünde Behram Paşa Kapısı ve güney yönündeki Orta Kapı adında üç kapısı bulunuyordu.[95] Tamamı 2.080 mazgal, burç ve kule ile çevrili dışkalede ayrıca, Kars Çayı'na inen ve eğimli arazi nedeniyle payandalarla desteklenen gizli bir suyolu da bulunmaktaydı.[96] Taş Köprü'nün yanındaki bir burç ve sur kalıntısı, içkalenin batı yönünde yer alan burç ve sur kalıntısı, Evliya Cami'nin yanında yer alan bir burç kalıntısı ve Bayrampaşa Mahallesi'nin doğu yönünde yer alan burç kalıntısı, dışkaleden günümüze ulaşan kalıntılardır.

Cephanelik: İçkalenin doğu yönüne konumlandırılan cephanelik, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir planda tasarlanmış olup 15x11,2 m. ölçülerindedir. Cephaneliğin koruma duvarları moloz taştan, kendisi ise kesme taştan inşa edilmiştir. Üst örtüsü beşik tonoz yardımıyla örtülmüş ve toprakla kaplanmıştır. Yapı, yuvarlak kemerli bir kapı açıklığından girilen tek birimden oluşmaktadır. Kapı açıklığı, yapının batı cephesinin güneye yakın bir yerinde bulunmaktadır. Kapı açıklığının üzerinde yer alan yuvarlak kemerli bir pencere açıklığıyla iç mekânın aydınlatması sağlanan yapıda, güney-kuzey ve doğu cepheleri sağır tutulmuştur. İki metreye yakın kalınlıkta kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilen cephaneliği korumak için, ayrıca moloz taştan koruma duvarları inşa edilmiş, bu duvarın giriş açıklığı da yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır.

Süvari Ahırı: İçkalenin kuzeyindeki sur duvarlarına bitişik olarak yapılan süvari ahırı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında 46 x 10 m. ölçülerinde bir yapıdır. Yapının duvarları, moloz taş kullanılarak inşa edilmiş; duvar köşeleri, kapı ve pencere sövelerinde ise düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının örtü elemanları günümüze ulaşmamıştır. İki bölümden meydana gelen yapının doğu

[93] H. Gündoğdu, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006, s.198.
[94] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.530,531.
[95] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.198.
[96] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.198.

tarafındaki bölümü, daha büyük yapılmıştır. Her iki bölüme de yuvarlak kemerli giriş açıklıklarıyla girilmektedir. Doğu taraftaki bölümün güney cephesinde üst üste veya yan yana dizili altı pencere, doğu cephesinde ise mazgal iki pencere bulunur. Batı tarafta yer alan küçük bölümün güney cephesinde, kapının sağında ve solunda birer olmak üzere iki pencere, batı cephesinde ise bir mazgal pencere yer almaktadır. Kuzey cephe, sur duvarına bitişik olarak yapıldığı için sağır tutulmuştur.

Asker Koğuşu: İçkalenin güneybatı sur duvarlarına bitişik olarak yapılan asker koğuşu, L plan şemasında altı bölümden oluşmaktadır. Duvarları moloz taş kullanılarak inşa edilen yapının, duvar köşeleri, kapı ve pencere sövelerinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. L planın uzun kolu 46 x 12,5 metre ölçülerinde, kısa kolu 23,2 x 5 metre ölçülerindedir. Yapının üst örtüsü, süvari ahırının üst örtüsü gibi yıkılmıştır. Giriş açıklığı, yapının doğu cephesinde yer almaktadır. Yekpare taş bloklar ve yuvarlak kemerle oluşturulan giriş açıklığının kuzey yönünde iki dikdörtgen boyutlu pencere bulunurken güney tarafında ise bir mazgal pencere bulunmaktadır. Yine doğu cephedeki alınlık duvarında, kapı hizasında denk gelen başka bir yuvarlak kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Giriş açıklığından geçildiğinde, L planlı bir koridora varılmaktadır. L'nin uzun kolundan ilerlendiği vakit, sol tarafta bir, sağ tarafta iki oda görülmektedir. Bu odalardan biri kare, diğer ikisi dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgen planlı odaların kapı açıklıkları atkı taşlarıyla meydana gelmiş olup birbirine bakmaktadır. Kare planlı odanın kapı açıklığı ise yuvarlak kemerlidir. L şekilli koridorun uzun kolunun sağ ve solunda yer alan bu bölümler geçildiğinde ise büyük bir salona varılmaktadır. Salon, uzunlamasına dikdörtgen planlı olup kuzey cephesinde dört düz atkı taşlı kare boyutlu pencere, güney cephesinde ise yuvarlak kemerli altı pencere bulunmaktadır. Salonun alınlık duvarlarında birer pencere yer alır. Salonun batısında ise kare planlı ve güney cepheden tek pencereli ufak bir bölüm bulunmaktadır.

L planlı koridorun kısa kolundan devam edildiğinde, ana kapının üzerine konumlanan bir bölüme varılmaktadır. Bu bölüm şehre hakim bir nokta üzerinde yer almaktadır. Basık kemerli bir açıklıkla varılan bölümde, batı cephede yuvarlak kemerli iki pencere, güney cephede bir yuvarlak kemerli pencere ve kuzey cephede

biri yuvarlak kemerli diğeri mazgal olmak üzere beş pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapıda, koridor ve ana kapının üzerinde yer alan bölümdeki mazgal pencereler, içten dışa doğru daralmaktadır.

Kale Burçları: 1153 tarihinde Saltuklu Sultanı Melik İzzeddin'in emriyle Vezir Firuz Akay tarafından Kars Kalesi'nin dış surlarını çevreleyen yedi burç inşa edilmiştir.[97] Kaleiçi Mahallesi'nde iki, Ortakapı Mahallesi'nde bir olmak üzere sadece üç burç kalıntısı günümüze ulaşmış olup burçların tamamı moloz taşla inşa edilmiştir. Savaşlar nedeniyle büyük ölçüde tahrip edilen burçların ve sur duvarların taş malzemesi, Kars'ın yeniden yapılaşma sürecinde sivil halk tarafından kullanılmıştır.

Kaleiçi Mahallesi'nde Evliya Cami'nin güneyinde yer alan bir burç kalıntısı, harap haldeyken 2008 yılında onarılmış ve Harakani Kültür Merkezi yapılmıştır. Moloz taştan inşa edilen ve köşelerde düzgün kesme taş kullanılan yapı, altıgen plan şemasında inşa ettirilmiştir. Kuzey cephede sivri kemerli giriş açıklığı mevcut olup dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Girişin üzerinde sivri kemerli dört pencere iki üste, ikisi alta olmak üzere üst üste konumlandırılmıştır. Altıgenin doğu yöndeki bir köşesi hariç, her yakasında sivri kemerli bir pencere saçak altına yerleştirilmiştir. Batı cephede ise iki mazgal pencere bulunmaktadır. Günümüze ulaşan diğer burçlara kıyasla en büyüğü konumunda olan burç, beş metreye yakın bir yüksekliğe sahiptir.

Kaleiçi Mahallesi Ozanlar Sokak'ta yer alan diğer burç, kaba yonu duvar örgü tekniği ile inşa edilmiş olup kare plan şemasındadır. İlk burca nazaran daha az harap olmuş yapı, Horasan harcı kullanılarak güçlendirilmiştir. Ortakapı Mahallesi'nde bulunan burç ise en küçük boyutlu burçtur. Kare plan şemasında ele alınmış bu burç, koyu renkli kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Burç, büyük ölçüde tahrip olmuştur.

[97] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* Ankara, 2009, s. 61.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1973.

Anonim, *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars,* Ankara, 1999.

Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* Ankara, 2009.

ATSIZ, Nihat, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Ankara, 1979.

BELLİ, Oktay, "Kars Adının Kökeni ve Anlamı", *Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, İstanbul, 2007.

BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri,* Ankara, 2001.

CENGİZ, Ercan, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013.

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006, s.219.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi,* , İstanbul, 2008.

HAKAN, Ersin, *Kars Tarihi Roma Devrinden Mustafa Kemal'in Kars'a Gelişine Kadar,* İstanbul, 2012.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

TEMEL, Feray, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası,* (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Kars 2011.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri,* İstanbul, 1985.

Katalog No: 2.4.2.

Yapının Adı: KÜMBET CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 7-8

Fotoğraflar: 49-52

Banisi: Bağratlı Krallığı zamanında yapılmış kilise, Kral Abas II Tekvur tarafından 932-937 yılları arasında 12 Havari adına yaptırılmıştır.[98]

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde, Kars Kalesi'nin güneyinde bulunmaktadır.

Tarihçesi: X.yüzyılda Kars, Bağratlı Krallığı'nın başkentidir.[99] Ticari ve mimari gelişmeler bakımından Bağratlılar Dönemi'nde gelişme gösteren Kars şehri, yüz bini aşkın nüfusuyla Ortaçağ'ın en büyük şehirlerinden biri olmuştur.[100] Ortaçağ kaynakları tarafından Kars Katedrali olarak da adlandırılan Havariler Kilisesi, Kars'ın bu güçlü döneminde yapılmış olup uzun yıllar kilise olarak hizmet verdikten sonra, Sultan Alparslan tarafından camiye çevrilmiştir. Anadolu'da, Ani'den sonraki ikinci cuma namazının burada kılındığı kabul edilir. Daha sonra Bizans tarafından tekrar kiliseye çevrilen yapı, XIII. yüzyıl Moğol istilası ile harap olmuş ve 1579 Kars imar faaliyetlerinde, Osmanlı Devleti'nce onarılıp tekrar camiye[101] çevrilmiştir.[102] 1878 tarihinde Rusların Kars'ı işgaliyle tekrardan kiliseye çevrilerek eklemeler

[98] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.* s.284., S. Erisen, *a.g.e.*, s.60.
[99] Güner Sağır, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ,* Ankara, 2011, s.69.
[100] Gürsoy Yılmaz, "Ortaçağ'da Anı Kalesi", Güzel *Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.3, No:8, Erzurum, 2006, s.142,144.
[101] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.284,285… Evliya Çelebi, 1647'de Kars'ta gördüğü 47 camiden sadece 8'inde ibadet edilebildiği belirtmiş ve bunlardan dördüncü olarak Süleyman Efendi Camii adıyla güzel bir caminin, kiliseden camiye çevrildiğini belirtmiştir.
[102] S. Ural, *a.g.e.*, s.371…. 1647'de Kars'ı ziyaret eden Evliya Çelebi kiliseyle ilgili şu bilgileri aktarmıştır: Kızıl Kilise adıyla büyük bir kilise, Padişah'ın emriyle camiye çevrilmiştir. Hüseyin Kethuda Camisi adıyla anılan caminin kalabalık cemaati vardır.

yapılan yapı[103], 1918 yılında tekrar camiye çevrilmiş ve Ruslar tarafından eklenen Çan kulesi yıkılmıştır. Kümbet Camii, 1964 - 1978 yılları arası müze olarak kullanıldıktan sonra,[104]1994 yılında cami olarak tekrardan hizmet vermeye devam etmiş ve 2004-2007 yılları arasında kapsamlı şekilde onarılmıştır. Kubbe altında yer alan 12 Havari kabartmasından dolayı Havariler Kilisesi olarak anılan yapı, Kars Katedrali olarak da adlandırılmıştır.[105] Camiye çevrildikten sonra ise Selçuklu türbelerini andıran kubbe yapısı nedeniyle Kümbet Camii[106] olarak anılmasının yanında Evliya Çelebi tarafından Hüseyin Kethüda Camii olarak bahsedilen yapı, bugün hem cami hem de kilise olarak kullanılmaktadır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yonca plan şemasında koyu renkli düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiş yapı, merkezi bir kubbeye dört yönden birleştirilmiş yarım daire planlı, yarım kubbe örtülü eksedralar ve giriş bölümünden meydana gelip Ruslar tarafından sonradan eklenen bölümlerden oluşmaktadır. Merkezde yer alan kare bölüm yapının en yüksek yeri olup kubbe örtülüdür. Kubbeyi taşıyan kubbe kasnağı içten dairesel, dıştan onikigen olup yuvarlak kemerli açıklığa sahip uzun ve dar boyutlu on iki pencereye sahiptir. Yuvarlak kemerlerin birbirleriyle bitiştiği noktalarda, kiliseye adını veren havari figürleri kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Yuvarlak kemerler sütünceler yardımıyla, alttan küçük tromplarla oluşturulan sekizgene ve eksedralara bindirilmiştir. Dik eksenlerde yer alan eksedralar, yarım kubbeyle örtülü olup eksedraların arasında kalan kare köşe kısımları ise yarım kubbelerle örtülüdür. Eksedraların orta bölümünde dikdörtgen boyutlu birer pencere yer alırken eksedraların aralarında kalan kuzey-güney cephede dikdörtgen formlu ikişer pencere, doğu-batı cephede ise yuvarlak formlu ikişer pencere yer almaktadır. Kuzey, güney ve batı eksedralarda birer giriş açıklığı olup batıdaki daha geniş ve yuvarlak kemerli olarak vurgulanmıştır. Apsis görevi gören doğu eksedranın iki yanında kare planlı ve tonoz örtülü bölümler bulunmaktadır. Ruslar tarafından apsisin önüne dikdörtgen planlı bir bölüm eklenmiştir. Bu bölümün doğu cephesinde

[103] "Kars'taki Sanat Eserleri", *1973 Kars İl Yıllığı.*
[104] H. Gündoğdu, *a.g.m.*, s.199.
[105] https://www.virtualani.org/karscathedral/turkish.htm(Erişim: (4 Ocak 2018).
[106] Muhammet Arslan, "Kars Kümbet Camii (Oniki Havariler Kilisesi)", *Serhat Kültür Tarih Kültür Haber Dergisi*, Yıl: 6 (Mart-Nisan), İstanbul 2008, s.38-39.

üç, güney cephesinde bir pencere bulunmakla birlikte kuzey cephesinde ise kapı açıklığı yer almaktadır. Ayrıca günah çıkarma odası da bu bölümün güney tarafındadır. Batı eksedranın önüne eklenmiş giriş mekânı da dikdörtgen planlı olarak ele alınmıştır. Eklenen bu mekân tonozla örtülü olup kuzey ve güney yönlerinde birer pencere bulunur ve eksedraya yuvarlak kemerli bir kapıyla açılır. Kuzey ve güney eksedraya bitişik giriş bölümleri ise kare planlı tonoz örtülü olup yuvarlak kemerlerle dışa açılmaktadır. İç mekânda, cepheler sade tutulmaya çalışılmıştır. Güney cephenin ortasının oyulması suretiyle mihrap oluşturulmuştur. İç mekânın farklı yerlerinde boğa başı, insan başı, kartal ve aslan figürleri yer almaktadır. Eksedra kemerleri ile tromp kemerlerinin birleştiği üçgen alanlar içinde istiridye motifleri yer almaktadır. Yapının kemerlerinde farklı geometrik bezemeler yer almaktadır. Zemin ise çeşitli geometrik ve bitkisel motifler bezelidir.

Süsleme Özellikleri: Kubbe kasnağında, yuvarlak kemerler arasında on iki insan figürü yer almaktadır. Havarileri temsil eden bu figürler kabartma tekniğinde işlenmiş olup farklı şekillerde tasvir edilmektedir. Yuvarlak kemerler sütünce şeklinde ifade edilen dayanaklarla taşınmaktadır. Kubbenin alt kısmındaki kornişte, birer süs şeridi dolaşmakta olup halat şeklindeki geçmelerden oluşturulmuştur. İç mekânın farklı yerlerinde boğa başı, insan başı, kartal ve aslan figürleri yer almaktadır. Apsis ve kubbe kasnağının farklı yerlerinde bitkisel bezeme görülmektedir. Apsis penceresinin taç kemerinde ise stilize palmet tasvirleri görülmektedir. Zeminde ise çeşitli geometrik ve bitkisel motifler işlenmiştir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yöreye ait siyah kesme bazalt taştan inşa edilen yapının, estetik kaygı taşıyarak ihtiyacı karşılamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Coğrafya ve iklim şartları gereği kalın taş duvarlara sahip olan yapıda, uzun dar dikdörtgen ve yuvarlak formlu pencerelerle iç mekân daha fazla aydınlatılmış ve olabildiğince az ısı kaybı sağlanmıştır. Başkente uyumlu olarak yüksek ve ihtişamlı olarak tasarlanan yapı, Doğu'nun Ayasofya'sı olarak tanımlanmıştır.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1973.

ERİSEN, Servet, *Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

SAĞIR, Güner, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, Ankara, 2011.

URAL, Selçuk, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kars, 2011.

YILMAZ, Gürsoy "Ortaçağ'da Anı Kalesi", http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28584 (Erişim 3 Ocak 2018).

E-Kaynakça

https://www.virtualani.org/karscathedral/turkish.htm(Erişim: (4 Ocak 2018).

Katalog No: 2.4.3.

Yapının Adı: BEŞİK CAMİİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 63-65

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde, yapıyla aynı adlı sokakta bulunmaktadır.

Tarihçesi: XI. yüzyıl Bizans egemenliği sırasında inşa edilen yapı[107], Osmanlı hâkimiyeti sırasında camiye çevrilmiş; 93 Harbi'nden sonra ise şehre yerleştirilen Rumlar tarafından tekrar kiliseye çevrilerek kullanılmıştır.[108] 1918 senesinden sonra boşaltılan yapı, o zamandan beri kullanılmayıp bugün çok bakımsız ve harap haldedir.[109]

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli bazilikal planlı yapının duvarları, kaba yonu örgü tekniği ile örülmüş, köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapıda üst örtü, beşik tonoz ile kapatılmış ve ağırlık duvarlara bindirilerek herhangi bir taşıyıcı ayak kullanılmamıştır. Orijinalinde kilise olarak tasarlandığı için minaresi yoktur. Doğu yönünde nef kısmı, batı yönünde ise giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapısının üzerinde iki pencere, güney cephede iki pencere, doğu cephesinde iki pencere olup bunlar kemer açıklıklarıyla oluşturulmuştur. Pencerelerin küçük boyutlu oluşu, iç aydınlatmayı düzgün şekilde sağlayamamaktadır. Doğu cephede yer alan apsis kısmı, taştan yapılmış olup haç motifleri yer alır. Yapının iç kısmı incelenememiştir.

---

[107] F. Kırzıoğlu, bugün Beşik Camii olarak andığımız bu Rum-Ortodoks kilisesini, 93 Harbi'nden sonra Gümüşhane ve Kayseri yörelerinden getirilen Rumlar tarafından tekrardan kiliseye çevrildiğini ve bu ibadethaneyi çok kutsal saydıkları için her yıl yaz aylarında gelip ziyaret ettiklerini belirtir. M. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 349.

[108] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s. 349.

[109] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,*s.39.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953.

Katalog No: 2.4.4.

Yapının Adı: EVLİYA CAMİİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 66-69

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Kaleiçi Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1579 Kars imar faaliyetleri sırasında Ebu'l Hasan Harakani Türbesi yanına Lala Mustafa Paşa adına inşa edilen cami, 1604 tarihindeki Sefevi saldırısı ile yıkılmış ve bu camiinin yerine, 1617 senesinde Sadrazam Mehmet Paşa'nın emriyle yeni bir camii inşa edilmiştir.[110] Yeni inşa edilen bu cami, Ebu'l Hasan Harakani Türbesi yanında yaptırıldığı için halk arasında "Evliya Camii" olarak anılmıştır.[111] Günümüze sadece[112], minaresi ulaşan eser,[113] 1628 senesindeki Sefevi saldırılarıyla yıkılmış[114] ve tekrar düz toprak dam örtülü olarak yapılmıştır.[115] Kars'ın Rus hâkimiyetine girdiği dönemlerde boşaltılıp talan edilen cami, Hafız Kurban Yurtsever tarafından şu dizelerle anlatılmıştır:

[110] Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e,*. s.526, 530, 531.
[111] Ebu'l Hasan Harakani, çevre halkının büyük bir saygı gösterdiği din ve tarikat büyüğü olup halk nezdinde "Evliya" ismiyle anılan saygın bir karakterdir. X. yüzyılda Anadolu'nun Türkleşmesine öncülük ederken şehit düşen Ebu'l Hasan Harakani, felsefi açıdan kendinden sonra gelen Mevlana'yı düşünceleriyle etkilemiştir. . H. Gündoğdu, *a.g.m.,* s. 214.
[112] Abdüsselam Uluçam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars, 1992, s.149.
[113] F. Kırzıoğlu, Evliya Camii'nin aslında Sultan Murat III Camii yerine yapıldığını ifade etmektedir. Ancak, A. Uluçam ise, Şehinşahname'nin 125 b sayfası ve Nusretname'nin 187'inci sayfasındaki minyatürlere dayanarak Sultan Murat III Camii'nin yerine Ulu Camii'nin yapılmış olduğunu belirtmektedir. F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.526-231, A. Uluçam, *a.g.e.,* s.153.
[114] *1973 Kars İl Yıllığı,* bahsi geçen yapının 1579 tarihinde Sultan Murat III adına yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. *A.g.e.,* s.123.
[115] S. Erisen, *a.g.e.*, s.61.

"Kafir Moskof talan etmiş burayı
İki buçuk yıldır giymiş karayı
Kesmişler atlara yer yer arayı
Bozulmuş Minber buldum ben bugün.

Bozulmuş bahçesi gübreyle dolmuş
Güzel medresesi virane olmuş.
Halı, kilimin çalmış(Afiser- Rus Subayı)
Kuru taş duvara geldim ben bugün

Dokuz yüz seneden kalma alemler
Anların yağması verir elemler
Bu zulmü şerh edemez kalemler,
Yad ederek bağrım deldim ben bugün."[116]

Ruslardan sonra uzun bir dönem yarı harap vaziyette kalan cami, 1995 yıllında minaresinin orijinal şekli korunarak onarılmış ve ibadet bölümü tümüyle değiştirilmiştir.[117]

Plan ve Mimari Özellikleri: Yapının tek orijinal öğesi minaresi olduğundan, yapıda sadece minare incelenmiştir. Bugünkü dikdörtgen planlı camiye beş metre mesafede yer alan minare, kare bir kaide üzerinde yükselmekte, üst kısımların pahlanmasıyla sekizgen pabuç kısmına geçilmekte ve buradan silindirik gövdeyle bütünleşmektedir. Silindirik gövdeye geçişte, sütun bileziği şeklinde taştan bir silme kuşağı bulunmaktadır. Silindirik gövde, kademeli olarak sıralanmış üç taş sırasıyla dışarı taşarak burada şerefe kısmını meydana getirmektedir. Şerefenin korkulukları, taştan oluşmaktadır. Minarenin petek bölümü, silindirik gövdeye oranla daha küçük çaplı inşa edilmiş olup saç kaplı külah ve âlemle sonlanmaktadır. Gövdenin çeşitli yerlerinde mazgal pencereler bulunmaktadır.

[116] Yıldırım Öztürkkan, "Olmadı Candan Badem", http://www.gazetekars.com/olmadi-candan-badem-1490h.htm (Erişim: 10 Nisan 2018)
[117] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.38.

Eski yapıya ait bir fotoğraf İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve eKaynaklar'da bulunmuş olup bu fotoğraftan yola çıkarak eski yapıya dair bilgi edinilebilmektedir. Fotoğrafta görüldüğü kadarıyla eski yapı, kare planda inşa edilmiş ve üzeri basit kırma çatıyla örtülmüştür. Doğu tarafında bulunan Harakani Türbesi, yapıya bitişik olarak inşa edilmiştir. Minare güney cepheye, giriş açıklığı ise kuzey cepheye konumlandırılmış ve mazgal pencereler yerleştirilmiştir.

Süsleme Özellikleri: Minarenin kare kaidesinden petek kısmına kadar bütün bölümleri kahverengi, gri ve siyah taşların yoğunlukta olduğu renkli kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Almaşık şekilde sıralanmadığı görülen taşlar, yine de minareye canlılık katmaktadır.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1973.

Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* Ankara, 2009.

ERİSEN, Servet *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars, 1992.

Katalog No: 2.4.5.

Yapının Adı: İÇKALE MESCİDİ

Planlar ve Çizimler: 6

Fotoğraflar: 6-10

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinin kuzeyinde yer alan, yüksek bir tepe üzerine kurulu Kars Kalesi'nin iç kalesinde, kuzey surlarına bitişik olarak inşa edilmiştir.

Tarihçesi: Mescide ait kitabe veya vakfiye kaydı bulunmamaktadır. 1579'daki Kars'ı imar faaliyeti sırasında, Doğu Serdarı Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.[118] Sefevi saldırıları sonucu harap olan yapı, XIX. yüzyılda kendini gösteren Rus saldırıyla kullanılmaz hale gelmiş ve 1995 yılından sonra onarılarak ibadete açılmıştır.[119]

Plan ve Mimari Özellikleri: Kare plan şemasında 11x11m. ölçülerinde tasarlanan yapı, moloz taştan inşa edilmiş olup içkalede bulunan askerlerin ibadeti için yaptırılmıştır.[120] 1995'den sonra orijinaline uygun olarak onarılan yapıda, kırma çatılı üst örtüyü ve içteki düz ahşap tavanı, kargir duvarlar ve ikisi duvara gömülü ikisi ise serbest halde bulunan ahşap sütunlar taşımaktadır. Yapının batı cephesinin güney yönünde bir, güney cephede iki ve giriş kapısının bulunduğu doğu cephesinde, kapının üzerinde iki ve kapının yanında bir olmak üzere toplamda altı penceresi bulunmaktadır. Harim bölümün aydınlatmasını sağlayan bu pencereler dikdörtgen şekilli olup yekpare taş sövelere sahiptir. Kapı üzerinde yer alan pencereler, diğer pencerelere kıyasla daha küçüktür. Yapının kuzey cephesi ise sur duvarına bitişik olduğundan pencere bulunmamaktadır. Yapının doğu cephesinde yer alan giriş kapısı, sivri kemerli bir açıklığa sahip olup basık kemerlidir.

---

[118] A. Boran, *a.g.e.*,s.168.
[119] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* s.215.
[120] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* s.215.

Sivri kemerli giriş açıklığından iç mekâna geçildiğinde, harim bölümünde ikisi duvara gömülü, diğer ikisi ise serbest halde bulunan dört ahşap sütun görülmektedir. İç mekânın aydınlatması, kuzey duvarı hariç, diğer cephelerde bulunan toplam altı pencere yardımıyla sağlanmaktadır. Mihrap, yarım yuvarlak nişi, kademeli silmelerle çevrilmiş dış çerçeveleri, üçgen kavsarası ve taç kısmındaki mahalli üslupla işlenmiş bitki süslemeleriyle kıble duvarının en dikkat çekici kısmıdır.[121]

Süsleme Özellikleri: Yapıda dış cepheye ait bir süsleme özelliği bulunmamaktadır. İç mekâna kemer alınlığı sade tutulmuş sivri kemerli bir kapıdan geçilmektedir. Güney cephede yer alan mihrap, yarım yuvarlak nişi, kademeli silmelerle çevrilmiş dış çerçeveleri, üçgen kavsarası ve taç kısmındaki mahalli üslupla işlenmiş bitki süslemeleriyle kıble duvarının en dikkat çekici kısmıdır.[122]

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yöreye ait siyah kesme taştan inşa edilen yapıda, iç mekan ve dış cephede süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Coğrafya ve iklim şartları gereği kalın taş duvarlara sahip olan yapıda, taş pencere söveleriyle ısı kaybı en aza indirgenmiştir. Yapıda, son cemaat yeri ve minare bulunmamaktadır.

Kaynakça

BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri, Ankara, 2001.*

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, Kars, 1992.

[121] A. Uluçam, *a.g.m.*, s.148-149.
[122] A. Uluçam, *a.g.m.,* s.148-149.

Katalog No: 2.4.6.

Yapının Adı: ULU CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 9

Fotoğraflar: 70-84

Banisi: Kars Valisi Dilaver Paşa tarafından[123] yaptırılmıştır.[124] Van Valisi iken 1641 tarihinde Kars Valisi olarak atanan Dilaver Paşa, 1648'e kadar Kars'ta görev yapmış ve 1604 tarihinde Şah Abbas tarafından tahrip edilen birçok cami ve türbeyi inşa ettirmiştir.[125]

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Kaleiçi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kuzeyinde Beylerbeyi Sarayı, güneybatısında ise Kars Katedrali bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1579 tarihinde Kars'ta, Sultan Murat III adına yaptırılan en büyük kubbeli-kurşunlu Selâtin Cami, 1604 tarihindeki Şah Abbas saldırısında yerle bir edildiği için, şehirde büyük bir camiye ihtiyaç duyulmuştur.[126] Dilaver Paşa'nın emriyle 1641 tarihinde başlanıp 1643 tarihinde bitirilen camii, yıkılan Selâtin Camii'nin yerine, büyük minareli ve toprak örtülü olarak inşa edilmiş olup "Ulu Camii" adını almıştır.[127] 1773 yılında ise deprem gibi bir nedenle ağır hasar alan Ulu Cami, Hacı Halil oğlu İbrahim tarafından ikinci defa imar edilmiştir.[128] Uzun seneler ibadete açık kalan cami, Rusların şehri işgali ile silah deposu yapılmış;[129] 25 Nisan 1918 tarihinde ise Ermeniler[130] tarafından tahrip edilmiştir.[131] O tarihten itibaren

[123] Farklı kaynaklar yapının XI. asırdan kalma bir Bizans kilisesi olduğunu ve sonradan camiye çevrildiğini belirtmektedir. Bkz: *1973 Kars İl Yıllığı,* s.124.
[124] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s.534.
[125] S.Ural, *a.g.e.*, s.370.
[126] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.534.
[127] S.Ural, *a.g.e.,* s.370.
[128] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.546.
[129] S.Ural, *a.g.e.,* s.370.
[130] Ermeni çeteler, 1915 tarihinde Ardahan Yanık Cami'de 370 kadar Müslüman'ı diri diri yakıp öldürdükleri şekilde, Kars'ta da kentin ileri gelenlerini 'Anlaşma yapacağız' diyerek Ulu Cami'de

kullanılmaz halde bekleyen cami, 1997 ve 2009 yıllarında başlatılan onarım çalışmalarıyla ibadete açılmıştır.[132] Giriş cephesini taçlandıran iki kapı arasındaki kemer boşluğuna yerleştirilmiş kitabede, yapının Sultan İbrahim Dönemi'nde yaptırıldığı yazmakta ve banisi Dilaver Paşa'nın ismi de geçmektedir:[133]

"Allah-La İllahe İlla'l-Lah Muhammeden Resulü'l –Lah,
Bu Cami-i Kebir'ün tarih-i icadı
Devr-i Sultan İbrahim'de gün gibi oldu 'ıyan
Kıldı ta'mir Hazret-i Dilaver, Kars'ı aldukta ve Mir-Miran
Du'adan unutmasunlar anı serhad-nişin-i Gaaziyan" *Sene:1053 (1643)*[134]

Plan ve Mimari Özellikleri: Ulu Camii, 21,2x27 m. ölçülerinde olup yapıda gerçekleştirilen onarım sonrası, duvarların orijinalinde var olan siyah kesme bazalt taş örgülü kısımlar korunmuş ve yıkılan duvarlar, sarı kevek taşından tekrardan onarılarak pandantifler yardımıyla taşınan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, orijinalinde dört ahşap destekle taşınırken gerçekleştirilen onarım sonrasında dışı ahşap kaplı dört kare formlu betonarme ayakla desteklenmiştir. Yapıda kubbenin altında kalan kuzey, doğu ve batı kısımlar, saçak seviyesinden başlayarak kubbe hizasına kadar dikey yönlü hafif bir eğime sahip saç kaplı düz çatıyla örtülmüştür. Camiye giriş, kuzey cephede yer alan hafif sivri kemerli iki kapıyla sağlanmaktadır. Orijinal haliyle günümüze ulaşan hafif sivri kemerli kapı açıklıklarının alınlık kısımlarında kitabeler yer almaktadır. Batı yönündeki kitabe ise tahrip olmuştur. Kapı açıklıklarının ön kısmı sundurma çatıyla örtülmüştür. Yapının kuzey cephesinde dikdörtgen formlu iki pencere olup bu pencereler, kadınlar mahfiline giriş holünü aydınlatmaktadır. Caminin doğu cephesinde yer alan sekiz pencereden en altta yer alan ikisi, ibadet bölümünün altında ikinci bir ibadet bölümü olarak kullanılan yerin aydınlatılması içindir. Cephenin orta hizasında dikdörtgen formlu

toplayıp diri diri yakmışlardır. Hayatını kaybedenlerin kan izleri, Ulu Camii'nin kesme taştan örülü kitabesinde bugün dahi görülmektedir.(http://www.hurriyet.com.tr/102-yil-onceki-kars-ulu-camii-mezalimi-sehitler-40442703 Erişim:16 Ocak 2018)
[131] S. Erisen, *a.g.e.,* İstanbul, 2013, s.61.
[132] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.41.
[133]H.Gündoğdu, *a.g.m.,* s.212.
[134] S.Ural, *a.g.e.,* s.370.

tasarlanan üçer pencereyle, aynı pencerelerin üst kısmında yuvarlak kemerli ve küçük boyutlu tasarlanan diğer üç pencereyle de harim kısmının aydınlatması sağlanmaktadır. Güney cephede mihrabın iki yanında üst üste dizilen dörder pencereden alt hizadakiler dikdörtgen, üst hizalardakiler ise yuvarlak kemerli ve küçük boyutlu olarak tasarlanmıştır. Doğu cephede yer alan altı pencere de yine aynı düzenlemeyle karşımıza çıkmaktadır. Yapıda ayrıca, kubbe kasnağının güney, doğu ve batı yönlerine eklenen üç pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede, camiyi Kars'taki diğer camilerden ayıran iki minare yer almaktadır. Minareler kuzey cephenin iki uç noktalarına yerleştirilmiş olup kapı açıklıkları birbirine bakmaktadır. Kare bir kaide üzerinde yükselen minareler, pabuç kısmından sonra silindirik formda bir gövdeyle şerefe kısmına kadar devam edip art arda genişleyen taş silme kuşaklarıyla şerefeyi meydana getirmektedir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş minarede, şerefenin korkuluklarında da taş malzeme kullanılmıştır.

Kuzey cephede yer alan sivri kemerli giriş açıklıklarından ilk önce küçük boyutlu giriş hollerine, oradan da ibadet bölümüne geçilmektedir. İbadet bölümünün kuzey yönünde, ikisi dikdörtgen, ikisi kare formlu olmak üzere dört betonarme ayak ve beden duvarlarına dayanan doğu-batı doğrultulu kirişler üzerine oturan kadınlar mahfili vardır. Kadınlar mahfilinin kirişler üzerine oturan tavanı ahşaptan olup korkuluklarında şahnişin çıkıntısı bulunmaz. Kadınlar mahfiline, giriş kapılarının hemen yanında yer alan açıklıklardan çıkılmaktadır. Kuzey cephede yer alan iki pencere, taş merdivenli bu iki bölümü aydınlatmaktadır. Yapının kuzeydoğu cephesinde, ahşaptan meydana getirilmiş ve bugün imam odası olarak kullanılan bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümüm doğu yönünde yer alan bir merdivenden, depo olarak kullanılan yere inilmektedir. Caminin üst hizasında yer alan pencereler, içten dışa doğru daralmaktadır. Yapının üst örtüsünü taşıyan harim bölümündeki dört ayak tümüyle ahşap kaplanırken, beden duvarları ve mahfil ayakları yarıya kadar ahşap kaplanmıştır.

Süsleme Özellikleri: Yapıda süslemeye dair tek unsur, mihrap taşında göze çarpmaktadır. Orijinal halini koruyan mihrap, dikdörtgen formu oluşturan üç silme kuşağıyla çerçevelik kısmını meydana getirip yapıdan ayrılmaktadır. Çerçevelik

kısmının içinde, sivri kemerli bir düzenlemeye sahip olan mihrapta, prizmatik öğelerin yer aldığı mukarnas süslü kavsara kısmından sonra sade ele alınan niş kısmına geçer. Siyah bazalt taştan inşa edilen mihrabın üzengi taşı noktalarında, sütünce başı şeklinde ele alınan süsleme öğeleri mevcuttur. Mihrabın altında leke şeklinde yer alan izler ise, Ermeni çeteler tarafından öldürülen Müslümanların kan izleridir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Kars'ın en önemli camilerinden biri olarak görülen Ulu Cami, çifte minareli ve kubbeli yapılmış olup iklim şartlarına göre geliştirilmiş inşa tekniğine sahiptir. Yapıyı aydınlatmak için pencere açıklıkları küçük boyutlu tutulmuş ve sert soğuklardan korunmak için cami, kalın duvar örgüsüyle taştan inşa edilmiştir.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1973.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.
KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953

URAL, Selçuk, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kars, 2011.

E-Kaynakça

http://www.hurriyet.com.tr/102-yil-onceki-kars-ulu-camii-mezalimi-sehitler-40442703 (Erişim:16 Ocak 2018).

Katalog No: 2.4.7.

Yapının Adı: VAİZOĞLU CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 10

Fotoğraflar: 85-91

Banisi: Vezin ve Hacı Halil köylerinin sahibi Hacı Halil Ağa tarafından 1646 senesinde[135] yaptırıldığı düşünülmektedir.[136]

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde, İçkale altında, Su Kapısı yanındadır.

Tarihçesi: Evliya Çelebi'nin "*Vaiz Efendi Camisi: Su Kapısı tarafındadır"*[137] diye bahsettiği yapı, farklı bölgelerden getirilen sert boz işlemeli taşlar da kullanılarak 1646 senesinde inşa ettirilmiş ve kitabesi, diğer camilerin aksine sarı kevek taşına işlenmiş olup bugün mevcut değildir.[138] Kars'ın[139] Rusların elinde bulunduğu 1914 tarihinde, malzemesinin başka bir yapıda kullanılması için minaresiyle birlikte söktürülmüştür.[140] Cumhuriyetler birlikte ilk onarımı 1976 yılında gerçekleştirilen caminin, ikinci onarımına 2017 yılında başlanmıştır.[141]

---

[135] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s.535.
[136] Farklı kaynaklar yapının 1579'da III.Murad'ın emri ile Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını belirtir. *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.40. Oysa günümüzdeki cami, 1602 Kars yıkımından sonra, 1579'daki yapının yerine yapılan camidir. A.Uluçam, *a.g.m.*.
[137] Mümin Çevik, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi/II,* İstanbul, 1966, s.584.
[138] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.535.
[139] Vaizoğlu Cami'nin mütevellisi, büyük alim ve şair Hamit Efendi, küçük Namık Kemal'i okutarak ona aruz ile şiir yazmayı öğretmiş ve vatan duygusunu aşılamıştır. Yazısı da güzel olan Hamid Efendi, çok geçmeden vefat etmiş ve Namık Kemal de 1854 tarihinde Kars'tan ayrılmıştır. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.550.
[140] H. Gündoğdu, *a.g.m.,*s.218.
[141] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.40.

Plan ve Mimari Özellikleri: Orijinal haliyle günümüze ulaşmayan yapının bugünkü durumu, kare plan şemasında tasarlanmış olup koyu renkli düzgün kesme taştan 14x13,26 metre ölçülerinde inşa edilmiştir. Cami, Kars Kalesi'nin güney eteğinde bulunmaktadır. Yapının bulunduğu arazinin eğimli olmasından dolayı zemini, taştan inşa edilen su basman yardımıyla düzgün bir yüzey üzerine oturtulmuştur. Üst örtüsü saç kaplı basit kırma çatıyla örtülü olup kargir duvarlar ve dört ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. Yapının güney cephesinde, mihrabın iki yanında birer, üstünde ise üçer olmak üzere beş penceresi yer almaktadır. Mihrabın her iki tarafındaki pencereler dikdörtgen boyutlu olup üste yer alanlar ise mazgal küçük pencerelerdir. Doğu ve batı yönlerinde, saçak altında mazgal ikişer pencere bulunmaktadır: ancak bu cephenin alt seviyesinde pencereye yer verilmemiştir. Giriş cephesinin yer aldığı kuzey tarafta ise pencereye yer almaktadır. Yapının girişi, sonradan yapılan camekan bir bölüm içerisinde kalmıştır. Bu bölümün kuzeybatısında, yapıdan bağımsız şekilde inşa edilen minare, sonradan yapılmış olup orijinal değildir. Caminin avlusu koruma duvarlarıyla çevrilmiştir.

Hafif sivri kemerli girişten yapının harim bölümüne girildiğinde, hemen üstte ahşaptan yapılmış bir kadınlar mahfili bulunur. Ahşap destekler ve kargir duvarlar yardımıyla taşınan mahfile, batı tarafındaki merdivenlerle çıkılmaktadır. Mahfilde, şahnişin çıkıntısı da bulunmaktadır. Harim bölümünün üst örtüsü, alttan kaplamalı kirişli tavan sistemiyle yapılmıştır. Ortada yer alan dört ahşap sütun yuvarlak bir taş kaide üzerinde yükselmekte ve tavana doğru kademeli bir biçimde taşmaktadır. Sütunların baş kısmı, uç uca yerleştirilmiş ahşap konsollar yardımıyla tavanın ağrılığını yaymaktadır. Güney duvarında yer alan mihrap, taştan yapılmış ve silme kuşaklarla çevrelenmiştir.

Süsleme Özellikleri: Hafif sivri kemerli harim giriş açıklığı, yanlarda yer alan bezemeli sütünceler yardımıyla hareketlendirilmiştir. Sütünce başlıları kaval silmeyle gövdeden ayrılmakta olup bezemeli prizmatik üçgen şeklindedir. Bu başlıklar üzerinde, kademeli üç kuşak halinde süslemeler bulunmaktadır. Bunlardan en üstteki ile en alttakiler bitkisel motiflerden, ortadaki ise madalyon ve benzeri motiflerinden oluşmaktadır. Ayrıca kemer alınlığında beş çarkıfelek motifi vardır. İç kısımda ise

mihrap silme kuşaklarıyla hareketlendirilmiş ve sivri kemerle sonlandırılmıştır. Burada da yine süs amaçlı geometrik bezemeli sütünceler göze çapmaktadır. Ayrıca tavan yapının tavan kısmında, oluk silme şeklinde süslemeler mevcut olup bunların, sonradan yapılan onarımla eklendiği düşünülmektedir.

Kaynakça

ÇEVİK, Mümin, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi/II,* İstanbul, 1966.

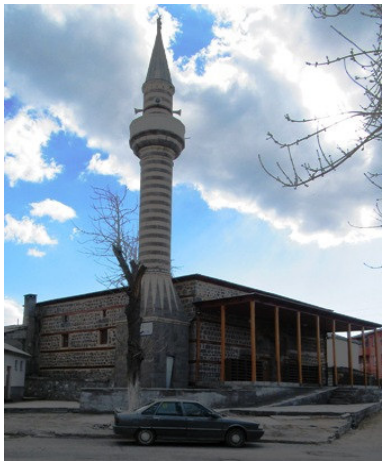
GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991*, Kars, 1992.

Katalog No: 2.4.8.

Yapının Adı: YUSUF PAŞA CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 11

Fotoğraflar: 92-101

Banisi: Giriş kapısı üzerindeki kemere yerleştirilmiş ilk yapıya ait altı satırlık kitabeden yapının Kars Beylerbeyi Seyyid Yusuf Veli Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[142] Yusuf Paşa, 1659 – 1664 tarihlerinde Kars'ta görev yaptıktan sonra Van Valisi olarak atanmış[143] IV. Murat Dönemi bir Osmanlı Paşası'dır.[144]

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Yusuf Paşa Mahallesi'ndedir.

Tarihçesi: Bugünkü Yusuf Paşa Mahallesi'ne adını veren Kürt Yusuf Bey'in 1578 senesinde yaptırdığı cami, XVII. yüzyılda meydana gelen şiddetli bir depremle yıkılmıştır.[145]Yıkılan bu caminin yerine 1663 senesinde Kars Beylerbeyi Seyyid Yusuf Veli Paşa tarafından yaptırılan yeni yapı[146], Kars şehir merkezinde uzun yıllar ibadete açık kalmış; fakat Kars'ın 93 Harbi'nden sonra Rusların eline geçmesi ile tahrip edilmiş ve 1918 senesinde Ermeni çetelerce yıkılmıştır. Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetinde bulunan camiden[147], orijinal olarak geriye sadece kitabesi kalmıştır. Kitabesinin Türkçesi şu şekildedir:

---

[142] H. Gündoğdu, *a.g.m.*, s.218.
[143] S.Ural, *a.g.e.*, s.372.
[144] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s.537.
[145] S.Ural, *a.g.e.,* s.372.
[146] 2009 yılında Kars Valiliği'nce yayınlanan *Kars İli Kültür Envanteri 2009* adlı eserde bu yapının 1579 senesinde yaptırıldığı ve XVII. yüzyılda ise Hacı Yusuf Ağa tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirildiği ifade edilmektedir. Ancak, Fahrettin Kırzıoğlu'nun *Kars Tarihi* adlı eserinde bu konuya açıklık getirilerek 1647'de Kars Eyaleti'ni dolaşarak Emir Yusuf Paşa adındaki bir camiden de söz eden Evliya Çelebi'nin bu bahsettiği Emir Yusuf Paşa Camii ile Yusuf Paşa Camii aynı değildir. Emir Yusuf Paşa Camii, 1579'dan sonra yaptırılmış olup bugün nereye yapıldığı bile belli değildir. *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.44., F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.537.
[147] *A.g.e.,* s.44., A. Uluçam, *a.g.m.,* s.150.

"Fani Dünyada bu cami gönül yapımız olsun
Hepimiz bu dünyada garibiz garip binamız olsun
Benim adım ki Seyyit Yusuf Veli Paşa'yı tarih ettim
Atalarımızın yolu üzere hemen adetimiz olsun
Hutbede namı okunsun Mehmet Hanın tarihi
Padişaha dua için bizim bir adımız olsun (H.1074)" [148]

Yapı, 1960 tarihinde minaresiyle birlikte yenilenerek tekrar ibadete açılmıştır.[149]

Plan ve Mimari Özellikleri: Kareye yakın dikdörtgen plan şemasında 16,50 x 15,40 m ölçülerinde planlanan yapı, düzgün siyah kesme taştan inşa edilmiştir. Özgün haline uygun olarak yenilenen yapıda, üst örtüyü oluşturan basit kırma çatı ve kırma çatının altında kalan düz ahşap tavan, kargir duvarlar ve birbirinden bağımsız dört yuvarlak ahşap sütun ile taşınmaktadır. Caminin mihrap taşının bulunduğu güney cephesinde beş pencere bulunmaktadır. Beş pencereden alt hizada kalanlar dikdörtgen büyük pencereler olup saçak altında yer alan iki pencere küçük, mihrap taşının üzerine konumlanan pencere ise yanındaki pencerelere kıyasla daha büyük boyutludur. Yapının doğu ve batı cephesinde, yine beş pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden alttaki ikisi büyük boyutlu, üsttekiler ise küçük boyutludur. Giriş kapısının yer aldığı kuzey cephede ise pencere bulunmamaktadır. Kuzey cepheye sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap bir sundurma çatı, cepheyi boydan boya kuşatmaktadır. Caminin girişinin bu bölümde, sivri kemerli giriş kapısı yer almaktadır. Yapının kitabesi alınlık kısmına kabartma olarak işlenmiş olup altı satır halindedir. Giriş kapısının sağındaki bulunan kapıdan depo olarak kullanılan birime, solundaki kapıdan ise harim ve kadınlar mahfiline çıkışı sağlayan merdivenlere ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu yönüne de 1960 tarihindeki onarımla siyah beyaz renkteki taşların almaşık şekilde yatay olarak sıralandığı çokgen gövdeli tek şerefeli minare yapılmıştır.

[148] M. Delen, *a.g.e.*, s.38.
[149] H.Gündoğdu, *a.g.m.,* s.218.

Cami'nin sivri kemerli kapısından geçildikten sonra, doğrudan caminin harim kısmına ulaşılmaktadır. Bu bölümün kuzeyinde, girişin üzerinde, ahşaptan yapılmış bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Kadınlar mahfili, iki ahşap destek, dört ahşap konsol ve kargir duvarlarla taşınmaktadır. Mahfilin mihrap nişine bakan yüzü, ahşap korkuluklarla kuşatılmış olup ahşap sütunlar arasında kalan orta kısmı ise şahnişin şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Mahfile girişin hemen sağında ve solunda yer alan açıklıklardan ulaşılmaktadır. Yapıdaki dört ahşap sütun, üst kısımda daha geniş ahşap konsollar yardımıyla ağırlığı yaymakta olup üzerleri basit silmelerle hareketlendirilmiştir. Caminin doğu, batı ve güney duvarlarında bulunan pencereler, içten dışa doğru daralma göstermektedir. Yapının kuzey bölümünde de küçük bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney cephe duvarında bulunan mihrap, siyah, beyaz ve kahverengi kesme taştan yapılmış olup dikdörtgen formlu çerçeveliği ile yapıdan ayrılmaktadır. Sütünceler ve mukarnaslar yardımıyla hareketlendirilen mihrabın, alınlık ve köşeliğinde herhangi bir detay bulunmamaktadır.

Süsleme Özellikleri: Caminin dış duvarları yöreye ait siyah bazalt taştan inşa edilmiş olup hareketlendirmek için eşit mesafelerle yatay olarak yerleştirilmiş beş ahşap kuşak bulunmaktadır. Bunun dışında herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Yapının sonradan kare kaide üzerinde yükselen minaresinin pabuç kısmı dikine zikzak; gövde ve petek kısmı ise yatay almaşık olarak sıralanmış siyah-beyaz taşlarla hareketlendirilmiştir. Yapının asıl giriş kapısı sivri kemerli olup silme kuşaklarının oluşturduğu bordürlerle içeriye doğru yönlendirme yapmaktadır. İç mekânda ise, basit geometrik süslemelerle mihrap nişinde var olan mukarnas ve sütünceler bulunmaktadır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Sert karasal iklim kuşağında yer almasından dolayı yöreye ait siyah bazalt taştan kalın duvar örgüsüyle inşa edilmiş yapı, bu özelliği sayesinde kışları sıcak olmaktadır. Yapı, yöredeki diğer camilerle benzer teknik özellikleri taşımaktadır.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, Kars, 1992.
Ural, Selçuk, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kars, 2011.

Katalog No: 2.4.9.

Yapının Adı: KÜÇÜK ABDİ AĞA CAMİİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 102-107

Banisi: Giriş kapısının üzerindeki kitabeden yapının, 1072/1661-1662 senelerinde Hacı Veli isimli biri tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Giriş kapısının üzerindeki kitabeden yapının, 1661-1662 senelerinde Hacı Veli isimli biri tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.[150] Kars'ın Rus işgaline girdiği senelerde tahrip edilen yapı, 1918 yılında Ermeniler tarafından yıkılmıştır. İlk yapının harap olması üzerine yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Hacı Mehmet Bey isimli bir şahsa satılmıştır. Hacı Mehmet Bey, camiyi aynı planı üzerinden yeniden inşa etmiştir. Camii, daha sonra Temel Yıldırım isimli bir şahsa satılmıştır. Aslen Trabzonlu olan ve Kars'ta marangoz olarak geçimini sürdüren Temel Yıldırım, harim kısmın doğu yönüne kubbeli bir ek mekân inşa ettirmiştir. Aynı zamanda giriş cephesine ek bir bölüm ekletmiş ve minaresi olmayan yapıya minare de yaptırtmıştır.[151] Yapı, günümüzde Temel Yıldırım Camii olarak bilinmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Küçük Abdi Ağa Cami, yuvarlak kemerli bir giriş açıklığına sahip olup kareye yakın bir plan üzerine inşa edilmiştir. Orijinal şekliyle yapının doğu ve batı cephelerinde, mazgal ikişer pencere, güney cephesinde ise üç pencere bulunmaktaydı. Kuzey cephesinde pencere bulunmayan yapıda, orijinaline

[150] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* s.218.
[151] Cami Müezzini Saffet Güler'le özel görüşme, (16 Nisan 2018).

sadık kalmadan yapılan onarımlar sonrası sadece mazgal pencereler ile yuvarlak kemerli açıklık korunmuştur.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Cami Müezzini Saffet Güler'le özel görüşme, (16 Nisan 2018).

Katalog No: 2.4.10.

Yapının Adı: ALİ AĞA CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 12

Fotoğraflar: 108-115

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Yusuf Paşa Mahallesi, Atatürk Caddesi'ndedir.

Tarihçesi: İlk yapı, 1615 senesinde yaptırılmıştır. 1842 tarihini veren kitabe ise yapının onarım tarihini vermekle birlikte Ali Ağa tarafından yaptırıldığını vurgulamaktadır. Ali Ağa hakkında ulaşılmış bir bilgi bulunmamaktadır. Cumhuriyetle birlikte önemli miktarda onarım gören cami, bugün ibadete açık olup[152] kitabesi şu şekilde yazılmıştır:

"*Maşallah,*
Ali Ağa gelup lillah fillah yine bir hayır cami etti inşa
Hadisi men bena mazmunu üzere ilahi kıl ona Cennatı Me'va
İki düş hamida tarih açılsın 'bi-nür-i ayeti inna fetehna
Sene 1258 (1842)" [153]

Kitabede yazan, "*Ali Ağa gelup lillah fillah yine bir hayır cami etti inşa*", cümlesindeki 'yine' kelimesinden, Ali Ağa isimli şahsın başka bir cami daha inşa ettiği anlaşılmaktadır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kare plan şemasında 12 x 12 metre ölçülerinde planlanan cami, koyu renkli düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Alttan kaplamalı kirişli tavan, dıştan saç kaplı basit kırma çatıyla örtülü olup dört ahşap sütun ve kargir duvarlar yardımıyla taşınmaktadır. Mihrap taşının bulunduğu güney cephe,

[152] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.47.
[153] Murat Delen, *a.g.e.,* 47.

ikisi altta büyük dikdörtgen formlu pencere ile aynı pencerelerin hizasında, saçak altına konumlandırılan kare boyutlu küçük iki pencere düzenlemesine sahiptir. Yapının doğu ve batı cephesinde dikdörtgen ve kare boyutlu beşer pencere bulunmaktadır. Bunlardan kadınlar mahfili hizasındaki pencereler, kare boyutlu küçük birer pencere iken diğer dört pencere dikdörtgen formlu büyük pencere olup ikişerli altlı üstlü olarak yerleştirilmiştir. Camiye giriş açıklığının bulunduğu kuzey cephe ise sağır tutulmuştur. Kuzey cepheye, sonradan camekân bir bölme eklenmiştir. Giriş kapısı, bu ek bölümün içinde yer almaktadır. Sivri kemerli giriş kapısının alınlığında yapının inşa kitabesi yer alıp taş silme kuşaklarıyla dışarı doğru çıkıntı yapmaktadır. Caminin kuzeydoğu köşesinde, sonradan yapılan minare bulunmaktadır.[154] Minarenin kare kaide kısmı, camiye kuzeyden eklenen bölümün içinde kalmıştır. Minarenin kürsü, pabuç ve şerefe bölümleri siyah bazalt taştan yapılmışken gövdesi tuğladan inşa edilmiştir. İki farklı yapı öğesinin kullanılması minareyi dışarıdan hareketlendirmiştir. Minarenin şerefesi kademeli şekilde genişleyen taş sıralarından meydana gelmektedir.

Kuzeyde yer alan giriş kapısından geçilerek ulaşılan harim bölümü, kare planlı olup üst örtüyü oluşturan dört yöne eğimli kırma çatı, dört ahşap sütunla taşınmaktadır. Ahşap destekler yuvarlak taş bir kaide üzerinde yükselmekte ve üst kısımlarda taşmaktadır. Girişin hemen üstünde ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfiline girişin hemen sağındaki açıklıktan ulaşılır. Kuzeydeki iki ahşap sütun ve kargir duvarlar yardımıyla taşınan mahfil, orta kısımda şahnişin çıkıntısı yapmaktadır. Güneyde yer alan mihrap, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Üst örtü öğelerinin ağırlığını yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlamalarını önlemek için, ahşap hatıllar ile ağırlık, taşıyıcı ayaklar ve duvarlarda yayılmıştır. Yapının güney, doğu ve batı cephelerine yerleştirilen pencere açıklıkları, içten dışa doğru daralma göstermektedir.

[154] Yapının ilk minaresi tuğladan yapılmış olup 1918 Ermeni Mezalimi'nde yıkılmıştır. S. Erisen, *a.g.e.,* s.61.

Süsleme Özellikleri: Yapının dış cephesi siyah kesme taştan yapılmış ve araları harçla sıvanmıştır. Cephelerin üstünde, hemen saçak altında, yatay vaziyette ahşap bir kuşak yerleştirilmiştir. Minarenin kürsü, pabuç ve şerefe bölümleri siyah bazalt taştan yapılmışken gövdesinin tuğladan inşa edilmesi yapıya hareketlilik katmıştır. Caminin kuzey cephesinde yer alan giriş kapısı, sivri kemerli bir açıklığa sahip olup dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup alınlık kısmına yuvarlak kemer şeklindeki bir taç altında yapının kitabesi eklenmiştir. Mihrapta süslemeye dair herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Ahşaptan yapılmış mahfilin korkulukları, basit geometrik ve bitkisel süslemeler içermektedir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yapıda pencereler, gün ışığının en etkin kullanımı üzerine tasarlanmıştır. Ana beden duvarları, bölgedeki diğer birçok yapı gibi, dokuya ve iklim şartlarına uygun inşa edilmiştir. İç mekânda, örtü öğelerinin ağırlığını yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlamalarını önlemek için ahşap hatıllar ile ağırlık, taşıyıcı ayaklar ve duvarlarda yayılmıştır.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Katalog No: 2.4.11.

Yapının Adı: BÜYÜK ABDİ AĞA CAMİİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 116-119

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Kaleiçi Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra, Kars'ın Rusların eline geçmesiyle bahsi geçen caminin ibadet bölümü yıktırılmış ve malzemesi başka yapılara devşirilmiştir. Bu nedenle yapının inşa tarihini veren kitabesi bulunmamaktadır. Caminin minaresi ise savaş sırasında petek kısmına isabet eden bir Rus topu ile başsız kalmış ve halk arasında uzun yıllar 'yıkık minare' adıyla anılmıştır.[155] Büyük ölçüde ayakta kalabilen bu minarenin kaide kısmında yazan "Sene 1183" ibaresinden, yapının 1769'da yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[156] 1969 tarihinde Vakıflar genel Müdürlüğü'nce caminin ibadet bölümü ve minarenin petek kısmı tekrar yaptırılmıştır. [157]

Plan ve Mimari Özellikleri: Sonradan inşa edilen ibadet bölümü, eski plan şemasından farklı tasarlanmış olup herhangi bir bezeme özelliği bulunmamaktadır. İbadet bölümü, caminin eski yerine inşa edilmemiştir. Caminin eski yeri, özel şahıslar tarafından sahiplenildiği için ibadet bölümü, eski yerin güneyinde yer alan bir köprü üzerine inşa edilmiş olup altından kanal geçmektedir. Yapının Osmanlı döneminden kalan minaresi ise, büyük ölçüde orijinal özelliğini korumaktadır. Kahverengi ve koyu renkli düzgün kesme taş malzemenin gelişigüzel örülmesiyle meydana getirilmiş minare, kare bir tabanda yükselmektedir. Minareye yapının

[155] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s.546.
[156] H. Gündoğdu, *a.g.m.*, s.218.
[157] M. Delen, *a.g.e.*, s.44.

güney yönünde yer alan kapıdan girilmektedir. Köşelerin pahlanmasıyla pabuç kısmı, pabuç kısmından sonra ise silindirik gövde şerefe kısmına kadar devam etmektedir. Silindirik gövdenin çeşitli yerlerinde, iç aydınlatma amacıyla yerleştirilmiş mazgal pencereler bulunmaktadır. Silindirik gövde, kademeli taş sıralarıyla genişleyip şerefe kısmını meydana getirmektedir. Şerefe korkulukları, farklı renkteki taşların örülmesiyle oluşturulmuş ve daha sonra silindirik gövdeye nazaran çok daha ince olarak petek ve külah kısmı taştan inşa edilerek sonlandırılmıştır.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953.

Katalog No: 2.4.12.

Yapının Adı: SEYYİD YUSUF CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 13

Fotoğraflar: 120-126

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Ortakapı Mahallesi'nde İbrahim Gökçe Sokak'ta bulunmaktadır.

Tarihçesi: XVI. yüzyılda Seyyid Yusuf adına yaptırılan cami[158], 1935 yılında çıkan bir yangın sonucu tahrip olmuş ve 1966 yılında Hacı Seyfi tarafından tamir ettirilerek ibadete açılmıştır.[159] Yapı bugün, Hacı Seyfi Camii olarak bilinir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kareye yakın bir plan şemasında 15,10 x 13,40 metre ölçülerinde tasarlanan yapı, bölgedeki diğer birçok camii gibi siyah kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olup camiinin kuzeyine son cemaat yeri işlevinde kullanılan bir bölüm sonradan eklenmiştir. Yapının tavanı, basit kırma çatıyla örtülü olup dört ahşap sütunla beraber betonarmeden yapılmıştır. Güney cephede, mihrabın her iki yanında birer, üst kısmında ise mazgal üç küçük pencereye yer verilmiştir. Caminin doğu ve batı cephelerinde ikişer mazgal pencereyle, bu pencerelerin ortasında kalan dikdörtgen boyutlu büyük bir pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen pencere alt hizada, mazgal pencereler ise saçak altında konumlandırılmıştır. Kuzey cephede sonradan eklenen bölümde, ikisi üsteki şahnişin çıkıntısında ikisi kapı yanlarında olmak üzere dört pencere vardır. Caminin kuzeydoğu köşesine sonradan yapıldığı anlaşılan tek şerefeli minare, caminin aksine beyaz kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Kuzey cephede yer alan girişten asıl ibadet mekânına geçilmektedir. Asıl ibadet mekânına giriş kapısı bir çerçeve içine alınmış olup sivri kemerlidir. Üzengi taşı noktalarında

[158] S. Erisen, *a.g.e.,* s.61.
[159] M. Delen, *a.g.e.,* s.18.

sütünce başı şeklinde ifade edilmiş süsleme öğeleri bulunan kapının alınlığında yapının inşa kitabesi yer almaktadır.

Sivri kemerli giriş kapısından geçtikten sonra varılan harim bölümü, doğu-batı ve güney cephelerde yer alan on bir pencere yardımıyla aydınlatılmaktadır. Pencere açıklıkları içten dışa doğru daralmaktadır. Yapının kuzeyinde, bölgedeki pek çok camide görüldüğü üzere ahşap kadınlar mahfili eklenmiş olup bu yapı, kargir duvarlar ve sütunlar yardımıyla taşınmaktadır.

Süsleme Özellikleri: Caminin dış kısmında minare beyaz, cami ise siyah kesme taş kullanılarak yapılmıştır. Sivri kemerli giriş kapısının her iki yönünde süs amacıyla işlenmiş sütünceler bulunmaktadır. Caminin mihrabı orijinal değildir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Öncesinde düz ahşap tavan ile kaplı olduğu düşünülen cami, yörenin dokusuna uygun inşa edilmiş ve bölgenin şartları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Yapı, sonradan onarıldığı için, teknik ve malzemeyle ilgili sağlıklı bilgiler edinilmemektedir.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

Katalog No: 2.4.13.

Yapının Adı: LÂÇİN BEY CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 14

Fotoğraflar: 127-130

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Sukapı Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Laçin Bey adlı Karslı zengin bir tüccar tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen yapı, Rus egemenliğinde boşaltılarak depo yapılmış ve 1918 Ermeni Mezalimi sırasında tahrip edilmiştir.[160] Cami, 1969 tarihinde Kars'ta ikamet eden Kalaycıoğulları ailesi tarafından onarılarak tekrar ibadete açılmıştır. [161]

Plan ve Mimari Özellikleri: Kareye yakın plan şemasında 14,03 x 14 m. ölçülerindeki cami, bölgede bulunan diğer camiler gibi, düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Yapının betonarme üst örtüsü, onarım sonrası yapıldığı anlaşılan kare formlu dört betonarme ayak ve kargir duvarlar yardımıyla taşınmaktadır. Basit kırma çatıya sahip caminin, kuzeyinde yer alan giriş bölümüne, sonradan kare şemalı camekân bir bölüm eklenmiştir. Yapının mihrap taşının yer aldığı batı cephesinde, dikdörtgen boyutlu dört pencere, ikisi sağ ikisi sol köşede olmak üzere mihrabın iki yanına üst üste düzenli bir şekilde yerleştirilmiştir. Yapının doğu cephesinde, ikisi altta ikisi üstte olmak üzere dört pencere yer almakta olup bu pencerelerden orta üstte yer alanı küçük mazgal penceredir. Batı cephenin güney yönünde, bir mazgal küçük pencere yer almaktadır. Giriş kapısının yer aldığı kuzey cephede ise pencere bulunmamaktadır. Yapının orijinal minaresi ahşaptan olup 1918 Ermeni mezalimi sırasında yok edildiğinden, Kuzeybatı köşeye 1969 yılında yeni bir minare eklenmiştir. Kare bir kaide üzerinde yükselen minare, gövde kısmında siyah ve kahverengi taş malzemenin almaşık şekilde yerleştirilmesiyle şerefe kısmına

[160] M. Delen, a.g.e., s.42.
[161] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.48.

yükselmekte ve petekle külah kısmı aynı renkteki taşların gelişigüzel örülmesiyle sonlanmaktadır. Gövdenin pabuç kısmı ile şerefe kısmında sütun bileziği şeklinde tasarlanmış taş silme kuşakları bulunmaktadır.

Kuzey cephede, sonradan eklenen camekân bir bölüm içerisinde yer alan hafif sivri kemerli bir giriş açıklığıyla girilen harim bölümünde, diğer camilerde de sıkça karşımıza çıkan ahşap mahfil uygulamasıyla karşılaşmaktayız. Harimin kuzeydoğu yönünde müezzin mahfili olup kuzeybatı yönünde de kadınlar mahfiline çıkmak için ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Kadınlar mahfilinin, şahnişin çıkıntısı bulunmaktadır ve korkulukları süslemesiz olup ahşaptan oluşmaktadır. Dokuz pencere ile aydınlatılan harim bölümü, zeminden duvarların yarı hizasına kadar ahşap ile kaplanmıştır. Yapının mihrabı orijinal değildir.

Süsleme Özellikleri: Yapının dış cephesi koyu renkli kesme taştan inşa edilmiş ve araları beyaz boya ile boyanarak hareketlendirilmiştir. Hafif sivri kemerli giriş açıklığı ve sundurma çatı, kuzey cephede yer alan unsurlardır. Koyu ve kahverengi taşların almaşık şekilde örüldüğü minare, silme kuşakları ve şerefe kısmı ile güzel bir görüntü vermektedir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Coğrafya ve iklim şartlarına uygun olarak tasarlanan yapıda, mazgal pencerelerle ısı kaybı indirgenmiş ve yapının büyük ölçüde iç aydınlatması, güney duvarında yer alan altlı üstlü pencerelerle sağlanmıştır. İhtiyaç kaygısıyla tasarlandığı anlaşılan yapıda, süslemeye dair pek fazla unsur bulunmamaktadır.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.
Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Katalog No: 2.4.14.

Yapının Adı: FEYZULLAH EFENDİ CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 15

Fotoğraflar: 135-141

Banisi: Feyzullahzade ismiyle tanınan Feyzullah Yüce tarafından 1852 senesinde yaptırılmıştır.

Bulunduğu Yer: Kağızman ilçe merkezinde, Şahindere Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Süleyman Han Camisi olarak da bilinen yapı, Kağızman'ın 1534 senesinde Osmanlılar tarafından alınmasıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle yaptırılmış; ancak 1663 Ağrı Depremi'nde çok büyük hasar alarak kullanılmaz hale gelmiştir.[162] 1850 senesinde inşasına başlanan yapı, 1852 senesinde hizmete açılmış olup 1969'da da bir minare eklenmiş ve son zamanlarda yapılan müdahalelerle harim bölümü genişletilmiştir.[163]

Plan ve Mimari Özellikleri: Dikdörtgen plan şemasındaki yapı, bugün sağ ve soldan hemen bitişiğine inşa edilen yapıların arasında kalmış vaziyette olup son zamanlarda yapılan değişiklerle özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. Kiremit kaplı basit kırma çatıyla örtülü olup içerden dört ahşap sütun ve kargir duvarlar yardımıyla taşınmaktadır. Yapının kuzey, doğu ve batı taraflarına ilave birimler yapılmış olup bunlardan doğu ve batıdaki harim mekânını genişletme amacıyla, kuzey yönündeki birim ise son cemaat yeri işleviyle yapılmıştır. Giriş açıklığı kuzeydeki bu ek bölümün batı yönünden olup kuzey yönündeki giriş açıklığı ile asıl ibadet mekânına

[162] http://www.karsevi.com/kars-camileri-ve-mescitler-bl86.html(Erişim: 23 Ocak 2018)
[163]M. Delen, *a.g.e.*, s. 91, Bilgiler, Feyzullah Efendi'nin Kağızman'daki torunu Feyzullah Yüce'den alınmıştır.

girilmektedir. Yapının doğu cephesinde ikişer dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Güney cephesinde ise mihrap nişinin her iki yanında birer dikdörtgen şekilli pencere bulunurken üzerinde ise mazgal bir pencere yer almaktadır. Kuzeydoğu köşeye 1969'da eklenen minare tek şerefelidir. Kare bir kaide üzerinde yükselip silindirik gövdeyle devam ederek kademeli taş sıralarıyla şerefe kısmını oluşturmaktadır.

Asıl ibadet mekânına, kuzey cephede yer alan giriş kapısıyla girildiği vakit, bölgedeki birçok camide karşımıza çıkan kadınlar mahfili uygulaması, bu caminin harim bölümünde de karşımıza çıkmaktadır. Kargir duvarlar ve kuzeydeki iki ahşap sütun ile taşınan mahfilin şahnişin çıkıntısı olup korkuluklarında basit geometrik süslemeleri bulunmaktadır. Kuzeydoğuda yer alan ahşap merdivenler yardımıyla kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Dört ahşap sütun birbirinden bağımsız olup yine diğer camilerde karşımıza çıktığı gibi taş bir kaide üzerinde yükselmekte ve tavana doğru genişlemektedir. Üst örtü öğelerinin ağırlığını yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlamalarını önlemek için ahşap hatıllar ile ağırlık, taşıyıcı ayaklar ve duvarlarda yayılmıştır. Yapının mihrabı, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup mukarnas dolgu öğelerine sahiptir. Mihrap taştan yapılmış olup günümüzde kavsara kısmı altın rengine, geri kalan kısmı ise mavi renge boyanmıştır.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

E-Kaynakça

http://www.karsevi.com/kars-camileri-ve-mescitler-bl86.html(Erişim: 23 Ocak 2018)

Katalog No: 2.4.15.

Yapının Adı: EBU'L HASAN HARAKANİ TÜRBESİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 142-143

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde yer alan Evliya Camii hazire alanında bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1579 Kars imar faaliyetleri sırasında, bugünkü Evliya Camii'nin olduğu yerde, Ebu'l Hasanü'l-Harakani[164]'ye ait olduğu anlaşılan bir lahit bulunmuş ve Lala Mustafa Paşa[165]'nın emri ile kubbeli türbe[166] inşa edilmiştir.[167] 1604 tarihinde Sefevi işgali sırasında yanındaki III. Murad Camii ile birlikte tahrip edilen yapı, 1617 senesinde Sadrazam Mehmet Paşa'nın emriyle Kars'ın yeniden imarı sırasında, Mehmed Derviş adlı bir hayırsever tarafından yaptırılıp kitabesi koyulmuştur.[168] 1877-78 Rus Savaşı ve 1918 Ermeni Mezalimi'nde büyük tahribata uğrayan yapı,

[164] Ebu'l Hasanü'l Harakani, İran Horasan'ındaki Bistam Şehri'nin Harakan Köyü'nde 963 tarihinde doğmuş ve Anadolu'nun Türkleşmesine öncülük etmiş evliyalardan birisidir. Selçuklulardan önce, Anadolu'daki Oğuz Beylerinin yapmış olduğu savaşlarda 1033 tarihinde Kars'ta şehit düşmüştür. Selçuklu Sultanı Alparslan, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nı kazanmasından ve Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamadan önce Kars'ı fethetmiştir. 1064 yılında Ani'den Kars'a giren ve bu topraklarda Malazgirt Savaşı hazırlıklarını yürüten Alparslan için de yaklaşık 40 yıl öncesinden zemin hazırlanmıştı. Ebu'l Hasanü'l Harakani, kendisinden sonra gelen Mevlana'yı felsefi düşüncesiyle etkilemiştir. http://www.milliyet.com.tr/ebul-hasan-i-harakani-turbesi-ziyaretci-kars-yerelhaber-223223/ (Erişim:1 Şubat 2018), *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.51.

[165] Kars'taki imar faaliyetleri sırasında hafız bir asker rüya görüp şu şekilde Lala Mustafa Paşa: *"Rüyamda dermansız bir pir görünüp 'Bana Ebu'l Hasan Hırkani derler. Makamım burasıdır. Alamet ve nişanımı görmek istersen ayağının ucunda bir derin kuyu vardır. Acaibi görünceye kadar onu kaz' dedi" şeklinde anlatmıştır. Bunun üzerine yüzlerce amele kuyuyu kazmaya başlamışve kuyuda "Menem Şehid Said Hırkani" adlı bir mermer levha tekbirler eşliğinde okunarak çıkarılmıştır.* Bunun üzerine Kaleiçi Mahallesi'nde ilk bina olmak üzere bu kubbeli türbe inşa edilmiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatname,* II, İstanbul, 1986, s.636.

[166] Bu türbeden ötürü de yanındaki camiye "Evliya Camii" ismi verilmiştir. Ebu'l Hasanü'l Harakani Türbesi'nin çevresinde 21 adet mezar bulunmaktadır. *Cumhuriyetmizin 75.Yılında Kars,* s.187.

[167] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.526.

[168] S.Ural,*a.g.e.,* s.379, F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.531,532.

1998 yılında restore edilerek ziyarete açılmıştır.[169] Yapının kitabesinin çevirisi ise şu şekildedir[170]:

1. Allah nasip etti, bu türbe yapıldı
   Bu mezar, Ebu'l Hasan Kıhırkani Şeyh'in yattığı mezardır

2. Bu makamı Derviş Muhammed böyle güzel yaptı
   Binlerce can Evliya'nın aşkına olsun feda

3. Ey Dede, samimi olan her istek burada yerine gelir
   Kim iyilik yaparsa burada derdine derman bulur

4. Bu makamı incitenler Hakk'ı incitir
   "Ona hürmetsizlik, Hakk'a hürmetsizliktir."

5. Tarih-i Nebi'de Molla Nebi dedi
   Bin yirmi altı senesinde yapıldı

Plan ve Mimari Özellikleri: Günümüzdeki türbe, 1995 yılında orijinalinden farklı olarak inşa edilmiştir. Ancak, türbenin orijinal haline ilişkin bir fotoğraf İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve eKaynaklar'da bulunmuştur. Söz konusu fotoğrafta türbenin Evliya Cami'ye doğu taraftan bitişik olarak yapıldığı görülmektedir. Küçük boyutlu dikdörtgen bir planda yapılan türbede, kuzey tarafa dönük bir pencere de görülmektedir. Üst örtüsünün ise, basit kırma çatıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır.

[169] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* s.225.
[170] Murat Delen, *a.g.e.,* s.53

Kaynakça

Anonim, *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars,* Ankara, 1999.

ÇELEBİ, Evliya, *Seyahatname,* II, İstanbul, 1986, s.636.

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953.

URAL, Selçuk, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kars, 2011.

E-Kaynakça

http://www.milliyet.com.tr/ebul-hasan-i-harakani-turbesi-ziyaretci-kars-yerelhaber-223223/ (Erişim:1 Şubat 2018).

Katalog No: 2.4.16.

Yapının Adı: ALPERENLER TÜRBESİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 144-145

Banisi: Temel Nadi Yıldırım isimli bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır.

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Kars Kalesi'nin güney eteğinde bulunan yapı, Alperenler Türbesi olarak bilinmektedir. İçerisinde 1057 tarihinde şehit düşen Halil ve 1267 tarihinde şehit düşen Tevfik isimli iki Alperen yatmaktadır. Bu iki kahraman, Hasan Harakâni Hazretleri ile Selçukluların Anadolu'ya girişini kolaylaştırmak için Horasan'dan yola koyulan ve burada düşmanla savaşırken şehit düşen ilk alperenlerdendir. [171]

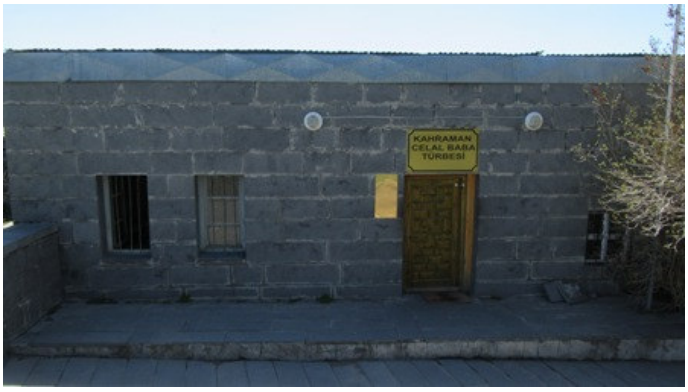
Plan ve Mimari Özellikleri: Günümüzdeki türbe 5x5 metre ölçülerinde tuğla malzemeden inşa edilmiş olup kubbeyle örtülmüştür. Yapının penceresi ve giriş kapısı güney cepheye yerleştirilmiş, diğer cepheler ise sağır tutulmuştur. Kubbe yeşil renkli boya ile boyanmıştır.

E-Kaynakça

Mustafa Cambaz (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=39494)

[171] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=39494 (Erişim: 28 Nisan 2018)

Katalog No: 2.4.17.

Yapının Adı: CELAL BABA TÜRBESİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 4-5

Bulunduğu Yer: Kars Kalesi'nde girişin sağ tarafında, güney surlarına bitişik vaziyette bulunmaktadır.

Tarihçesi: XII. yüzyıldaki Moğol saldırıları sırasında şehit düşen Kars Kalesi komutanı Celal Baba adlı şahsa ait olduğu düşünülmektedir.[172] Halk arasında, kafası bedeninden kesildiği halde kafasını koltuğunun altına alarak bugünkü türbesinin bulunduğu yere kadar savaşarak geldiği ve Kars'ın kurtuluşunu duyduğu anda, olduğu yerde can verdiğine inanıldığı için, Kale'nin koruyucusu olarak görülür.[173] 1579 tarihinde Lala Mustafa Paşa tarafından yapılan ilk onarımında, kubbesi ve çini süslemeleri olan türbe,[174] 1878'de Ruslarca tahrip edilmiş ve 2005 yılında ise Kars Belediyesi tarafından orijinaline sadık kalmadan onarılmıştır.[175]

Plan ve Mimari Özellikler: Bugünkü yapı Kars Kalesi'nin güney surlarına bitişik vaziyette dikdörtgen plan şemasında 10,40x 2,40 ölçülerinde inşa edilmiştir. Tek yönlü saç kaplı çatıyla örtülü yapı, düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup kapı açıklığının etrafında yer alan üç pencere ile iç mekânı aydınlatılmaktadır. Yapının pencere ve giriş açıklıkları kuzeye bakmaktadır.

[172] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.53.
[173] http://www.milliyet.com.tr/celal-baba-turbesini-ziyaret-edenler-kars-yerelhaber-379504/ (Erişim:28 Ocak 2018)
[174] A. Uluçam, *a.g.m.,* s.148.
[175] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.53.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009,Ankara, 2009.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars, 1992, s.148.

E-Kaynakça

http://www.milliyet.com.tr/celal-baba-turbesini-ziyaret-edenler-kars-yerelhaber-379504/ (Erişim:28 Ocak 2018)

Katalog No: 2.4.18.

Yapının Adı: ARAPBABA TÜRBESİ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 146

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Karadağ Tepesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: 1853-56 tarihlerindeki Kırım Savaşı'nda, Rusların Kars kuşatmasını kaldırmak için şehre gelen Arabistan askeri birliklerinin birisinde tabur komutanı olarak görev yapan Haşim Konevi, 1855 Kars Zaferini sağlayan çarpışmalar sırasında bugünkü Karadağ Tabya içerisinde şehit düşmüş bir Türk subayıdır.[176] Tescil edilerek koruma altına alınan türbe, 1877 tarihinden sonra Kars'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle tahrip edilmiş, 2012 yılında ise Temel Yıldırım adlı bir hayırsever tarafından onarımı yaptırılmıştır.[177]

Plan ve Mimari Özellikleri: Karadağ Tepesi'nde yer alan türbe, toprak içine gömülü olup girişi batıya doğru koyulmuştur. Kapısı kilitli olunan türbenin içi incelenememiştir.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009

E-Kaynakça

http://www.karsguncel.com/kars-arab-baba-turbesi-isiksiz-kaldi-1375h.htm (Erişim: 2 Şubat 2018).

[176] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*,T.C Kars Valiliği, Ankara, 2009, s.54.
[177] http://www.karsguncel.com/kars-arab-baba-turbesi-isiksiz-kaldi-1375h.htm (Erişim: 2 Şubat 2018)

Katalog No: 2.4.19.

Yapının Adı:
MAZLUMAĞA HAMAMI

Planlar ve Çizimler: 18

Fotoğraflar: 147- 148

Banisi: Karslı zengin bir tüccar olan Mazlum Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Sukapı Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Mazlum Ağa tarafından yaptırılan yapı, Hicri 1155/ Miladi 1742 tarihinde inşa edilmiştir. Mazlum Ağa, Kars'ın zengin ailelerinden biri olup Sim-Er Otel'in önünden Bayındırlık Müdürlüğüne kadar olan arazinin sahibidir. 1829'da Aleksandr Puşkin, Kars'a geldiğinde bu hamamda yıkanmış ve bundan ötürü, Ruslar 1877'den 1917'ye kadar hamamdaki bir odayı "Puşkin Müzesi" yapmışlardır.[178] Bu dönemde de ismi "Puşkin Hamamı" olarak da anılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelen hamam düzgün kesme taştan 17,7 x 27,10 metre ölçülerinde inşa edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda tasarlanan hamamda soğukluk bölümü, diğer bölümlere oranla daha büyük tutulmuştur. Güney cephede yer alan soğukluk, asıl kütleden ayrılarak serbest bir yapıya bürünmektedir. Kuzey yönde yer alan yüksek tutulmuş hafif sivri kemerli girişten ulaşılan soğukluk bölümü, kare plan şemasında olup sivri kemerli tromplar yardımıyla üzerindeki kubbeyi taşımaktadır. Düzgün kesme taştan oluşan duvar örgüsünü, kubbe kasnağında ve tromplarda tuğla örgü izler. Batı cephede yer alan üç dikdörtgen pencere ile aydınlatılan birim, doğu tarafındaki basık kemerli giriş açıklığından ılıklık bölümüne geçiş vermektedir. Bu

[178] Yıldırım Öztürkkan, http://www.gazetekars.com/yanlis-isimler-duzeltilsin-21178h.htm (Erişim: 28 Şubat 2018)

bölüm, ince ve uzun olarak tasarlanmış iki birimden ibaret olup kuzey birimi, pandantifler yardımıyla taşınan bir kubbe ve çapraz tonozla, güney birimi ise beşik tonozla örtülmüştür. Kubbe örtülü bölüm, soğukluk kısmından ulaşılan ilk bölüm olup tuvalet ve temizlik hücreleri yer alır. Birbirlerine bir kapı ile bağlanan ılıklık bölümlerinden güney taraftaki dar, kuzey taraftaki ise geniş bir açıklık ile sıcaklık bölümüne ulaşılmaktadır. Sıcaklık bölümü, kare planda ele alınmış olup tromplar yardımıyla kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümünün kuzey yönünde üç, güney yönünde ise iki halvet hücresinin üst örtüsü çapraz tonozla örtülmüştür.

Kuzey cephenin batı yönünde yer alan hafif sivri kemerli girişten ulaşılan soğukluk bölümünde, ortada yuvarlak bir havuz ve ahşap soyunma odaları yer almaktadır. Bu bölümün kubbe kasnağında mukarnas dizisi bulunmaktadır. Sıcaklık bölümü ise ortasında sekizgen bir göbek taşını barındırmaktadır. Sıcaklık bölümünde, klasik hamam planlarında karşımıza çıkan eyvan düzenlemelerine yer verilmemiştir; bunu yerine, sıcaklığın kuzey ve güney yönlerine halvet hücreleri yer almaktadır.

Süsleme Özellikleri: Yapıda süslemeye dair pek fazla unsur bulunmamaktadır. Giriş açıklığı hafif sivri kemerle kuşatılmış ve iç mekânlarda, üst örtüye geçiş elemanlarında mukarnas sıraları yer almaktadır.

E-Kaynakça

http://www.gazetekars.com/yanlis-isimler-duzeltilsin-21178h.htm (Erişim: 28 Şubat 2018)

Katalog No: 2.4.20.

Yapının Adı:
İLBEYOĞLU HAMAMI

Planlar ve Çizimler: 17

Fotoğraflar: 150-160

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde, Taş Köprü'nün doğu yönünde yer almaktadır.

Tarihçesi: Beden duvarlarında yer alan kitabeye göre Hicri 1188/ Miladi 1774 senesinde inşa olunmuştur. Balkonlu Hamam[179] veya Muradiye Hamamı[180] adıyla da bilinen hamamın mülkiyeti daha öncesinde Şahmurat Uludağ'a aitken[181] Kars Valiliği'nce kamusallaştırılmış[182] ve 2016 yılında onarım faaliyetlerine başlanmıştır. Hamam, onarımda olduğundan detaylı incelenememiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasında 13 x 38,1 metre ölçülerindeki tasarlanan yapı, aynı eksen üzerinde yer alan soğukluk, ılıklık, sıcaklık, halvet ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır. Yapı, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Hamamın asıl giriş kapısı güney cephede yer alan onarım sırasında yapıldığı anlaşılan sivri kemerli bir kapıyla sağlanmaktadır. Kuzey cephenin doğusundaki bu kapının batı yönüne doğru, sağında ve yapının doğu cephesinde düz atkı taşlı birer kapı daha yer almaktadır. Taş Köprü yönünden yapıya ulaşım sağlanması için ahşap bir balkon yapılmış ve soğukluğun batıya bakan bir penceresi de yapının giriş kapısı olarak değiştirilmiştir. Soğukluk bölümü, kare planlı olup tromp geçiş öğeleriyle üst örtüyü oluşturan kubbeyi taşımaktadır.

[179] S. Erisen, *a.g.e.,* s.62.
[180] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* 221.
[181] M. Delen, *a.g.e.,* s.58
[182] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.30.

Bir pencerenin genişletilip kapı yapıldığı hamamın batı tarafı, Kars Çayı'na bakmaktadır. Batı cephede üç pencere yer alırken diğer cepheler sağır bırakılmıştır. Üç pencere ile iç aydınlatması sağlanan soğukluk bölümünden, basık kemerli bir açıklık sayesinde, üç ayrı birimden oluşan ılıklık bölümüne geçilmektedir. Ilıklık bölümünün güney ve orta birimi doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iken kuzey tarafı, güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen planlı olarak tasarlanmış olup aynı doğrultuda tuvalet de eklenmiştir. Ilıklık birimlerinin üst örtüleri beşik tonozla örtülü olup ortadaki birimden diğer mekânlara ve sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Sıcaklık bölümü de soğukluk bölümündeki tromp geçiş öğeleri yardımıyla taşınan bir kubbe ile örtülü olup kare plan şemasındadır. Sıcaklık bölümünün kuzey yönünde beşik tonoz örtülü iki halvet bulunmaktadır. Ortasında sekizgen bir göbek taşı bulunan sıcaklık bölümünün doğusunda ise biri su deposu, diğeri halvet yer alırken en doğu uçta kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı külhan bölümü bulunmaktadır. Bunlardan su deposu ve külhan bölümü beşik tonozla; yıkanma birimi ise kubbe ile örtülüdür.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Üst örtüde kubbe ve tonoz örtü elemanlarına yer verilen yapıda, tromp geçiş öğeleri taş yerine tuğladan inşa edilmiştir. Tromp geçiş öğeleri içten sivri kemerlidir. Yapının dıştan sadece kubbeleri görülmektedir. Hamamın asıl giriş kapısı batı cephede yer alırken burada yapıya bitişik olarak yapılan bir ev nedeniyle kapanmış ve giriş, güney cephenin doğu kısmından sağlanmıştır. Bu nedenle, Taş Köprü üzerinden geçen yol ile yapının giriş kısmının kot farkını kapatmak için, soğukluk bölümüne kadar uzanan ahşap bir giriş bölümü eklenmiştir.

Kaynakça

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Katalog No: 2.4.21.

Yapının Adı: ASRİ HAMAMI

Planlar ve Çizimler: 16

Fotoğraflar: 161-164

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde Taş Köprü'nün batı yönünde yer almaktadır.

Tarihçesi: Bugün kaynaklarda Mazlumağa Hamamı olarak bilinen yapının gerçek ismi Asri Hamamı'dır. Hamam, H. 1280/ M. 1863 yılında yapılmış olup dönemine göre ileri teknik özelliklere sahip olmasından ötürü "Asri Hamamı" ismiyle anılmıştır. Hamam, Cuma günleri kadınlara hizmet verdiği için de "Cuma Hamamı" olarak bilinmektedir. Sonradan Abidin isimli bir şahıs tarafından satın alınan hamama, "Abidin Hamamı" ismi verilmiştir.[183] 1918'de Ermeni çetelerce tahrip edilen yapının[184] kitabesi yok edilmiştir.[185], Şehrin XIX. yüzyıl mimarisini yansıtan en iyi örnek olarak kabul edilen yapı için bugün, "Tarihi Dokunun Korunması" projesi kapsamında onarım çalışmaları yürütülmektedir. [186] Onarım çalışmalarından ötürü yapı detaylı incelenememiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kars Çayı'nda İlbeyoğlu Hamamı'nın karşı yakasına yapılan Asri Hamamı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında 50 x 20 metre ölçülerinde tasarlanmış ve koyu renkli düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup Kars'ın en büyük tarihi hamamıdır. Soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamamda, diğer hamamlardan farklı olarak soğukluk bölümü,

[183] Y. Öztürkkan, *a.g.m.*
[184] S. Erisen, *a.g.e.*, s.62.
[185] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.29.
[186] H. Gündoğdu, *a.g.m.,* 221.

L biçiminde tali mekânlarla çevrilmiştir. Yapının doğu cephesinde üç, güney cephesinde iki, kuzey cephesinde ise iki pencere yer almaktadır. Hamamın girişi kuzey cephede yer alan hafif sivri kemerli bir açıklıkla sağlanmaktadır. Bunun dışında, güney cephede üç açıklık daha göze çarpmıştır.

Yapının girişi, soğukluğun etrafını kuşatan ve tek pencere ile aydınlatılan bir birimde yer almaktadır. Kare planlı, tonoz örtülü birimden sonra ulaşılan soğukluk bölümü, sivri kemerli tromplarla taşınan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmektedir. Ortasında sekiz köşeli büyük bir havuz bulunan soğukluk bölümü, kubbe kasnağında yer alan dört pencere yardımıyla aydınlatılmaktadır. Sözünü ettiğimiz kare planlı birimler ve soğukluk bölümünün doğusunda Kars Çayı'nı seyir etmek için tasarlanmış, uzunlamasına dikdörtgen bir bölüm yer almaktadır. Bu bölüme soğukluktan üç, kare birimden ise iki kapı ile geçilmektedir. Hamamın orta kısmında yer alan ılıklık bölümüne, soğukluk bölümünde yer alan basık kemerli bir açıklıktan geçilmektedir. Aynı eksen üzerinde yer alan altı birimden oluşan ılıklık bölümü, tonoz ile örtülü olup ilk geçiş yapılan ortadaki birimden kuzey ve güney ılıklık birimlerine geçilmektedir. Bu birimler, tuvalet ve dinlenme ihtiyaçları için kullanılmıştır. Ilıklık bölümünün orta birimlerinden, sivri kemerli bir açıklık yardımıyla ulaşılan sıcaklık bölümü ise, soğukluk bölümüne kıyasla daha küçük çaplı bir kubbe ile örtülü olup bu kubbe, diğer hamamlardaki gibi, sivri kemerli tromplar yardımıyla duvarlara oturtulmuştur. Ortasında sekizgen bir göbek taşı bulunan sıcaklık bölümünün kuzey-güney taraflarında üçer halvet hücresi olup tonoz örtü elemanları vasıtasıyla örtülmüştür. Buradan sonra yapının en batı ucunda ise sırasıyla, yapıya dik olarak planlanmış uzunlamasına dikdörtgen su deposu ve külhan bölümleri yer almaktadır

Süsleme Özellikleri: Dış giriş kapısı hafif sivri kemerle kuşatılan hamamın iç geçiş açıklıkları yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır. Kubbeye geçişte sivri kemerli tromplar kullanılmış olup sıcaklık bölümünün kubbe kilit taşlarında bitki süslemelerine yer verilmiştir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yapının üst örtü elemanları, özellikle kubbeleri yüksek tutularak içeride ferah bir ortam yaratılmıştır. Üst örtüye geçiş elemanları, tuğla malzemeden inşa edilmiş ve kubbelerde açılan küçük açıklılarla iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Tüm cephelerde, olabildiğince az pencere koyularak sıcaklığın korunması amaçlanmıştır.

Kaynakça

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Katalog No: 2.4.22.

Yapının Adı:
BEYLERBEYİ SARAYI

Planlar ve Çizimler: 19

Fotoğraflar: 165-174

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde Kars Kalesi'nin güney surlarının eteklerinde yer almaktadır.

Tarihçesi: Sultan III. Murat'ın fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa'nın Kars'ı imar faaliyetleri esnasında inşa edilmiştir.[187] Saray, Kars'ın beylerbeylik merkezi olması sebebiyle en üst yöneticisinin oturmasına tahsis edilmiş bir yapı idi.[188] Kars Paşa Sarayı olarak da bilinen yapı, 1878 tarihine kadar yönetim binası olarak hizmet vermiş;[189] Rus işgali zamanında ise Kars Oblast'ı konukevi olarak kullanılmıştır.[190] 1918 tarihinde Ermeni çetelerce tahrip edilen yapının[191], "Kars'ta Osmanlı Mahallesi" projesi kapsamında 2017 yılında onarım faaliyetlerine başlanmış olup Butik Otel olarak hizmete sokulması planlanmaktadır. [192] Onarım faaliyetleri sürdüğünden dolayı, yapıda detaylı bir inceleme yapılamış, ancak dışarıdan incelenmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasındaki yapı, harçlı moloz taş duvar örgüsüyle inşa edilmiş olup iki katlıdır. Kapı ve pencere kanatlarında düzgün kesme taş kullanıldığı gözlenen yapıda, bütün pencere ve giriş kapıları yuvarlak kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Yapının birinci katı ve düz dam

[187] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.526.
[188] H. Gündoğdu, *a.g.m.*, s.219.
[189] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.26.
[190] L. Denisenko, *a.g.e,*. s.61.
[191] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.555.
[192] https://www.sondakika.com/haber/haber-beylerbeyi-sarayi-nin-restorasyonu-basladi-10026578/ (Erişim Ocak 2018)

örtülü olduğu düşünülen üst örtüsünün, yapının içini bölen taş duvarlar yardımıyla taşındığı düşünülmektedir. Yapının giriş açıklığının yer aldığı güney cephede doğu ve batı cephede yuvarlak kemerli pencere açıklıkları yer alırken kuzey cephede kot farkı nedeniyle pencere düzenlemesi farklı olmuştur.

Sarayın onarımından sorumlu Mimar Bekir Gürsoy'dan edinilen bilgiye göre, orta koridorla iç mekânlar arası geçişlerin sağlandığı yapıda, ana giriş güney cephede yer almaktadır. Kuzey cephede ise servis girişleri mevcuttur. Kuzey cephede bulunan dar bölümler, güvenlik mensupları için tasarlanmıştır. Yine kuzey cephede, mutfak, personel odaları vb. hizmetler için düşünülmüş birimler bulunmaktadır. Saraydan çok kompleks bir yapı görünümü veren yapıda, gerçekleştirilen kazılar sonucu yeni bölmeler çıkmıştır. Bu bölümlerin su deposu olabileceğini belirten Bekir Gürsoy, onarım sürecini, iki yıla kadar bitirmeyi hedeflediklerini ifade etmiştir.

Kaynakça

DENİSENKO, Ludmila, *Böyle Bir Kars,* İstanbul, 2011.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.
KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

E-Kaynakça

https://www.sondakika.com/haber/haber-beylerbeyi-sarayi-nin-restorasyonu-basladi-10026578/ (Erişim: 8 Ocak 2018)

Katolog No: 2.4.23.

Yapının Adı:
KARAHANOĞLU KÖPRÜSÜ

Planlar ve Çizimler: 20

Fotoğraflar: 175-177

Banisi: 1579 tarihindeki imar faaliyetleri sırasında bugünkü köprünün 50 metre doğusuna bir taş köprü yapılmış; ancak bu köprü 1715 yıkılmıştır. Bunun üzerine 1719 senesinde Karahanoğlu Hacı Ebubekir Bey tarafından bugünkü taş köprü yaptırılmıştır. Revan Ovası'nda[193] Karahanlı soyundan geldiği anlaşılan Karahanoğulları, Kars ve Şöreyel topraklarında birçok hayrat yaptırmışlardır. 93 Harbi'nden sonra Karahanoğlu Ailesi, Erzurum topraklarına göç etmiştir. [194]

Bulunduğu Yer: Köprü, Kars Kalesi'nin güneybatı eteğinde yer alıp İçkale Mahallesi ile Sukapı Mahallesi'ni birbirine bağlamaktadır. Kars Çayı üzerine inşa edilen köprüye Sukapısı adlı dışkale kapısı açılmaktaydı.[195]

Tarihçesi: Taş Köprü, ilk şekliyle III. Murat Dönemi'nde Kars'a 100 bin kişilik orduyla çıkarma yapıp Kars'ı imara girişen Doğu Serdarı Lala Mustafa Paşa tarafından 1579 senesinde yaptırılmıştır.[196] Ancak Kars'ın bir sınır şehri olması ve sürekli Sefevi saldırılarına maruz kalması sonucu tahrip olmuş ve 1725 senesinde, Kars'ın köklü ailelerinden Karahanoğlu Hacı Ebubekir Bey tarafından tekrar yaptırılıştır. Köprü'nün üzerindeki kitabesi, 1918 senesinde Ermeniler tarafından

[193] Karakoyunluların güçlü ve kalabalık bir boyu olan Sahutlu Türkmenleri, Ağrı'da Elegez ve Gökçedeniz arasında yaşıyordu. Bu yüzden Revan Ovası'na Sahat Çukuru da denilmektedir.Yavuz Sultan Selim, İran seferi dönüşünde, 1514 tarihinde buraları Osmanlı topraklarına katmıştır. Ziya Zakir Acar, "Kaybedilen Bilinç" Iğdır-Azerbaycan Dil, Tarih ve Kültür Birliğini Yaşatma ve Destekleme Derneği Başkanı, 2011.
[194] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s.539.
[195] F. Kırzıoğlu,, *a.g.e.,* s.539.
[196] Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar,* Ankara, 1975, mad:92.

kazınarak zarar görmüştür.[197] Köprü kitabesinin Türkçe anlamı şu şekildedir: "*Kars eşrafından Hacı Ebu Bekir / Dedesi Karahanoğlu'na layık/ Bir köprü yaptı insanlar bin şükür etti/ Allah onu iki dünyada da mesut etsin*".[198] Köprü, orijinal haliyle günümüze ulaşmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kars Çayı üzerinde kesme bazalt taştan inşa edilen köprü, geniş dairesel kemerlerden oluşturulmuştur. Köprü'nün uzunluğu 54 metre, genişliği ise 8 metreye yakın olup üzerindeki yol, parke taşla kaplanmıştır.[199] Köprünün üzerinde, yarım metre yüksekliğindeki taş örgü ile korkuluklar meydana getirilmiştir. Suyun akışı, kemerlerin meydana getirdiği üç yuvarlak gözden sağlanmış olup köprünün ayaklarının önünde, menba kısmında üçgen şeklinde yüksekçe tasarlanmış selyaranlar mevcuttur. Mansap yönünde ise, yarım yuvarlak taş örgülü destekler mevcuttur. Yuvarlak kemerli gözlerden ortadaki 13,50 metre uzunluğunda olup yanlarda bulunan diğer iki gözden daha büyük olarak tasarlanmıştır ve bu tasarımın sonucu olarak köprü orta hizada hafifçe şişkindir. Köprü her iki yönde, başlangıç ucundan yarım daire şeklinde oluşturulmuş taş payandalarla desteklenmiştir. Bugün halen karayolu ulaşımını sağlayan köprü, Kars'ta Osmanlı Dönemi'nden günümüze kalmış en güzel örneklerdendir.

Kaynakça

ÇULPAN, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar,* Ankara, 1975.

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri*(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

TUNÇ, Gülgün, *Taş Köprülerimiz,* Ankara, 1978.

[197] Gülgün Tunç, *Taş Köprülerimiz,* Ankara, 1978.
[198] M. Delen, *a.g.e.,* s.69.
[199] Orijinal hali parke taş kaplı olan köprü, bugün asfalt ile kaplıdır.

Katalog No: 2.4.24.

Yapının Adı:
LAKE KÖPRÜSÜ

Planlar ve Çizimler: 21

Fotoğraflar: 178-180

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Su Kapı Mahallesi'nde, Kars Çayı üzerinde yer almaktadır. Köprü, Karahanoğlu Taş Köprüsü'nün kuzeyinde, eski Ardahan yolu üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçesi: 1855 Kırım Savaşı öncesi Kars şehrinde inşa edilen tabyaları birbirine bağlamak için İngiliz Subayı Albay Lake tarafından tasarlanmış ve yapılmıştır.[200] Bugün kullanılan Köprü, Karayolları Bölge Müdürlüğü'nün kontrolünde olup 2014 yılında onarılmıştır. Yapı, "Taş Köprü " olarak da bilinmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kars Çayı üzerinde yer alan köprü kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Üç yuvarlak kemerle oluşturulan köprünün yarım metreye yakın taş korkuları vardır. Yapının, Kars Çayı içerisinde yer alan iki ayağının menba yönünde aşağıdan yukarıya doğru daralan yarım dairesel formlu selyaranlar mevcuttur. Menba yönündeki bu selyaranların baş kısmı yarım külahla sonlandırılmıştır. Ayakların mansap yönünde ise yukarıdan aşağıya eşit formda koyulmuş yarım daire şekilli taş destekler bulunmaktadır. Bu desteklerin baş tarafı da yine külahla bitmektedir. Köprünün batı yönden girişi üzerinde, karşılıklı olarak birbirine bakan iki taş sütun yer almaktadır. Köprü, Arap Tabya ile İngiliz Tabya'yı birbirine bağlamaktadır.

Kaynakça

ÖZTÜRKKAN Yıldırım, *Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars* İstanbul, 2010.

[200] Yıldırım Öztürkkan, *Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars,* İstanbul, 2010, s.124.

Katalog No: 2.4.25.

Yapının Adı: GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA KONAĞI

Planlar ve Çizimler: 22-23

Fotoğraflar: 181-191

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Tarihçesi: Yapının hangi tarihte inşa edildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, 93 Harbi'nden önce inşa edilmiş olabileceği belirtilen yapı,[201] 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Şark Cephesi Komutanı Muşir Ahmet Muhtar Paşa tarafından Paşa Konağı olarak kullanılmıştır.[202] 2001 yılında Kars Tugay Komutanı Tuğgeneral Cihangir Akşit tarafından restore edilen yapının üst katı 93 Harbi Müzesi, alt katı resim sanat galerisi olarak uzun süre kullanılmıştır.[203] 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Kars Valiliği'ne çıkardığı ödenekle esaslı bir onarımdan geçirilen yapı, 2017 yılında sadece Sanat Galerisi olarak hizmete açılmış;[204] Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi ismiyle Kanlı Tabya da savaş müzesi yapılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kareye yakın dikdörtgen plan şemasında 14 x 17 metre ölçülerinde tasarlanan yapı, ön cephesinde düzgün kesme taş, diğer cephelerde ise moloz taş kullanılarak inşa edilmiş olup basit kırma çatıyla örtülüdür.[205] İki katlı yapının girişi, güney cephenin doğu tarafında yer almaktadır. Giriş kapısının doğu

[201] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.124.
[202] *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars,* s.189.
[203] S. Erisen, *a.g.e.,* s.61.
[204] http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,103747/kars-gazi-ahmet--muhtar-pasa-konaginda-restorasyon-sure-.html (Erişim: 3 Şubat 2018)
[205] 2014-17 yıllarında yeniden onarılan yapıda, ön cephe dışında, yapının tamamı aslına uygun olarak yenilenmiştir.

yönünde bir, batı yönünde ise dikdörtgen formlu iki pencere yer almaktadır. Girişin üstünde ahşaptan yapılan balkon, kuzey-güney doğrultuda uzanan giriş cephenin tümünü boydan boya kuşatmaktadır. Balkonun yer aldığı güney cephenin üst kısmında ise doğu ve batı yönlerinde, alttaki pencerelere kıyasla daha büyük olan dikdörtgen formlu ikişer pencere, orta hizada ise balkona açılan bir ahşap kapı yerleştirilmiştir. Yapının moloz taş örgülü doğu cephesinde, alt kat sağır tutulmuş olup üst katta dikdörtgen formlu iki pencere açılmıştır. Batı cephede, üst katta dört pencere yer almaktadır. Yapının kuzey (arka) cephesinde ise sağır tutulmuş olup sonradan cephenin alt kısmına açılan kare formlu iki küçük pencereyi barındırmaktadır.

Yapının zemin katında, tek pencere ile aydınlatılan bir giriş mekânı ve iki pencere ile aydınlatılan bir salon yer almaktadır. İlk şekliyle birinci kata, arka tarafta yer alan bir merdiven aracılığıyla ulaşılırken onarım sonrası üst kata ulaşım içeriden verilmiştir. Ahşap bir merdiven yardımıyla ulaşılan birinci kattaki giriş mekânından güney, doğu ve batı yönlerde yer alan üç odaya geçilmektedir. Bunlardan batı taraftaki, dikdörtgen formlu olup batı cephesinde yer alan dikdörtgen formlu iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Doğu taraftaki oda ise kare planlı olup doğu cephede yer alan bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Doğu taraftaki bu odadan, güneydoğu köşede yer alan ve giriş mekânından ulaşılamayan bir başka odaya geçilebilmektedir. Güneydoğu köşede yer alan bu odanın, doğu cephesinde bir, balkonun yer aldığı güney cephesinde iki olmak üzere içeriyi aydınlatan üç penceresi bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı bu odadan, giriş mekânının tam karşısında yer alan ve yapının en büyük odası olan bir başka odaya geçilmektedir. Ayrıca giriş mekânından da ulaşılan bu oda dikdörtgen formlu olup ikisi güney ikisi batı cephede yer alan dikdörtgen formlu dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Bu odanın güneydoğu tarafında yer alan bir kapı ile ahşap balkona ulaşılmaktadır. Balkonun üst örtüsü, yapıdan farklı olarak aralarında balkon küpeştelerinin bulunduğu sütunlar tarafından öne meyilli çatı ile örtülü olup ikisi duvar köşelerinde yer alan toplam on burmalı ahşap sütun ile üst örtüyü taşımaktadır.

Süsleme Özellikleri: Yapının tüm cephelerinde, pencere alt ve üst hizalarından tüm yapıyı dolaşan ikisi zemin katta, ikisi üst katta yer alan dört ahşap kuşakla dış cephe hareketlendirilmiştir. Toplamda on ahşap sütun, küpeşteye kadar konveks, küpeşteden ahşap sütun başlığına kadar ise burma işlemeli olarak ele alınmıştır. Ahşap sütun başlığı ve ahşap saçak arasında kalan kısımlar ise bitkisel ve geometrik bezeme ile süslenmiştir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yapının giriş cephesi ve aynı zamanda ön cephesi olan güney cephe, yörede bulunan taş ocaklarında işlenen düzgün kesme taş malzeme ile örülmüştür. Diğer cephelerde ise moloz taş duvarlar yer alır. Yapının doğu, güney ve batı cephesinde yer alan pencereler ahşap söve bulunmaktadır. İç mekânda birinci kat ahşap destekler ve kargir duvarlar ile taşınmaktadır. Birinci katın zemini ahşaptır.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı*, Ankara, 1973.

Anonim*, Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Ankara, 1999.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

E-Kaynakça

http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,103747/kars-gazi-ahmet--muhtar-pasa-konaginda-restorasyon-sure-.html (Erişim: 3 Şubat 2018)

Katalog No: 2.4.26.

Yapının Adı:
KARADAĞ TABYA

Planlar ve Çizimler: 24

Fotoğraflar: 214-218

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezinde, Kars Kalesi'nin doğusunda, Arap Tabya'nın güneyinde yer almaktadır. Karadağ Tabya, Arap Tabya ve Gemli Tabya birbiriyle üçgen oluşturmaktadır.

Tarihçesi: Kars'taki en eski tabya özelliğine sahip Karadağ Tabya, 1579 tarihinde Lala Mustafa Paşa komutasındaki Timur Paşa'ya yaptırılmıştır.[206] Kafkasya'dan gelen Gümrü yolunu kapatmak amacıyla[207] 1828-29 Rus Savaşı'ndan önce toprak mevzileriyle inşa edilen tabya,[208] Sultan Abdülmecit Döneminde, Erzurum Valisi Zarif Mustafa Paşa başkanlığındaki komisyon tarafından planı hazırlanarak 1848-53 tarihlerinde tekrar yaptırılmıştır.[209] 1854 Kırım Harbi öncesinde Rus saldırılarına karşı tabya içerisine sağlam taş duvardan oluşan bölümler eklenmiştir.[210] 1828-29, 1855 ve 1877-78 Osmanlı – Rus savaşlarına sahne olan tabya, 1918 tarihinde Ermeni çetelerce tahrip edilmiştir. Tabya 1990 yılına kadar 14. Mekanize Tugay Komutanlığı denetiminde kalmış, bu tarihten sonra tahsisi Hazineye devredilmiştir.[211]

---

[206] Yıldırım Öztürkkan, https://www.haberler.com/kars-in-unutulan-tarihi-tabyalar-gun-yuzune-haberi/ (Erişim: 8 Şubat 2018)
[207] *Kars Tabyaları,* www.kars.gov.tr (Erişim: 8 Şubat 2018)
[208] Şenol Kantarcı, *Kars Tabyalarının İnşası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 1997, s.40.
[209] Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006, s.91.
[210] http://karskultur.gov.tr/yazdir?75C2BC1014A79CD33EF3ADEC94477F78 (Erişim: 8 Şubat 2018)
[211] http://karskultur.gov.tr/yazdir?75C2BC1014A79CD33EF3ADEC94477F78 (Erişim: 8 Şubat 2018)

Plan ve Mimari Özellikleri: Karargâh ve kışla binası, sığınak, cephanelik, savunma mevzileri ve hendeklerden oluşan tabya, Kars'ın en büyük tabyalarından biridir. Arap Tabya ve Gemli Tabya ile hendekler aracılığıyla bağlanan tabya, diğer tabyalar gibi hâkim bir nokta üzerinde inşa edilmiştir. Hücrelerin dik eksen üzerinde ard arda sıralanmasıyla meydana gelen karargâh ve kışla binası, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Ard arda on hücrenin sıralanmasıyla meydana gelen yapının üst örtüsü ise beşik tonoz ile örtülmüş ve üzeri yarım metreden fazla toprakla kapatılmıştır. Etrafı savunma mevzileriyle kuşatılan karargâh ve kışla binasının arka cephesi, doğal kot seviyesinin bir metre kadar derininde yer almaktadır. Kuzeydoğu'da yer alan hücreden içine girilen yapının diğer hücrelerine, hücrelerin orta bölümlerinde yer alan düz atkı taşıyla oluşturulan açıklıklar sayesinde geçilmektedir. Her hücre, yuvarlak kemerli iki pencere açıklığı sayesinde aydınlatılmaktadır. Kuzeydoğu yönünde yer alan hücre ise, diğer hücrelere kıyasla daha büyük olarak yapılmıştır. Üç pencere yardımıyla aydınlatılan hücre, yapının karargâh bölümü olup kuzey duvarına açılan bir ocak nişiyle ısınması sağlanmaktaydı.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Duvarların kalın örülmesi ve üst örtünün toprakla güçlendirilmesi, yapıyı savaş esnasında dayanıklı kılmıştır. Tabya, Arap Tabya ve Gemli Tabya ile hendekler aracılığıyla bağlananmış ve hâkim bir nokta üzerinde inşa edilmiştir. Yapı, tamamen yöreden temin edilen taş malzeme ile inşa edilmiştir.

Kaynakça

Kars Tabyaları, www.kars.gov.tr (Erişim: 8 Şubat 2018)

KANTARCI, Şenol, *Kars Tabyalarının İnşası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 1997.

ÖZTÜRKKAN, Yıldırım https://www.haberler.com/kars-in-unutulan-tarihi-tabyalar-gun-yuzune-haberi/ (Erişim: 8 Şubat 2018)

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

Katalog No: 2.4.27.

Yapının Adı: KANLI TABYA

Planlar ve Çizimler: 25

Fotoğraflar: 192-202

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Bülbül Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: XVIII. yüzyıl boyunca, değişik tarihlerde yaşanan Safevi saldırıları, Osmanlı Devleti'ni doğu sınırı boyunca tahkimat(tabya) yapıları yapmaya mecbur kılmıştır. Bu kapsamda dönemin Osmanlı Padişahı I.Mahmut'un emriyle, 1734-39 tarihleri arasında Büyük Tabya adıyla, bu tahkimat yapısı inşa edilmiştir.[212] XIX. yüzyılda kendini iyiden iyiye gösteren Rus tehlikesi nedeniyle 1805 tarihinde güçlendirilerek bir kışla binası eklenen ve 500 askeri barındırabilecek duruma getirilen Büyük Tabya,[213] 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda çok çetin çarpışmalara sahne olduğu için, o günden sonra halk arasında Kanlı Tabya" adıyla anılmaya başlanmıştır.[214] General Williams'ın 1855 tarihinde bölgede yaptığı incelemeler sonrası İstanbul'a yazdığı bir mektupla Kanlı Tabya'nın tahkimatını önermiş ve Anadolu İstihkamatı Komisyonu raporu doğrultusunda, 1864 tarihinde yeniden tahkimatı ve donanımı yapılmıştır.[215] Kars'ın 1877'den sonra, Rus egemenliğine girmesiyle birlikte boşaltılan tabya, 1922'den 1992'ye kadar askeri amaçla kullanılmış olup[216] 2012 yılında Kars Valiliği'ne gönderilen 115 bin TL'lik ödenekle[217] onarılarak 2017 yılında "Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi" adıyla ziyaretçilere açılmıştır.[218]

---

[212] *Kars Tabyaları,* (Erişim: 4 Şubat 2018)
[213] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.303.
[214] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.549.
[215] O. Ülkü, *a.g.e.*, s.84.
[216] Ş. Kantarcı, *a.g.e.,* s.43.
[217] http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-6144c.pdf (Erişim: 4 Şubat 2018)
[218] http://www.hurriyet.com.tr/kanli-tabya-kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi-o-40623262 (Erişim: 4 Şubat 2018)

Plan ve Mimari Özellikleri: Etrafını çeviren savunma mevzileri ve bu mevzilerin gerisindeki askeri binalardan oluşan Kanlı Tabya, karargâh, koğuş, topçu odaları, dehlizler ve depo olmak üzere altı bölümden oluşmaktaydı. [219] Günümüzde sadece karargâh ve koğuş binası restore edilerek Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi olarak kullanılmaya başlanan yapı, haç plan şemasında siyah bazalt taştan inşa edilmiştir. Dıştan düzgün kesme taş, içten tuğla ve moloz taş kullanılarak inşa edilen tabya, savunma amaçlı yapıldığı için 1,2 metre kalınlığında duvar örgüsüne sahiptir. Etrafı hendeklerle kuşatılmış olan savunma yapısı, tonozla örtülü olup Horasan harcıyla güçlendirilmiştir. Yuvarlak kemerli kapı ve pencere açıklıklarına sahip olan yapıda, farklı noktalara yerleştirilmiş mazgal pencere açıklıkları bulunmaktadır. Onarıldıktan sonra Harp Tarihi Müzesi olarak kullanılan yapı, günümüzde 12 bölümden meydana gelmektedir. Kuzeydoğu cephedeki yuvarlak kemerli giriş bölümü, birinci bölüm olarak ifade edeceğimiz, savaş belgesellerinin sergilendiği alandır. Beşik tonoz örtüsüne sahip bu birim, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasına sahip olup yuvarlak kemerli kapı açıklıklarıyla diğer birimlere geçit vermektedir. Koğuş odalarının ortasında yer alan koridorla diğer bölümlere ulaşılmaktadır. Girişin sağında ve solunda mazgal pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bu birimin doğusunda yer alan birim, yine aynı teknik özelliklere sahip olup Kars Tarihi ve Savaşları'nın görselleştirildiği ikinci bölümdür. Birinci (giriş) bölümünün sağındaki hücre ise askerlerinin mektuplarının sergilendiği üçüncü bölüm olup kuzeyde tek pencere, güneyde ise iki pencere yardımıyla aydınlatılmaktadır. Ayrıca kuzey cephede iki, güney cephede ise üç mazgal pencere bulunmaktadır. Buradan batıya doğru ilerlendiğinde dördüncü bölüm olarak ifade edeceğimiz alan, haç plan şemasının kuzey-güney uzantısına denk gelen temsili bir ameliyathane (revir bölümü) yapılmış olup kare plan düzenine sahiptir. Buradan sonraki altıncı bölüm, Sarıkamış Harekâtı görsellerinin gösterildiği, yedinci bölüm ise Arkeoloji Müzesi'nden getirilen eserlerin sergilendiği alanlardır. Tüm diğer birimler gibi yuvarlak kemerli pencere açıklıları ve mazgal pencerelere sahip olan bu birim de diğer birimler gibi açılan ocak nişlerinden ısıtılmaktaydı. Kanlı Tabya'da sekizinci

[219] O. Ülkü, *a.g.e.,* s.85.

bölüm, askerlerin mutfak olarak kullandığı alanı temsil ederken dokuzuncu bölüm, Sarıkamış Harekâtı'nda donarak şehit olan askerlerin görselleştirildiği alanı ve onuncu bölüm ise revir-dinleme odasını canlandırmaktadır. On bir ve on ikinci bölümler ise Kars Tarihi ve 93 Harbi'nde kullanılan silahların sergilendiği bölümlerdir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Doğu, batı ve güney yönden savunma hendeği ile kuşatılan karargah ve koğuş binası, kalın duvar örgüsüne sahip olup Horasan harcıyla kuvvetlendirilmiştir. Haç plan şemasında inşa edilen yapıda, ilk haliyle koğuş birimleri, karargah bölümü, revir bölümü, tuvalet ve mutfak gibi alanlardan oluşmaktaydı. Bu odalar, açılan birer niş yardımıyla ısıtılmaktaydı. Ayrıca her bir birime koyulan mazgal açıklıklarla olası bir savaş sırasında, karşı savunma düşünülmüştür.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara,2009.

KANTARCI, Şenol, *Kars Tabyalarının İnşası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 1997.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

ÜLKÜ, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:27, Erzurum, 2007, s. 261.

http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-6144c.pdf (Erişim: 4 Şubat 2018)

http://www.hurriyet.com.tr/kanli-tabya-kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi-o-40623262 (Erişim: 4 Şubat 2018)

http://www.kars.gov.tr/kars-tabyaları (Erişim: 4 Şubat 2018)

Katalog No: 2.4.28.

Yapının Adı: DERE TABYA

Planlar ve Çizimler: 26

Fotoğraflar: 343-348

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Ortakapı Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Şehri, İran saldırılarına karşı korumak amacıyla 1734 tarihinde inşa edilen tabya,[220] sonrasında Rus tehdidine karşı III. Selim Dönemi'nde (1805) güçlendirilmiştir.[221] 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ağır tahribata uğrayan yapı, 1848-53 yılları arasında tekrar onarıldıktan sonra 1855 Kırım Savaşı'nda yeniden tahrip edilmiş ve 1863-74 tarihlerinde II. Anadolu İstihkamatı Komisyonu raporu doğrultusunda onarılmıştır.[222] 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Rusların eline geçen tabya,[223] 1920'den 1950 yılına kadar askeri amaçla kullanılmaya devam etmiş[224] ve 1999 yılında Kars Belediyesi'nce park ve bahçe düzenlemesi yapılarak turizme kazandırılmıştır.[225] Önünde bir kafeterya bulunan tabya, günümüzde çok bakımsız haldedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzeyinde Kars Çayı ile sınırlanan tabya, güneyden hendeklerle kuşatılmış olup Kars Çayı yönünden gelebilecek saldırılara karşı inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında tasarlanan yapı, ön cephede düzgün kesme taş, diğer cephelerde ise moloz taş ve tuğla yardımıyla inşa edilmiştir. Kalın duvar örgüsüne sahip Dere Tabya, Kars Kalesi ve diğer tabyalarla birlikte savunmada bir bütünlük oluşturmaktadır. Karargâh ve koğuş odaları, mutfak,

[220] *Kars Tabyaları,*(5 Şubat 2018)
[221] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.310.
[222] O. Ülkü, *a.g.e.,*, s.88.
[223] F. Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars,* İstanbul, 1960, s.86.
[224] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.92.
[225] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.310.

banyo gibi birimlerden oluşan tabyanın içerisini boydan boya dolanan koridor sistemiyle bu birimlere ulaşılmaktadır. Tabyada karargâh binası, iki odalı olarak yapının doğu tarafına yapılmıştır. Dikdörtgen planlı bu odaların üzeri düz tavan ile örtülü olup yuvarlak kemerli giriş açıklıklarına sahiptir. İçerisinde yer alan değişik boyutlardaki ocak nişleriyle ısıtılan bu birimlerin aydınlatması ise mazgal biçimli pencereler ile sağlanmaktadır. Tabyada yer alan koğuş odaları ise koridorun kuzey ve güney kanadına karşılıklı biçimde sıralanmış olup üç koğuş odası koridorun kuzeyinde iki koğuş odası ise koridorun güneyinde yer almaktadır. Tamamı dikdörtgen planlı olan koğuş odalarının beşik tonoz ile örtülüdür. İçerisine koyulan nişler yardımıyla ısıtılan odalar, koridorda yer alan mazgal pencereler ve ön cephede bulunan pencereler ile aydınlanmaktadır.

Tabyanın batı ucunda, kareye yakın büyük bir demir mazgallı ve demir kapılı bir sığınak, güneybatı köşesinde ise pusu odası yer almaktadır. Çeşitli yerlerde savunma amaçlı sığınak ve mevzilerin olduğu anlaşılan Dere Tabya, zaman içerisinde Kars'ın gelişmesiyle kentin içinde kalarak belirsizleşmiştir. Diğer tabyalara göre küçük boyutlu inşa edilen yapı, son onarımla üzerine meçhul asker anıtı yapılarak turizme kazandırılmıştır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Savunma amacıyla yapılan yapıda, yöreye ait taş malzeme kullanılmış olup duvarlar olabildiğince kalın tutulmuş ve harç kullanılarak sağlamlaştırılmıştır. Güney cephesi toprağa gömülü olarak inşa edilen yapının üst örtüsü, Horasan harcı kullanılarak güçlendirilmiş ve üzeri kalın bir toprak tabakasıyla örtülerek top ve gülle atışlarına karşı dayanıklı hale getirilmiştir. Tabyanın karargâh odalarına mazgal pencereler koyularak olası bir saldırıda güvenli olabilmesi amaçlanmıştır. Koğuş odalarına ise hiç pencere koyulmaması, tamamıyla güvenlik sebebiyle olup düşman sızmasına karşı bir önlemdir. Tabyanın çeşitli kanatları, mevzilerle kuşatılarak düşman saldırısına karşı etkili bir işlev görmesi hedeflenmiştir.

Kaynakça

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı*, Ankara,1973.

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Kars Tabyaları, www.kars.gov.tr (Erişim: 5 Şubat 2018)

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Milli Mücadelede Kars,* İstanbul, 1960.

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

Katalog No: 2.4.29.

Yapının Adı: GEMLİ TABYA

Planlar ve Çizimler: 28

Fotoğraflar: 203-213

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Atatürk Mahallesi'nde, Karadağ Tabyası'nın batısında yer almaktadır.

Tarihçesi: Kars'ı Rus işgali karşısında savunmak için Karadağ Tepesi üzerine inşa edilen tabya,[226] Anadolu Ordusu'nun Kars koluna memur olarak atanan "Baba Kerim" lakaplı Abdülkerim Paşa'nın başında bulunduğu askeri ve teknik ekip tarafından yaptırılmıştır.[227] Atnalı Tabya ve Hilal Tabya olarak bilinen yapı, Kars Kalesi'ne doğu yönden gelebilecek saldırılara karşı korumak amacıyla inşa edilmiştir.[228] Gemli Tabya, özellikle 1855 Türk-Rus savaşında önemli bir rol üstlenmesi sebebiyle 93 Harbi öncesinde güçlendirilerek yeni savaşlara hazırlanmıştır. Tabya, 1855 ve 1877-78 Osmanlı Rus savaşlarında önemli bir direniş noktası olmuş[229] ve Cumhuriyet'le birlikte 1970 yılına kadar askeri kışla olarak kullanılmıştır.[230]

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzeyi Kars Çayı ile sınırlanan ve Kars'a hâkim bir noktada kurulan Gemli Tabya, merkezini oluşturan yarım daire formunda karargâh ve kışla binası, bu binanın kuzeydoğusuna yapılan bir makineli tüfek mevzisi, doğu cephesinde yer alan korugan ve tabyanın etrafını kuşatan savunma mevzilerinden oluşmaktadır. Kars Kalesi'ni doğu istikametinden gelebilecek saldırılara karşı korumak amacıyla yapılan bu tahkimat yapısında kademeli olarak sıralanan savunma

[226] *Kars Tabyaları,* (Erişim: 6 Şubat 2018)
[227] O. Ülkü, *a.g.e.,*, s. 119.
[228] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.311.
[229] F. Kırzıoğlu, *100.Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* İstanbul, 1955, s. 102,103.
[230] O.Ülkü, *a.g.e.,* s.120.

mevzileri ve makineli tüfek mevzi ile düşman saldırısına karşı önemli bir direniş noktası oluşturulmuştur.

Tabya'nın karargâh ve kışla binası, yarım daire formundadır. Bu yarım daireyi iki koldan birleştiren koruyucu bir duvar, günümüze ulaşmamıştır. Yapı, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yarım daire içerisinde kalan alan, yapının avlusu olarak kullanılırken buradan yuvarlak kemerli bir kapıyla, yapıyı avlu tarafından boydan boya saran bir koridora ve bu koridor aracılığıyla da diğer hücrelere ulaşılmaktadır. Hücreler arası geçişleri de bulunan yapıda, havalandırma duvarların üst hizasına koyulan mazgal açıklıklarla sağlanmaktadır. Karargâh ve koğuş hücreleri kalın duvarlarla bölünmüş olup üzerleri beşik tonozla örtülmüş ve tonoz örtünün üzeri yarım metre toprakla kapatılmıştır. Hücreler yarım daire formuna göre şekil alarak kuzeyden güneye doğru genişlemektedir. Sadece kuzeydoğu köşede yer alan bir hücre uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Yapıda yer alan kapılar ve pencereler, yuvarlak kemerli veya basık kemerli olarak tasarlanmışlardır. Yapının avluya bakan yönünde on iki basık kemerli pencere yer alıp yapıya girişte bu cephede yer alan yuvarlak kemerli bir kapıyla sağlanmaktadır. Tabyanın doğu ve batı uçlarında, yuvarlak kemerli üçer pencere açılmıştır. Yapının güney cephesinde ise hücre boyutlarına göre, her oda için yapılmış bir pencere düzenlemesi vardır. Yapının içerisinde, çeşitli yerlerde açılan değişik boyutlu ocak nişleriyle tabyanın ısınması sağlanmıştır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yarım dairesel bir formda ele alınan tabyanın iç tarafında kalan avlusu, askeri içtima alanı olarak kullanılmıştır. Duvarlar kalın örülmesi ve üst örtünün toprakla güçlendirilmesi, yapıyı savaş esnasında dayanıklı kılmıştır. Tabya, tamamen yöreden temin edilen taş malzeme ile inşa edilmiş olup etrafı savunma mevzileriyle kapatılmıştır.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Kars Tabyaları, www.kars.gov.tr (Erişim: 6 Şubat 2018)

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *100.Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* İstanbul, 1955.

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

Katalog No: 2.4.30.

Yapının Adı: ARAP TABYA

Planlar ve Çizimler: 27

Fotoğraflar: 219-133

Bulunduğu Yer: Kars kent merkezi Atatürk Mahallesi içinde yer alan Karadağ Tepesi üzerine kurulmuştur.

Tarihçesi: Rusya'nın sıcak denizlere inmesini önlemek amacıyla Osmanlı ve İran'ı kendi çıkarları doğrultusunda destekleyen Britanya'nın, Anadolu'nun Kuzeydoğu sınırına gönderdiği teknik subaylarca planı çizilen Arap Tabya,[231] Sultan Abdülmecit Dönemi'nde (1848-53)[232] Şam'dan gelen askerlerce inşa edilmiştir.[233] Arabistan Ordusu'na bağlı askerlerce inşa edildiği için halk arasında "Arap Tabya" ismiyle anılan yapı,[234] Kars'taki en büyük tabyalardan biridir. 1855 Kırım Savaşı, 93 Harbi ve Kurtuluş Savaşı'nda kullanılan yapı için bugün onarım projeleri hazırlanmaktadır. Tabya'nın bir diğer ismi de Karapatlak Tabya'dır. [235]

Plan ve Mimari Özellikleri: Karargâh ve kışla binası, koruganlar, irtibat hendeği, makineli tüfek yuvaları ve at nalı şeklindeki hendeklerden oluşan yapı, Kars'ın en büyük tabyaları arasında yer almaktadır. Bir irtibat hendeği vasıtasıyla Karadağ Tabya ile bağlantısı sağlanmış ve batı tarafı uçuruma dayandırılmıştır. Tabyanın merkezine doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen karargâh ve kışla binası, düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup üst örtüsü beşik tonozla örtülmüştür. Karadağ Tabya gibi bir eksen üzerinde ard arda sekiz hücrenin sıralanmasıyla meydana gelen binada,

[231] Osman Ülkü, *a.g.e.,* s.96.
[232] *Kars İli Kültür Envanteri 2009,* s.312.
[233] F. Kırzıoğlu, *100.Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* s.79.
[234] *Kars Tabyaları,* (Erişim: 8 Şubat 2018)
[235] Ş. Kantarcı, *a.g.e.,* s.39.

hücreler düz atkı taşıyla oluşturulan dikdörtgen açıklıklar sayesinde birbirine bağlanmaktadır. Karargah ve koğuş binasının güney ucunda, savunma hendeğinin arkasında, tuvalet ve banyo olarak kullanılan birimler bulunmaktadır. Dışarıya doğru ince ve uzun açıklıları bulunan bu birimin hemen üzerinde ise top ve makineli tüfek mevzisi yer almaktadır. Yuvarlak kemerli bir kapı açıklığıyla ilk önce doğu uçtaki karargah binasına ve buradan da koğuşlara geçilmektedir. Kuzey uçtaki karargah bölümünün üzerine koyulan 100 cm çapındaki konik biçimli boru, döküm tekniğinde yapılmış olup geceleyin olabilecek düşman sızmalarını önlemek amacıyla geliştirilmiştir. Yapıda koğuşlar, yuvarlak kemerli ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Karargâh ve koğuşlarda, toprağa gömülü olan arka cephede yer alan ocak nişleri yardımıyla binanın ısıtması sağlanmıştır. Yine bu cephede, duvarların arkasında yer alan dar bir açıklık yardımıyla birimler arası geçiş sağlanmaktadır. Tabya içerisinde, karargah ve koğuş binalarının arkasında yer alan toprak altına gizlenmiş birbiri ile bağlantılı ve üzeri tonoz kemerli, geniş koridorlardan oluşan depo ve mühimmat yerleri bulunmaktadır. Tabya, savunma yapılarından oluşan kompleks şeklinde ele alınmış olup etrafı güçlü savunma mevzileriyle kuşatılmıştır. Bu haliyle Arap Tabya, Kars'ın savunması en güçlü olan tabyasıdır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Batı tarafı uçuruma dayandırılarak doğal korunması sağlanan tabya, güney, kuzey ve doğu yönlerinden at nalı şeklindeki hendeklerle kuşatılarak muhafazası sağlanmıştır. Karadağ Tabya ile bir irtibat hendeği sayesinde bağlanan tabyada, karargâh ve kışla binasının duvarları kalın bir şekilde örülmüştür. Tabya, tamamen yöreden temin edilen taş malzeme ile inşa edilmiştir.

Kaynakça

Kars İli Kültür Envanteri 2009, Ankara, 2009.

Kars Tabyaları, www.kars.gov.tr (Erişim: 8 Şubat 2018)

KANTARCI, Şenol, *Kars Tabyalarının İnşası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 1997.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *100.Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* İstanbul, 1955.

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

2.4.31. Kaynaklarda Adı Geçen Yapılar

Kars, sınır şehri olmasından dolayı özellikle Osmanlı Dönemi'nde birçok kez yıkım görmüş ve tahrip edilmiştir. Kars Tarihi bölümünde ifade edildiği gibi şehir çok sayıda savaşa sahne olmuştur. Bu savaşlar neticesinde birçok yapı yıkılsa bile 1877'de Kars Sancağı'nın genelinde iki yüz altmış cami ve mescit ile kırk beş kilisenin varlığı ifade edilmektedir.[236] Ancak 1877'den 1917'ye kadar olan kırk yıllık Rus Dönemi'nde şehir yoğun bir baskı, asimilasyon ve nüfus değişimine sahne olmuştur. Kars'taki Türk İslam izlerini silmek isteyen Ruslar, şehrin camilerinin çoğunu yıktırarak malzemelerini kendi yapılarında kullanmış, birçoğunu da askeri ihtiyaçları doğrultusunda depo vb. amaçlar için değerlendirmiştir. 1917'de Rusya'da Ekim Devrimi'nin yaşanmasıyla rejim değişikliği meydana gelmiş ve yeni rejim, Kars, Ardahan ve Iğdır'dan çekildiğini duyurmuştur. Bunun üzerine Rusların Kars'tan çekilmesini içine sindiremeyen Ermeni çeteler, zaten yörede daha önceleri başlatmış oldukları çete baskınlarını ve katliamları Kars Şehri'ne taşımış: bütün Türk nüfusuna ve eserlerine yönelik başlattıkları sistematik harekâtta 20.000 Türk'ü katlederek çok sayıda Türk-İslam yapısını ateşe verip yerle bir etmişlerdir.[237] Kars'ta meydana gelen bu hadiseler neticesinde şehirdeki Türk İslam eserlerinin büyük bölümü günümüze ulaşamamış olup zarar gören eserlerin yapı malzemeleri de sivil halk tarafından sonraki yıllarda kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmıştır.

Kars'a inşa edilen Türk yapılarının birçoğu, sonraki tarihlerde gerçekleşen savaş ve tahribattan dolayı günümüze ulaşmamış olsa da bazı yapılarla ilgili günümüze ulaşan kitabeler ve kaynaklar mevcuttur. İlk olarak değineceğimiz yapı, günümüze ulaşan bir kitabe sayesinde varlığı bilinmektedir. İstasyon Mahallesi Cumhuriyet Caddesi'nde yer alan bir evin bahçesinde bulunan ve Ahlât- Bitlis Emirlerinden kaldığı sanılan kufi kitabe, 1132-1145 tarihlerini vermekte ve ikinci satırında Kutlug ismi okunmaktadır.[238] Muhtemelen harap hale getirilen yapının malzemesi, yeni inşa

[236] Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.IV., S.8, 2017, s.196.
[237] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.554,555.
[238] S.Ural, *a.g.e.,* 192.

edilecek başka bir eserde kullanılmak üzere alınmış ve buraya getirilmiştir. Yörede harabe olmuş birçok tarihi yapı, aynı kaderi paylaşmıştır.

Kars'ta inşa edilen; fakat günümüze ulaşmayan yapılara yönelik Evliya Çelebi önemli bilgiler sunmaktadır. Ziyaret ettiği 1647 tarihinde Kars'ta üç bin kadar ev, kırk yedi cami ve mescidin varlığını bildiren Çelebi, günümüze ulaşmayan camilerle ilgili şu bilgileri vermektedir: *"**Süleyman Efendi Camisi**: kiliseden çevrilmiştir. **Ömer Efendi Camii**: Acemler kaleyi istila ettikleri zaman bu camiyi yıktırıp diğer camilere de hayvanlarını bağlamışlar. **Kaltakçıoğlu Camisi:** Behram Paşa kapısında büyük bir camidir.[239]"* Öte yandan bugün Kars'ta yeri belli olmayan; ancak dış kale bölümünde olduğu düşünülen **İbrahim Paşa Cami**, evkaf defterine kaydedilmiş ve görevlendirilen imamlar ile ilgili bilgiler paylaşılmıştır.[240] Ancak, yapının mimari özellikleri ve yapım yılına dâhil herhangi bir bilgi mevcut değildir. Evkaf defterine kayıtlı, ancak bugün yeri bilinmeyen bir diğer yapı da **Dilaver Paşa Cami**i'dir. Van Valisi iken 1641 tarihinde Kars Valisi olarak atanan Dilaver Paşa, 1648'e kadar Kars'ta görev yapmıştır. Dilaver Paşa, 1604 tarihinde Şah Abbas tarafından tahrip edilen birçok cami ve türbeyi yeniden inşa ettirirken aynı zamanda kendi adına da bu camiyi yaptırmıştır.[241] Kars'a bir başka cami ise Çıldır mutasarrıfı ve Kars Muhafızı Süleyman Bahri Paşa tarafından 1841 tarihinde yaptırılan **Süleyman Bahri Paşa Camii**'dir.[242] Evkaf muhasebe defterine kaydı olan bu camiden başka bir başka camide 1879'da inşa eylenen **Abdullah Ağa Cami** olup caminin giderleri kurucusunun vakfettiği malvarlığı ile karşılanmaktaydı.[243] Kars kent merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde, **Kara Mescid** olarak anılan bir yapı ise son dönemde yıkılmış olup yakın döneme kadar kereste deposu olarak kullanılmaktaydı. Yapı, Cami Sokak'ta yer almaktadır. Son olarak ifade edeceğimiz **At Meydanı Camii** ise 1827 tarihinde Kars'taki At Meydanı yakınında Hacı Murad, Hacı Abdullah ve Hacı Yemen isimli hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır.[244]

---

[239] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi/* II, s.584,85
[240] O.Kızılkaya, *a.g.e.*, s.198.
[241] S.Ural , *a.g.e.*, s.370.
[242] O.Kızılkaya, *a.g.e.*, s.200.
[243] O.Kızılkaya, *a.g.e.*, s.200.
[244] O.Kızılkaya, *a.g.e.*, s.200.

Kırzıoğlu'nun *Kars Tarihi* isimli eseri Kars şehrine 1579 tarihindeki imar faaliyetlerinde inşa edilen bazı yapılar hakkında bilgi vermektedir. Eserde "*Kalelerin işi bitip bir de kireç badanası yapılarak ağartıldıktan sonra, Bayrampaşa Mahallesi ile Kaleiçi arasında basamaklı derin bir hendek, Gölyeri'nden gelen suyun Dış-Kale güneyinden geçeceği bir ark, ark ile Kars Çayı üzerinde* ***iki taş köprü****,* ***bir beylerbeyi sarayı, bir büyük medrese,*** *bin askerin rahatça yerleşip kalabileceği* ***bir koğuş****,* ***üç gözcü kulesi****, şimdiki un fabrikası arkasından kayalığın altından açılan bir tünel-kanalla, Kars Çayı'ndan Gölyeri'ne su aktarıp her zaman Kaleiçi kıble yanındaki hendeği su ile dolu bulundurmaya yarayan* ***bir kemerli gizli su yolu****,* ***bir su kulesi****,* ***bir gizli su kapısı****,* ***bir hamam****, sonradan bulunan Ebü'l-Hasan ül-Hırkani Hazretleri'nin sandukası üzerine* ***bir kubbeli türbe*** *ile, biri "Sultan Murad-i Halis" adına, biri de Serdar Lala Mustafa hayratı ile yapılmak üzere* ***beş cami****, ayrıca* ***asker kavulhaneleri****,* ***tavlalar****,* ***üç demir kale kapısı****,* ***beylik kışla, konak, ev, dükkan, değirmen*** *ve* ***çarşılar*** *yapılmış ve böylece Kars, her şeyi ile bir Osmanlı kentine dönüştürülüp Beylerbeliği merkezi olarak eyalet ilan edilmiştir."* Bilgisi verilmektedir.[245] Bu bilgiye göre iki taş köprü, bir medrese, iki gözcü kulesi, bir kemerli gizli su yolu, bir hamam, bir kubbeli türbe, üç demir kale kapısı ve beş cami günümüze ulaşmamıştır.

Kars'ta günümüze ulaşan üç hamam dışında, başka hamamların da var olduğu bilinmektedir. XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde şu şekilde ifade etmiştir: "*Sukapısı'nın iç tarafında, beden dibinde* ***Emir Yusuf Paşa Hamamı****, güzel suyu, yapısı, gönül çekici ferah, aydınlık bir hamamdır. Ortakapı'nın iç tarafındaki* ***Eski Hamam****'da gayet güzeldir."*[246] Görüldüğü üzere Çelebi tarafından burada iki hamamın varlığından söz edilmiştir. Ancak farklı araştırmacılar, Eski Hamam'ın Topçuoğlu Hamamı olduğunu öne sürer.[247] Öte yandan bugün Kars şehir merkezinde harap vaziyette yer alan ve hamam oldukları

[245] F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,,* s.526,527, P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.198.
[246] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi/* II, , s.584,85.
[247] A. Uluçam, *a.g.e.,* s.150.

çeşitli kaynaklar[248] tarafından ifade edilen iki hamam kalıntısı vardır. Bunlardan biri Büyük Abdi Ağa Cami'nin kuzeyinde yer alan Karahasanoğlu Sokak'ta bulunan kalıntıdır. Yapıdan günümüze kare planlı kubbeli bir bölüm ulaşmış olup oldukça harap vaziyettedir. Diğer bir hamam kalıntısı da Havariler Kilisesi'ne yakın bir konumda Dereiçi Mahallesi'nde yer almaktadır. Oldukça harap halde olan yapıdan, günümüze beşik tonozla örtülü kare bir mekân ulaşmıştır.

Evliya Çelebi, Kars'taki eğitim yapılarıyla ilgili de 18 sıbyan mektebinin olduğunu ve kendi ziyaret ettiği dönemde hiç medrese olmadığını bildirmektedir. Ancak süreç içinde medrese ve diğer eğitim kurumları inşa edilmiştir. Kırzıoğlu'nun *1855 Kars Zaferi* adlı eserinde 1853 tarihinde Kars'ta sağlam halde bulunan **Kamiliye Medresesi** ile **Evliya Cami Medresesi**'nden söz etmektedir.[249] Öte yandan "XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar" başlıklı makalesinde Oktay Kızılkaya[250], bize şu bilgileri vermektedir: "*1872 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kars'ta yirmi adet medrese olduğu kayıtlıdır…. XIX. yüzyılda Kars'ta, Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa vakfı tarafından sıbyan mektepleri ve medreselerde görevli olanlara maaş tahsis edilmiştir. Buna Göre; Ebî Çoruk Mahallesi'ndeki dairesinde tedris-i ulum ile meşgul olan* ***İbrahim Efendi dershanesine*** *beş akçe, Evliya Cami-i Şerifi'nde tedris-i ulûm eden* ***Hafız Efendi Medresesine*** *beş akçe, Hacı Murad Cami Şerifi'nde tedris-i ulûm eden* ***Ahmed Efendi Dershanesine*** *iki buçuk akçe,* ***Hakirîzade Ahmed Efendi Dershanesine*** *iki buçuk akçe, tahsisat ayrılmıştır…. Kars'ta, Hacı Ahmed Ağa ibn-i Said Vakfı'nın kurucusu tarafından önceden bina ve inşa edilen sıradan hücreleri olan ve etrafında müştemilatı bulunan medrese bulunmaktaydı…. Kars Kalesi dâhilinde* ***Dilaver Paşa Cami ve medresesi*** *bulunmaktaydı. 8 Ekim 1787'de bu medresenin müderrisliğine yirmi akçe yevmiye ile Sadullah Efendi atanmıştır."* Burada ismi verilen yapılardan anlaşılacağı üzere, Kars'ta medrese eğitimi sonraki tarihlerde başlamış ve gelişmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde Rüştiye mekteplerinin açılması

[248] M. Delen, *a.g.e.,* s.42.
[249] F. Kırzıoğlu, *100. Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* s.48,49.
[250] Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.IV., S.8, 2017.

kararlaştırılmış ve bu doğrultuda Kars'a ilk rüştiye mektebi 1865 tarihinde, ikinci rüştiye mektebi ise 1876 tarihinde Kağızman ilçesine açılmıştır.[251]

Kars Tabyaları ise ayrı bir tez konusu olup Osman Ülkü tarafından *"Kars Ardahan Tabyaları"* başlığı altında çalışılmıştır. Kars merkezde yer alan 5 tabya tez çalışmamızda incelenmiş olsa da bu Kars'ta bulunan tabyaların çok az bir kısmıdır. Kars'ın genelinde yer alan tabyalar şu şekildedir: Karadağ Tabya, Arap Tabya, Kanlı Tabya, Çim Tabya, Hafız Paşa Tabya, Williams Paşa Tabya, Süvari Tabya, Thomson Tabya, Veli Efendi Tabya, Yusuf Paşa Tabya, Kayabaşı Tabya, Veli Paşa Tabya, Kerim Paşa Tabya, Churchill Tabya, Zohrap Tabya, Yüksek Tabya,Teesdale Tabya,Laz Tabya, Gürcü Tabya, Kapak Tabya, Kilid Tabya, Çiftegöğüs Tabya, Dere Tabya, Feyzibey Tabya, Ok Tabya, Yeni Tabya, Çiçek Tabya, Mahfel Tabya, Yenikapı Tabya, Çatlak Tabya, Koltuk Tabya, Gemli Tabya, Temur Paşa Tabya, Çukur Tabya, Telek Tabya, Çakmak Tabya, Bluhmpaşa Tabya, Ziyaret Tabya, Meclis Tabya, Reninson Tabya, Heykel Tabya, Mezar Tabya, Göbek Tabya, Çengel Tabya, Mihrap Tabya ve Yıldız Tabya.[252]

[251] O.Kızılkaya, *a.g.e.*, s.210,211.
[252] Bkz. Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

3. ARDAHAN

3.1. Ardahan Adının Kökeni

Ardahan'ın tarihine yönelik yapılan araştırmalarda, bölgenin stratejik konumundan dolayı neredeyse her dönem farklı topluluklarla ilişkili ve sürekli el değiştiren bir yer olduğu görülür. Coğrafya ve iklim özellikleri itibariyle Orta Asya steplerinin devamı niteliğinde olduğundan, Türk topluluklarının da çeşitli dönemlerde Ardahan'da var oldukları tarihsel kaynaklardan öğrenilebilir.[253] Ardahan adı üzerine bahsi geçen ilk görüş, M.Ö. VI. yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan başlayarak Ardahan ovasına doğru hâkim olan İskit(Saka) topluluklarının Arda adlı bir koluna dayandığıdır. Şuana kadar yaygın olan bu görüş Ardahan adının, İskit(Saka) Türklerinin bir kolu olduğu varsayılan "Arda Türkleri" adlı boydan geldiği ve sondan eklenen "han" ekinin de aynı adlı boyun han/başbuğunun burada oturduğundan dolayı türetildiği düşüncesidir.[254]

Konu hakkındaki bir başka düşünce de Ardahan adının Gürcüce "Artaani" sözcüğünden türediğidir: Türkçenin bin yıldan beri bu topraklarda konuşulmasıyla, Artaani kelimesindeki "t" harfi "d" harfine dönüşüp "Arda" halini almış ve "i" harfi düşerek "Ardaan" ve nihayetinde Ardahan ismi ortaya çıkmıştır. Nitekim Anadolu'daki günümüz yer isimlerinin birçoğu Antik Dönem adlarının farklılaşması sonucu günümüze ulaşmıştır.[255] Yine bir başka düşüncede Ardahan adı, Gürcüce "Ardana" isminin değişimi ile günümüze ulaşmış olup 'kayıp şehirdeki bir hanın ismi' anlamına geldiği ifade edilmektedir.[256]

---

[253] Heredot'un *Tarih* kitabı İskitlerin Anadolu'ya gelişleri hakkında önemli bilgiler içerirken Yunanca yazılıp Gürcü diline çevrilen *Kartlis Tskhovreba* da Türklerin bölgedeki varlıklarını belgeleyen önemli tarihsel kaynaklardandır.

[254] *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar* adlı çalışmasıyla Kıpçaklar hakkında önemli bilgiler sunan Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu tarafından savunulan bu görüş, günümüze dek Ardahan adının kökenine yönelik en baskın sav olarak karşımıza çıkmaktadır. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s. 413.

[255] Ardahan Üniversitesi'nde Öğretim Üyesi Sami Patacı tarafından savunulan, Ardahan adının kökenine yönelik bir başka görüştür. S. Patacı, "Arkeolojik Veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihçesi ve Ardahan Adının Kökeni", *Ardahan Kale ve Kuleleri,* Ardahan, 2016, s.16.

[256] http://www.yenimakale.com/sehir-isimleri-nerden-geliyor.html (Erişim: 23 Kasım 2017, 12.05)

Ardahan adının kökenine yönelik başka bir düşünce ise, Ardahan çevresinde varlıkları bilinen Urartuların "Ardini" adlı Güneş ilahının adının, zaman içerisinde Ardahan'a dönüşmesiyle bugünkü ismin ortaya çıktığıdır. Aynı görüşe göre Ardahan adı, Urartu/Khaldiler tarafından Güneş ilahı için yapılan tapınakla başlamış, Gogarlar zamanında tekamül etmiş ve Osmanlılar zamanında son ve bugünkü şeklini almıştır.[257]

[257]F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.62., Haydar Çetinkaya, "Ardahan Adının Menşei Hakkında Araştırmalar", *Ardahan İli Kültür ve Dayanışma Derneği Dergisi,* Ardahan, 1992, s.86. Bölge tarihi üzerine araştırma yapmış bir başka tarihçi Ersin Hakan, *Başlangıcından Roma Devri'ne Kadar Kars Tarihi* isimli kitabında Ardahan ve çevresinin tarihi seyir içinde "*Ardahanlar*" olarak geçtiğini belirtmektedir. E. Hakan, *a.g.e.,* s.27.

3.2. Ardahan Coğrafyası

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Kafkasya Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Ardahan 41º36'13" kuzey, 40º45'24" güney enlemi ile 43º29'17" doğu, 42º25'43" batı boylamı arasında, ortalama 1829 m. rakımda yer almaktadır.[258] 1926 yılında Kars iline bağlı bir ilçe merkezi haline getirilen Ardahan, 1992 yılındaki Bakanlar Kurulu Kararıyla, tekrar il yapılmıştır. Kuzey ve kuzeydoğusunda Gürcistan, doğusunda Ermenistan, güney ve güneydoğusunda Kars, güneybatısında Erzurum ve batısında Artvin bulunur. Türkiye'nin 75'inci ili olan Ardahan'ın yüzölçümü 5.035,51 km² olup merkezle birlikte Posof, Göle, Hanak, Çıldır ve Damal isimli altı ilçeye sahiptir.[259]

Genel olarak engebeli bir araziye sahip olan ilin coğrafyasının en yüksek yerleri Allahuekber Dağları (3055 m.), Keldağı (3033 m.), Ilgar Dağı (2918 m), Cin Dağı (2957 m) ve Kısır Dağı (3197 m)'dır. İlin en önemli havzaları sırasıyla Ardahan Havzası, Göle Havzası, Posof Havzası ve Çıldır Havzası; en önemli ovaları ise,[260] Ardahan merkez ilçenin de üzerinde kurulduğu Ardahan Ovası,[261] Göle ilçe merkezinin üzerinde kurulu bulunduğu Göle Ovasıdır. Bu ovada çayırlar geniş yer kapladığı için hayvancılık açısından önem taşır. Ayrıca, nispeten daha küçük alanlardan oluşan Hanak, Çıldır ve Hoçvan ovaları da bu grupta adlandırılabilir. Bunların bir kısmında tahıl, yem bitkileri ve çayır otu üretimi yapılmaktadır. İlin en önemli vadileri Kura(Kür) Nehri, Posof Çayı ve Çıldır Karaçay olmakla birlikte irili ufaklı çok sayıda gölü de bulunmaktadır. Bunlardan Çıldır ilçesi sınırlarında bulunan Çıldır Gölü ve Aktaş Gölü[262], ilin en büyük gölleri olup kış aylarında buzla kaplanmaktadır. Sert karasal iklimin hâkim olduğu Ardahan kışları uzun, sert ve kar

[258] *Ardahan Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Raporu*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara, 2011, s.1.
[259] *A.g.e.,*s.1.
[260] Ardahan'daki verimli ovaların varlığı ve bol su kaynakları, yüzyıllardan beri hayvancılıkla uğraşan hareketli ve yarı hareketli toplulukların ilgisini çekmiş ve Kafkasya'dan Anadolu'ya geçişte stratejik bir konuma sahip olmasıyla Ardahan'ı toplulukların elinde tutmak istedikleri önemli bir yer haline getirmiştir.
[261] İlin en önemli ovası Ardahan Ovası olup büyük oranda uzun boylu çayırlarla kaplıdır. Göl ve akarsu depolarının yer aldığı ova tabanında geniş çayırlıklar görülmekle birlikte hayvancılık için çok verimlidir.
[262] Aktaş Gölü, Türkiye ve Gürcistan sınırlarında yer aldığından, yıl boyu avcılık faaliyetleri yasaktır.

yağışlı, yazları ise kısa ve serindir. İlin ekonomisi, iklime ve coğrafyaya bağlı olarak yüzyıllardan beri tarım ve hayvancılık etrafında şekillenmiştir. Yazın yaylacılık, kışın ise besicilik faaliyetlerinin yanında yer yer arıcılık, odunculuk ve balıkçılık faaliyetleri de ilin ekonomisine önemli getiriler sağlamaktadır.

3.3. Ardahan Tarihi

Ardahan'ın tarihi üzerine yapılan araştırmalar daha çok Selçuklu ve Osmanlı dönemleri üzerinde yoğunlaşmış olduğundan, Eskiçağ ve daha erken dönemlere yönelik bilgiler yetersizdir. Ancak yörenin muhtelif yerlerinde bulunun çeşitli materyaller, erken dönemlere yönelik bazı bilgileri sunmaktadır.[263] Bugün, yarısı Ardahan, diğer yarısı Kars il sınırları içerisinde yer alan Çıldır Gölü'nün güney ucuna konumlanan Taşköprü Köyü'nde, çivi yazısı karakteri taşıyan bir yazıt ve Hanak Ortakent'te bulunan başka bir yazıt, Urartuların bu bölgede bir dönem egemen olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, yine Çıldır Gölü'ne konumlanan Akçakale Ada Şehri'ndeki kalıntılar da bunları destekler niteliktedir. İlk olarak Yunanca yazılıp M.S. V. yüzyılda Gürcü diline çevrilen "Kartlis-Çkhovreba" adlı el yazması, Kimmerlerin gelip Ardahan'ı da içerisine alan Kafkasların güneyine hâkim oluşlarını anlatır.[264] Urartular, M.Ö. VII. yüzyılda Kafkasya'dan gelen Kimmerlerce bu topraklardan atılmış, Kimmerler de M.Ö. VI. yüzyılda İskit(Saka) toplulukları tarafından bu bölgeden çıkarılmıştır.[265]

Kars ve Ardahan tarihi üzerine birçok çalışma yapmış M. Fahrettin Kırzıoğlu, İskit (Saka) topluluklarıyla beraber Kür Nehri etrafındaki verimli arazilere aynı dönemde Bun Türkler olarak adlandırılan Türk topluluklarının da yerleştiğini ifade eder.[266] M.S. IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu, Kuzeydoğu Anadolu topraklarında egemen olmuş ve kuzeyden (Kafkasya) gelen Hun baskılarını önlemek için bölgeyi önemli

---

[263] Ulaş Kılıç, "Orta Asya ve Anadolu Kaya Resimleri Üzerinden Dört Ana Yön Simgeleri ve Ardahan'da Yeni Buluntular", *Ardahan Araştırmaları,* S.1, Erzurum, 2018, s.119, Alparslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, S.2., Ardahan, 2015, s.7.

[264] "Ardahan Tarihi", *Kafkaslara Açılan Kapımız Ardahan,* Ankara, 2011, s.18

[265] Fahrettin Kırzıoğlu, *Ardahan Armağanı*, Ankara, 1990, s.3-4.

[266] Konuyla alakalı ayrıca Alman Kafkasyolog Jost Gippert, 2007 yılında Prof. Garnik S. Asatrian'ın 60'ıncı doğum günü anısına kaleme aldığı "The 'Bun Turks' in Ancient Georgia" adlı makalesi, , tarih öncesi dönemde Gürcistan'a yerleşen bir ulus olarak tanımlanan ve birkaç tarihsel metinde ifade edilen "Bun Türkler" ile ilgilidir. İlgili Gürcü ve diğer kaynaklara dayandırılan bu makale, Bun Türkler olarak adlandırılan toplulukların kuzeyden gelerek Kür boyunca şehirlere ve köylere yerleştiğini belirtir. "Kartli'nin Din Değiştirmesi" gibi önemli Gürcü kaynaklarına dayanan makalede, ayrıca Bun Türk ve Kıpçak deyimlerinin aynı ulusu ifade ettiğini veya birbirinin yerine kullanıldığı ve mevcut yazılı materyaller doğrultusunda VI – VII. yüzyılda, Gürcistan'daki Hazar saldırılarında yerleşimcilerin ikincil olarak "Bun Türkler" olarak bahsedildiğini tarihsel dayanaklar ışığında ayrıca göstermektedir.

bir askeri merkez yapmıştır.[267] VII. yüzyılın ortalarına doğru Arap varlığı, Kafkasya'da kendisini göstermeye başlamış ve Gürcülerin hâkimiyet alanını daraltmıştır. X. yüzyılın sonlarında Ardahan, Abhaz hâkimiyetine girmiş, XI. yüzyılda ise, Bizans hakimiyeti altında kalmıştır.[268]

1071 yılına kadar geçen ara devrede, Erzurum - Kars ve Erzurum - Ardahan arasındaki kaleler, yeniden tahkim edilmiştir. Buna rağmen bölgede Ermeni ve Gürcü varlığı da bulunmaktaydı.[269] Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Anadolu'yu öncü birliklerle keşfetmiş, yerine geçen Alp Arslan ise, iki aşamalı harekât ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülmüştür.[270] İlk olarak 1064 senesinde oğlu Melikşah ile Gürcü seferine çıkmış, Arpaçay ile Kür arasındaki bölgeyi(Ahal-kelek, Çıldır) almıştır. Anı Şehri de aynı sıralarda alındıktan sonra, Alp Arslan ülkesine dönmüştür.[271] 1071 yılında tekrar Anadolu seferine çıkan Alp Arslan, Malazgirt Meydan Savaşı'nda, Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylece, Bizans egemenliği zayıflayarak Anadolu'ya yeni Türk akınları gerçekleşmeye başlamıştır.[272]

Reşid ed-Din'in yazdığına göre, Erzurum merkez olmak üzere Saltuklu Ailesi, kendi isimleri ile anılan beylik kurdular.[273] Malazgirt Meydan Savaşı'ndan sonra Türkmen göçleri güçlü bir şekilde Anadolu'ya akmaya devam ederken kısa süreli Gürcü egemenliğine giren Kars ve Ardahan bölgeleri,[274] 24 Haziran 1080 yılında da Kol Kalesi civarında çarpışmadan sonra, kesin bir şekilde Türkleşme hareketine sahne oldu.[275] Türk toplulukları, hayat tarzlarına uyumlu düzlüklere, akarsu kenarlarına ve Ardahan'ın en önemli nehri Kür'ün etrafına yerleştiler.[276] 1124 senelerinden başlayıp XIII. yüzyılın sonuna değin, Kıpçak -Kuman varlığı da bölgede görülmeye

[267] Enver Konukçu, *a.g.e.,* s.53.
[268] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.3, 4.
[269] E. Konukçu, *a.g.e.*, s.55.
[270] S. Ural, *a.g.e.*, s.137, 138.
[271] S.Ural, *a.g.e.,* s.138, 139.
[272] Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi,* Ankara, 1987, s.257.
[273] E. Konukçu, *a.g.e.,* s.56,57.
[274] F. Ababay, *a.g.e.,* s.258
[275] Anonim, *Serhat Şehri Ardahan,* Ankara, 2002, s.18.
[276] *Kafkaslara Açılan Kapımız Ardahan,* s.19.

başlanmıştır.[277] XIII. yüzyılın başında Anadolu Selçukluları, Harezmliler ile ittifak eden Saltukluların halefi Erzurum Selçuklularını ortadan kaldırmıştır.[278]

XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Moğol akınlarından kaçan Türkmenlerin bir kısmı Erzurum'u geçip batıya doğru yönelirken diğer bir kısmı ise Ardahan'ı mesken tutarak yaylalara doğru yayıldı.[279] Moğol komutanlar Tiflis, Anı, Erzurum istilalarında etkili oldular ve bölgedeki şehirler teker teker alınarak tahrip edildi.[280] 1239'da Moğol İmparatorluğu'nun İran Genel Valisi Baycu Noyan, Ardahan'ı da içine alan bütün Aras ve Kura boylarını işgal etmiş ve Kösedağ Savaşı'nda büyük hizmetleri olan Caklı Sergis'e Ardahan ve Ahıska hâkimliğini vermiştir.[281] Böylece Atabekler, bölgede etkin bir rolle ortaya çıkmaya başladı. Atabekler, İlhanlılardan sonra Kür ve Erzurum yöresinin hâkimi olmuş; ancak XIV. yüzyılda kendisini gösteren Karakoyunlu varlığına boyun eğmişlerdir.[282] Karakoyunlu egemenliği, yerini Akkoyunlu hâkimiyetine teslim etmiştir.[283] Akkoyunlu hâkimiyetinin zayıflamaya başlamasıyla 1502 tarihinde Safevi varlığı bölgede etkili olmuş ve Safevi Hükümdarı Şah İsmail Kars, Erzurum, Erzincan gibi büyük şehirleri tahrip etmiştir.[284] 1514 senesinde Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı ile Safevilere ağır bir darbe indirerek bölgeden uzaklaştırmıştır.[285]

1536 senesinde tekrardan Sefevi hâkimiyetine geçen bölge, Atabek Meliki oğlu II. Keyhusrev'in Osmanlı'dan yardım istemesiyle, Kanuni Sultan Süleyman tarafından

---

[277] Kıpçakların, Gürcistan üzerinden Kür-Çoruh ve Taol-Tav ili denilen bölgelere buralarda yerleştikleri, kasaba ve şehirler kurdukları F. Kırzıoğlu tarafından aktarılmaktadır. Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Göle, Şavşat, Artvin, Oltu, Yusufeli, Narman, İspir, Tortum, Ardanuç, Ardahan gibi bölgelerde de var olan bu insanlar, zengin yerleşme yerlerine sahip olup Göktanrı inanışı dışında Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Detaylı bilgi için bkz: F.Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara,1992.

[278] S.Ural, *a.g.e.,* s.217, 218.

[279] [279] E. Konukçu, *a.g.e.,* s.56,57.

[280] *Serhat Şehri Ardahan,* s.18,19.

[281] *Serhat Şehri Ardahan,* s.18,19.

[282] E. Konukçu, *a.g.e.,* s.57.

[283] Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara, 1998, s.271,272. Ardahan ili sınırları içerisinde yoğun olarak bulunan koç-koyun formlu heykellerin Karakoyunlu hâkimiyeti döneminden günümüze ulaştığı düşünülmektedir. E. Konukçu, a.g.e.,s.57.

[284] Rasim Bayraktar, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul, 2000, s.16.

[285] D. Aydın, *a.g.e.,* Ankara, 1998, s.270,271.

1551 senesinde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.[286] Ardahan, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi tam olarak zapt etmesine kadar Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış;[287] 1552 senesinde Osmanlı'nın yeni sancağı olmuş ve ardından, 1554 tarihinde sancakbeyi olarak Mehmed Bey, burada görevlendirilmiştir.[288] 1555 senesinde İran Safevileri ile yapılan Amasya Anlaşması ile Ardahan Osmanlıya, Arsıyan ve Ulgar dağlarının kuzeyindeki bölgeleri ise Safevilere bırakılmıştır.[289] 1558 senesinde Güney Ardahan-ı Büzürk, Mişe Ardahan, Peneskird, Kemhıs ve Penek olmak üzere beş ayrı nahiyeye ayrılan Ardahan, 1573 tarihinden sonra hep Ardahan-ı Büzürk olarak anılmıştır.[290] 1568-1574 yılları arasında Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olan Ardahan, Liva-i Ardahan-ı Küçük ve Liva-i Ardahan adıyla iki liva olarak görülmektedir.[291] 1578 senelerine gelindiğinde, Safevi Devleti'nin Osmanlı Devletine yönelik istikrarı bozma girişimleri, Şah Tahmasp'ın ölümünden sonra zayıflamış ve Safevilerin içine düştüğü iç karışıklıklar, Osmanlıya karşı hamle fırsatı doğurmuştur.[292] Bu amaçla Doğu'nun fethi için tayin edilen Serdar Lala Mustafa Paşa,[293] 23 Temmuz 1578 günü Erzurum'dan Ardahan'a hareket etmiş ve 5 Ağustos'ta Ardahan'a gelip üç gün kaldıktan sonra, 8 Ağustos'ta 110 bin kişilik ordusuyla Çıldır'a yürümüştür.[294] 9 Ağustos 1578 tarihinde Safevilerle yapılan Çıldır Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına katılan Çıldır[295], aynı senenin sonbahar mevsiminde Lva-i Ardahan (bugünkü kent merkezi) da içine alan eyalet yapılmıştır. Merkezi Ahıska olan yeni eyalet[296][297] Liva-i Ahıska, Liva-i Ardahan ya da Ardahan-ı Büzürk, Oltu, Penek, Geçerek, Mahaçel, Livane, Ardanuç, Hırtıs, Posthev, Acara ve Ahılkelek livalarından oluşmakta olup Livâ-i Ardahan-ı Küçük

[286] R. Bayraktar, *a.g.e.,* s.17.
[287] Miheil Svanıdze, "Büyük Ardahan Sancağı 1595-1732 Yılları", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2002, s.185.
[288] Dündar Aydın, *a.g.e*, s.272.
[289] Yunus Zeyrek, *Posof'un Çizgileri,* Ankara, 2004, s.59.
[290] E. Konukçu, *a.g.e.,* s.61.
[291] Yusuf Halaçoğlu, ''Ardahan'' mad., *TDVİA, Diyanet Vakfı, C.III*, İstanbul 1991, s. 350.
[292] Rasim Bayraktar, *A.g.e.,* s.17.
[293] Hüsamettin Karamanlı, "Gürcistan" mad., T.*D.V. İslam Ansiklopedisi C.IV*, İstanbul, 1996, s.841.
[294] Rasim Bayraktar, *a.g.e.,* s.22.
[295] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1574-1703),*İstanbul, 2011, s.29-30.
[296] Yunus Zeyrek, *a.g.e.,* s.63.
[297] Feridun Ababay, Çıldır Eyaleti'nin merkezi olarak bugünkü Çıldır ilçesini ifade eder. Feridun Ababay, *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci: Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü,* Ankara, 2000, s.269.

(Göle ilçesi) ise Kars Eyaleti'ne bağlanmıştır.[298] 1579'da Gürcistan hâkimi Simon'un damadı Manuçehr[299], Müslümanlığı kabul ederek Mustafa adını almış ve Çıldır Beylerbeyi olarak atanmıştır. Bu tarihten sonra, XIX. yüzyılın başlarına kadar huzur içerisinde geçen dönemler 1801 senesinde Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle bozulmaya başlamıştır.

Ruslar, 1807 ve 1810 seneleri arasından Kafkasya'da Osmanlı ve İran'a karşı hatırı sayılır başarılar elde etse de İran-Osmanlı ittifakı sayesinde Bükreş Anlaşması ile işgal ettiği yerleri terk etmiştir.[300] Ardından 1810 senesinin yaz mevsiminde ise ansızın Çıldır Eyaleti'nin başkenti Ahıska'ya saldırı gerçekleştirmiş; ancak başarı elde edememişlerdir.[301] Panslavizm politikası doğrultusunda sıcak denizlere inmekte kararlı olan Ruslar[302], Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Navarin'de Osmanlı donanmasının ansızın yakılmasını fırsat bilerek 1826 senesinde Osmanlıya savaş açmış, Rumeli ve Kafkaslardan Osmanlı üstüne yürümüş, 1827'de Revan ve Karabağ'ı İran'dan almış, 1828'de ise Ahıska'yı kuşatmışlardır.[303] Aynı sene Kars'ı da kuşatan Rus ordusu en şanlı direnişi Ahıska Kalesi'nde görmüş, bütün Ahıska ahalisi kenti savunmaya girişmiş[304]; ancak kent 28 Ağustos 1828 günü Rusların eline geçmiştir.[305] Ardından Ardahan'da Ruslar tarafından zapt edilerek 1829 tarihinde Erzurum Kalesi, Rus kuvvetlerince alınmış, hatta Ruslar Bayburt, Gümüşhane'ye kadar ilerlemiş ve Osmanlı'nın barış istemesiyle 14 Eylül 1829'da Edirne Anlaşması yapılmıştır.[306] Bu anlaşmayla, Çıldır Eyaleti'nin başkenti Ahıska ve Ahılkelek Ruslara bırakılmış; Bayburt, Gümüşhane, Erzurum, Muş, Ağrı, Kars, Ardahan ve

[298] F. Ababay, *a.g.e.*, s.80-89.
[299] E.Konukçu, *a.g.e.,* s.72., Miheil Svanıdze, *a.g.e., s.*186
[300] M.Taner Koltuk-S.Talha Sağlam, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan,* İstanbul,2009, s.10.
[301] Y. Zeyrek, *a.g.e.,* s.80.
[302] Rusya, İran üzerinde de baskınlık kurarak 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarıyla ile Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları ve Erivan'ı kendi hakimiyet sahasına geçirmiştir. Böylece İran'ın Kafkasya siyasetinde bir rolü kalmamıştır. S. Ural, *a.g.e.,* s.279.
[303] F. Kırzıoğlu, *a,g,e.,*s.548-549.
[304] Ahıska'nın savunulmasını İngiliz Tarihçi Jonh Baddeley şu şekilde anlatır: "*Gecenin karanlığında şehir ateşe verildi. Bu alevlerin ışığı altında devam eden savaş, şiddet ve öfkeyle gece boyu devam etti. Genç, ihtiyar bütün şehir halkı büyük bir cesaretle savaştı. Kadınlar, canlı olarak Rusların eline geçmektense ateşlere atılarak canlı canlı yanmayı tercih ediyorlardı. Ruslar ele geçeni vahşice öldürüyorlardı. Şehir ertes, gün sabahı ele geçirildi.",* John Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil,* s.201.204., Y.Zeyrek, *a.g.e.*, s.82'den.
[305] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.549.
[306] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.549.

Rumeli geri alınmıştır.[307] Bugünkü Kafkasya sınırı, bu anlaşmayla çizildiği gibi kalmış ve bundan sonraki sınır düzenlemesi ise 93 Harbi'nde gerçekleşmiştir.[308] Çıldır Eyaleti'nin merkezi olan Ahıska'nın Ruslara geçmesiyle Oltu merkez yapılmış, Tanzimat Fermanı'yla beraber eyaletlerin lağvedilmesiyle Ardanuç, Ardahan ve Oltu kazalarıyla birlikte Erzurum Vilayeti'ne bağlanmıştır.[309]

Osmanlı Devleti'nin Ruslarla 1853'de yaptığı Kırım Savaşı'nda, Ruslar tekrar Kuzeydoğu Anadolu'daki şehirlere saldırmış, burada Kars Şehri altı ay boyunca Rus askerine karşı koymuş ve Osmanlının zaferle çıkmasına müteakip "gazilik" unvanı ile ödüllendirilmiştir.[310] XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kale ve benzeri savunma yapıları önemini kaybetmiş; Osmanlı sınır kentlerinde ve boğazlarda tabya adı verilen tahkimat yapılarına önem göstermiştir.[311] Bu doğrultuda Ardahan şehrine Ruslar karşısında direnebilecekleri yeni savunma yapıları yapılmıştır. Ancak bu savunma yapıları da 1877-78 Osmanlı – Rus savaşları (Halk arasında 93 Harbi) karşısında kuzeydoğu sınırını korumaya yeterli olmamıştır. Panslavizm politikası doğrultusunda boğazların kontrolünü ele geçirmek ve sıcak denizlere inmek isteyen Rusya, çeşitli sebeplerle Rumeli ve Kafkaslardan Osmanlı üzerine saldırarak Osmanlı Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Rus Komutan Melikof, bölgede yaşayan Ermenilerin de desteğini alarak 17 Mayıs 1877 Ardahan'ı işgal etmiştir.[312] Anadolu Ordusu Komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın başarılı savaşlar vermesine rağmen, devletten yeteri destek alınamamış ve 18 Kasım 1877'de Kars şehri de düşmüştür.[313] 3 Mart 1878'de Rus Çarlığı ile yapılan Ayastefanos Anlaşması'yla, Kars ve Ardahan savaş tazminatı olarak Batum ile birlikte Rusya'ya terk edilmiş ve 13 Temmuz 1878'de Berlin Anlaşması'yla değiştirilen anlaşmanın yedinci maddesiyle buradaki ahalinin serbestçe göç etmesine imkân tanınmıştır.[314] Bu maddeye dayanarak Ruslar tarafından, 100 bine yakın Müslüman Türk ahaliyi

[307] Y.Zeyrek, *a.g.e.*, s.85.
[308] Yücel Mutlu, *Misaki-i Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan ve Batum,* Ankara, 2007, s.30.
[309] Y. Zeyrek, *a.g.e.*, s.85., F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.549.
[310] S. Ural, *a.g.e.*,, s.280.
[311] O. Ülkü, *a.g.e.*
[312] Y. Zeyrek, *a.g.e.*, s.89.
[313] S. Ural, *a.g.e.*, s.280.
[314] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.553.

Kuzeydoğu şehirlerinden sürülerek yerlerine Malakan Rus, Ermeni ve Rum toplulukları getirilip yerleştirilmiştir. [315] Öyle ki, Rusların ilk hâkimiyet yıllarında Kuzeydoğu şehirlerinde %80 olan Müslüman ahali nüfus, Rusların 1918 Berest Litovsk Anlaşması ile bölgeden çekildiği 40 yıllık sürede %50'nin altına düşmüştü.[316] Enver Paşa'nın Kafkaslara başlattığı büyük harekât sonucu 29 Aralık 1914'te Ardahan Ruslardan geri alınsa da 3 Ocak 1915'te tekrar Rus kuvvetlerince geri alınmış ve Ermeni çeteler tarafından bölge köylerde toplamda 20 bin Müslüman ahali katledilmiştir.[317] 1917 Ekim Devrimi ile devrilen Çar Krallığı yerine geçen sosyalist Bolşevik Hükümet, İbrahim Hakkı Paşa'nın girişimleriyle bölgede Türklerin fazla olduğunu ve kendi geleceklerini tayin etme hakları olduklarını savunarak Kars ve Ardahan'ı Osmanlıya bırakmıştır. Bunun üzerine bölgedeki nüfus dengesini kendi yararları doğrultusunda değiştirmek isteyen Ermeniler, bölgede katliam yoluyla Türk Müslüman ahaliyi göçe zorlamış; aynı sıralarda Kasım 1918'deki Mondros Ateşkes Anlaşması[318] kapsamında bölgeden Türk kuvvetlerinin çekilmesini fırsat bilen Gürcüler de Nisan 1919'da Ardahan'a saldırmışlardır. Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa tarafından başlatılan taarruz ile ekim ayında Kars, şubat ayında ise Ardahan Gürcülerden alınarak Türkiye Devleti sınırlarına katılmıştır.[319]

[315]M. Taner Koltuk-S.Talha Sağlam, *a.g.e.,* s.11., F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.553.
[316] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,*s.553.
[317] M. Taner Koltuk-S.Talha Sağlam, *a.g.e.,* s.11.
[318] Türk kuvvetlerinin Mondros Mütakeresi sonucu bölgeden çekilmesiyle, öz savunma oluşturmak amacıyla I. ve II. Ardahan Kongreleri'nde, Kars'taki aydınlar bir araya gelerek Kars Milli İslâm Şurası'nı kurdurlar. Kasım 1918 ile Nisan 1919 tarihlerinde çalışmalarını sürdüren bu yerel hükümet, İngilizlerin destekleyeceği bir Ermeni devletini oluşturacak gelişmelerin önüne geçmek isteyen Karslı ve Ardahanlı aydınlarca 5 Kasım 1918'de "Kars Millî İslâm Şurası Mer-kez-i Umumisi" teşekkül ettirildi. Daha sonra çalışmalarını hızlandıran şura 18 Ocak 1919'da "Cenub-i Garbi Kafim Hükümeti Muvakkata-i Milliyesf adını aldı. 19 Nisan'da İngilizlerin Kars'ı işgaliyle bu hükümete son verilerek kurucuları ve ileri gelenleri Malta'ya sürgüne yollandı. http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-tarihcesi-1(29 Aralık 2017)

[319] 1967 *Kars İl Yıllığı*, s.120.

3.4. Ardahan'daki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri

Katalog No: 3.4.1.

Yapının Adı:
ARDAHAN KALESİ

Planlar ve Çizimler: 29

Fotoğraflar: 234-260

Banisi: Günümüze ulaşan kale yapısı, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1555 senesinde inşa edilmeye başlanmış[320] ve 1556 senesinin Ağustos ayında bitirilmiştir.[321]

Bulunduğu Yer: Kale, Ardahan kent merkezinin kuzeyinde yer alan Halil Efendi Mahallesi'nin Kür Nehri kıyısına yapılmıştır. Yerleşim olarak Ardahan'ı ikiye ayıran Kür Nehri kıyısında yer alan hâkim bir tepe seçilmiştir.

Tarihçesi: Ardahan iline adını veren Ardahan Kalesi'nde yapılan arkeolojik araştırmalarda, ilk yerleşim izlerinin İlk Tunç Çağı devrine dayandığı tespit edilmiştir.[322] Kale olarak ilk şeklini Büyük Selçuklu Devri'nde alan yapı[323], Urartu, Pers ve Roma-Bizans krallıklarının hâkimiyeti döneminde de yerleşimcilere ev sahipliği yapmıştır.[324] Sultan Alparslan'ın bölgeyi fethi sonrası kale içerisinde mescit ve hamam da yapılmış;[325] fakat bu yapılar, VIII. yüzyılda başlayan Moğol saldırıları sonucunda kaleyle beraber tahrip edilmişlerdir.[326] Mayıs 1551'de Erzurum

[320] Yusuf Halaçoğlu, Ardahan Kalesi'nin 1549 senesinde onarıldığını belirtir. Y.Halaçoğlu, *a.g.m*., s.350.
[321] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*s.524.
[322] Gönül Cantay, *Ardahan'da Türk Mimarisi,* Ankara, 1999, s.18.
[323] P. Tuğlacı, *a.g.e.* s.31.
[324] Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Şehri Ardahan,* Ankara, 2000, s38.
[325] *1967 Kars İl Yıllığı*, s.117.
[326] E. Konukçu, *a.g e.,* s.57.

Beylerbeyi İskender Paşa tarafından Hanak, Göle ve Hoçvan'la beraber Osmanlı topraklarına katılan Ardahan Kalesi,[327] yıkık vaziyette olduğundan Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1555 senesinde inşa edilmeye başlanmış ve 1556 Ağustos'unda bitirilmiştir.[328] Kafkasya'dan ve İran'dan gelebilecek saldırılara karşı yapılan kalenin üç satırlık kitabesinde: "*Bu kale, Selim Han oğlu, karaların ve denizlerin sahibi en ulu Sultan İran, Irak, Anadolu, Rumeli ve Arap ülkelerinin hakimi, en ulu padişah Süleyman Han'ın buyruğu ile yapılmıştır. Allah onun ülkesini ebedi kılsın. 963 yılı Şevval(Ağustos 1556)".*[329] Ardından kale içerisinde Erzurum Valisi Ayas Paşa tarafından bir Ulu Camii inşa ettirilmiştir.[330] Ansızın yapılan Sefevi saldırıları sonucu tahrip edilen kale, 1786 senesinde Hassa Mimarbaşı Musa Ağa'nın teklifi ile Mimar Nuh tarafından onarılmış[331] ve XIX. yüzyılda kendini gösteren Rus saldırıları sonucu, 1827 senesinde tekrar esaslı bir onarımdan geçirilmiştir.[332] Rusların 93 Harbi sonrası şehri ele geçirmesiyle beraber bir dönem Ruslar tarafından kullanılan kale, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğinde 2000 yılına kadar Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından kullanılmış, sonrasında sivillere açılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bugün kale olarak ifade ettiğimiz yapı, on iki ila on dört metre yüksekliğinde değişen beden duvarları ve bunları destekleyen on dört burçtan oluşmaktadır. Kür Nehri'nin Ardahan kent merkezinde bulunan hâkim bir noktası üzerine inşa edilen yapı, kabaca dikdörtgen plan şemasındadır. Kalenin güney yönündeki Kür Nehri kıvrımı ve güneydoğu yönünde yükselen sarp kayalıklar nedeniyle, sur duvarları topografyaya uygun inşa edilmiştir. Kale, bulunduğu konum

---

[327] F. Kırzıoğlu, *Ardahan Armağanı*, s.22.
[328] F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.524.
[329] Y. Zeyrek, *a.g.e.,* s.59. F. Kırzıoğlu, *Ardahan…,* s.23.
[330] Nisan 1699'da Ardahan Kadısına şu hüküm yazılmıştır: "Ardahan kadısına hüküm ki, Ardahan kalesi ahalisi gelüp kale-i mezbure dahilinde mütevaffa Ayas Paşa bina eylediği câmii kebirin üç zira mikdarı hiu-i ta'mirde kârgir bina olunmayup mürun eyyam ile kesret-i cmtardan münhcdim olup meremmete muhtaç olmakla taraf-ı şer'den üzerine vanlup şer'-- ile keşfolundukta ancak 50 kuru§ ile ta'- mir olunur deyu tahmin ile şcr'ile keşif ve höccet olunup vakfm müsâadesi olmakla şer'ile ta'mir olunmak için yazılmıştır. Evâ/iir-i Şevval 1110" Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi,* Ankara, 1968, s.174., E. Konukçu, *a.g.e.,* s.63.
[331] P. Tuğlacı, ilgili eserinde kalenin yapılış tarihi olarak 1786 senesini vermektedir. Oysa kalenin kitabesinden daha önce yapıldığını anlaşılmaktadır. 1786 tarihi, Sefevi saldırıları sonucu tahrip edilmiş yapının onarım tarihi olmalıdır. Pars Tuğlacı, *a.g.e.,* s.88., H. Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler…,* s.38.
[332] P. Tuğlacı, *a.g.e.* s.31.

itibariyle Ardahan kent merkezinin de üzerinde kurulduğu Ardahan Ovası'na hakim yüksekliktedir. Yer yer düzgün kesme taşların da kullanıldığı yapı, esas itibariyle çevreden toplanan moloz taşlardan inşa edilmiş ve aralarda Horasan harcı kullanılarak güçlendirilmiştir. Kalenin duvarları, güney yönünde beş, kuzey ve batı yönünde üç ve doğu yönünde ise iki kuleyle desteklenmiş olup kulelerin boyutları topografyaya göre şekillenmiştir. Güney cephede yer alan iki kule tahrip olmuştur. Kuleler, kare veya çokgen plan şemasında olup köşelerinde düzgün kesme taş kullanılarak inşa edilmiş ve içi, küçük boyutlu mazgal pencereler sayesinde aydınlatılmıştır. Kule ve duvarların üstü boydan boya seğirdim yolu ve dendanlar ile kuşatılmıştır. Kalenin ana girişi, batı tarafındadır. Ana girişin yanlarında kare planlı kuleler olup girişin üzerindeki hafif sivri kemerle birbirine bağlanmıştır. Kemerin hemen altında yapının Hicri 963 tarihli kitabesi bulunur. Bu girişten geçtikten sonra, yanındaki kulelere çıkmak için duvara bitişik merdivenler yer almaktadır. İncelememiz de ana girişten başka doğu cephenin güney ve kuzey yönüne açılmış, biri hafif sivri kemerli olmak üzere iki küçük giriş açıklığı daha tespit edilmiştir. Ancak bu giriş açıklıklarının içi taşla örülerek kapatılmıştır. Öte yandan H.Gündoğdu, ana girişten başka üç girişin daha olduğunu, bunların su kapısı, uğrun kapısı ve huruç kapısı isimleriyle anıldığını ve kuzeydeki bir girişin sonradan kapatıldığını ifade etmektedir.[333] Kale yapısının etrafında bugün yerleşim olmasından dolayı, hendek olup olmadığı bilinmemektedir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Kalede, sur duvarları ve kulelerde çevreden toplanan taş malzeme kullanıldığı için yapı, çevreyle uyum sağlamıştır. Duvarlar, harç malzemeyle güçlendirilmiş ve kulelerle desteklenmiştir. Duvarlar ve kulelerin üst kısmındaki yapılan mazgal siperleri, duvar örgü tekniği ve çokgen kuleleriyle yapı, Rumeli Hisarı'nın küçük boyutta ele alınmış bir benzeri gibidir.[334] Kulelerin aydınlatması için açılan mazgal pencereler, savunma kaygıları sebebiyle küçük boyutlu tasarlanmışlardır.

[333] G. Cantay, *a.g.e.,* s.18.
[334] H.Gündoğdu, *a.g.e.,* s.42.

Kaynakça

Anonim, *1976 Kars İl Yıllığı,* Ankara, 1976.

CANTAY, Gönül, *Ardahan'da Türk Mimarisi,* Ankara, 1999.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi,* Ankara, 1968.

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Şehri Ardahan,* Ankara, 2000.

HALAÇOĞLU, Yusuf, ''Ardahan'' mad., *TDVİA, Diyanet Vakfı, C.III*, İstanbul 1991.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Ardahan Armağanı,* Ankara, 1990.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

KONUKÇU, Enver, *Ardahan Tarihi,* Ankara, 1999.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri,* İstanbul, 1985.

ZEYREK, Yunus, *Posof'un Çizgileri,* Ankara, 2004.

Katalog No: 3.4.2.

Yapının Adı:
MEVLİD EFENDİ CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 30

Fotoğraflar: 261-269

Bulunduğu Yer: Yapı, Ardahan kent merkezinde, Halil Efendi Mahallesi'nde inşa edilmiştir.

Tarihçesi: Yapının kitabesi, sonradan kuzey cepheye eklenen bir ek bölüm tarafından kapatılmıştır. Ancak daha önce, yapı üzerinde inceleme yapmış farklı araştırmacılar, yapının kitabesinde H. 1113/ M. 1701 senelerinin okunduğunu ifade etmektedir.[335] Buradan yola çıkarak yapının Ardahan'a yapılan ilk camilerden biri olduğu anlaşılmaktadır. 1877'den sonra Ruslar tarafından kiliseye çevrilen yapı, Türkiye Cumhuriyeti'nce tekrar camiye çevrilmiş ve 2015 yılında kapsamlı bir şekilde onarılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Dikdörtgen plan şemasında, düzgün kesme taştan inşa edilen yapı, 13x16,20 metre ölçülerinde inşa edilmiş ve üzeri basit kırma çatıyla örtülmüştür. 2015 tarihinde onarılan caminin iç bölümü, özgün halini kaybetmiştir. Yapının üst örtüsü özgün haliyle düz toprak dam iken, sonradan yapılan onarımla saç kaplı basit kırma çatıyla örtülmüştür. Üst örtü kargir duvarlar ve iki ahşap destekle taşınmaktadır. Caminin güney cephesinde, mihrabın sağında ve solunda birer pencereye yer verilmiş, mihrap üstünde ise ard arda sıralanan üç büyük boyutlu pencere onarım sırasında eklenmiştir. Doğu cephede benzer bir düzenleme görülmekle birlikte burada sonradan açılan pencereler güney cephedekilere kıyasla daha küçük tutulmuştur. Batı cephede ise iki pencere açıklığı vardır. Yapının orijinal

[335] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.186.

pencereleri, taş sövelere sahiptir. Giriş açıklığı, caminin kuzey cephesinden sağlanmış, buraya sonradan tuğladan bir ek bölüm yapılmıştır. Ek bölümün içerisinde yer alan caminin asıl kapısı, yuvarlak kemerli olup içeriye doğru ard arda dizilen taş silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Kapının üzengi taşı noktasında, sütün başlığı şeklinde düzenlenmiş iki öğe bulunmaktadır. Yuvarlak kemerin kilit taşına ise rozet işlenmiştir. Caminin kuzeybatı köşesinde, onarımla birlikte tuğladan inşa edilen silindirik gövdeli, tek şerefeli minare yer almaktadır. İç mekân yapılan onarımla tüm orijinalliğini kaybetmiş durumdadır.[336] Yapının giriş açıklığından sonra kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfilinin altında, Rus Dönemi'nde kilise olarak hizmet vermesinden dolayı günah çıkarma odası olarak eklenen bir bölme mevcuttur.

Süsleme Özellikleri: Giriş açıklığının üzengi taşı noktalarında, sütün başlığı şeklinde düzenlenmiş iki öğe bulunmaktadır. Yuvarlak kemerin kilit taşında ise rozet işlenmiştir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yöreye ait taş malzemenin, taş ocaklarında düzgün şekilde kesilmesiyle inşa edilen yapıda, farklı renkteki taşların belirli yerlerde kullanılmasıyla dış cephede hareketlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Caminin duvarlarında taş söveli, küçük ölçekli dikdörtgen pencereler, Ardahan'ın soğuk iklim şartlarının zorlamasıyla tasarlanmıştır.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000.

Serhat Şehri Ardahan, Ankara, 2002.

[336] *Serhat Şehri Ardahan,* s.67.

Katalog No: 3.4.3.

Yapının Adı: MÜDERRİS İBRAHİM EFENDİ CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 31

Fotoğraflar: 272-280

Bulunduğu Yer: Ardahan kent merkezinde, Halil Efendi Mahallesi'nde bulunur.

Tarihçesi: Giriş kapısı kemer köşeliğinde yer alan usta kitabesinden, yapının 1711 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[337] Ardahan'ın en eski camilerinden biri olan yapı, Kars Vakıflar Memurluğu'nca 1939 yılında, on beş lira bedelle İzzet Yüce'ye devredilmiş; ardından 2014 yılında başlatılan onarım çalışmalarıyla 2017 yılında yeniden hizmete açılmıştır. [338]

Plan ve Mimari Özellikleri: Kareye yakın dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapı, düzgün kesme taştan 11 x 13,3 metre ölçülerinde inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsünü oluşturan basit kırma çatı, hem kargir duvarlarıyla hem de iki ahşap sütunla desteklenmektedir. Yapının kuzeyinde yer alan giriş kısmına dışarıdan, son onarımla birlikte camekân bir bölüm eklenmiştir. Yapının batı tarafında üç, doğu tarafında iki ve kıble tarafında iki olmak üzere toplamda yedi mazgal pencere saçak altı hizaya yerleştirilmiştir. Pencere açıklıkları dıştan içeriye doğru genişlemektedir. Kuzey cephede bulunan giriş açıklığı, taş silme kuşaklarından meydana gelen dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup yuvarlak kemere sahiptir.

[337] H. Gündoğdu, *ag.e.,* s.190.
[338] http://www.milliyet.com.tr/asirlik-cami-yeniden-ibadete-gundem-2499054/ (Erişim:12 Aralık 2017, 10.25).

Yapının girişinin hemen üzerinde, ahşap malzemeden yapılmış kadınlar mahfili iki ahşap sütun ve altı ahşap konsolla taşınmaktadır. Kadınlar mahfiline, girişin sağındaki ahşap merdivenden çıkılmaktadır. Girişin soluna ise müezzin mahfili yerleştirilmiştir. Ahşap tavanın ortasında bir göbek, göbek kısmının ortasında ise kandil asmak için bir sarkıt bulunur. Kıble duvarının ortasında yer alan mihrap nişi, yüzeyden 2-3 cm kadar ileri taşırılmıştır. Silme kuşaklarıyla çerçevelenen mihrap nişi, sade tutulmuştur.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yapının cephe duvarlarında yöreye ait gri, siyah ve kızılımsı taşlar kullanılarak hareketlilik sağlanmıştır. Bunlardan köşelerdeki taşlar düzgün kesme taş olup orta kısımdakiler ise moloz taştır. Mihrap nişi ve giriş kapısında, açık tüf taşı kullanılmıştır. Üst örtüye destek veren iki ahşap sütunun başına, aşağıya bakan tarafları volüt biçiminde çentilenmiş başlık koyulmuş olup ağırlığın belli bir noktaya baskı yapması önlenmiştir. Yapıda bulunan mazgal pencereler, yörenin sert karasal ikliminin soğukluğuna karşı düşünülerek tasarlanmış mazgal pencereler olup ısı kaybını en alt düzeye çekmektedir.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000.

Serhat Şehri Ardahan, Ankara, 2002.

Katalog No: 3.4.4.

Yapının Adı:
DERVİŞ BEY CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 32

Fotoğraflar: 281-290

Banisi: Camiinin, yapıya adını veren Derviş Bey tarafından yaptırılmış olduğu düşünülmektedir. Ardahan'ın köklü ailelerinden birinin üyesi olduğu kabul edilen Derviş Bey hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bulunduğu Yer: Ardahan kent merkezinde, Kaptanpaşa Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Asıl giriş cephesinde bulunan kitabeden yapının H. 1285/ M. 1868 senesinde[339] inşa olunduğu anlaşılmaktadır. Giriş kapısı kemerinin sağındaki kitabede "La şerefe a'la mine'l- İslam" (İslam'dan daha şerefli bir şey yoktur)[340], solundaki kitabede ise "Hüvel hallakü'l-baki" (Baki olan Allah'tır)[341] ibareleri ve "sene 1285" tarihi yer almaktadır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapı, muntazam kesme taştan 13.30x 9.60 metre ölçülerinde inşa edilmiştir. Giriş açıklığının olduğu kuzey cephesi, sonradan eklenen ek bir bölüm içerisinde kalmıştır. Doğu ve batı cephede dikdörtgen birer pencere ile saçak altı hizada yer alan mazgal birer pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise mihrabın sağına ve soluna üst üste yerleştirilmiş ikişer pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede, sonradan eklenen ek bölüm içerisinde

[339] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.193.
[340] G. Cantay, *a.g.e.,* s.19.
[341] *Serhat Şehri Ardahan,* s.68.

kalan giriş açıklığı yuvarlak kemerli olup dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Yapının kuzeybatısında kare kaide üzerinde yükselen, düzgün kesme taşla inşa edilmiş silindirik gövdeli, tek şerefeli minare bulunur. Minarenin pabuç kısmı ile külah altında sütun bileziği şeklinde ifade edilen iki taş silme bulunmaktadır.

Kuzey cephedeki giriş açıklığından sonra yapının içerisinde yer alan ikisi serbest, ikisi duvara bağlı dört ahşap taşıyıcı, hem girişin önündeki kadınlar mahfilini hem de yapının basit kırma çatılı üst örtüsünü taşımaktadır. Kadınlar mahfiline, yapının doğu yönünde duvara bitişik olarak yapılan merdivenle ulaşılmaktadır. Kadınların mahfilinin şahnişin çıkıntısı yuvarlak olarak tasarlanmış ve korkulukları ahşaptan yapılmıştır. Mihrap duvarı cephesinde yer alan dört pencere ve doğu-batı cephede bulunan ikişer pencere ile iç mekan aydınlatılmıştır. Pencere açıklıkları dıştan içeri doğru genişlemektedir. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınan mihrap sade tutulmuştur. Yapının kuzey cephesine sonradan iki katlı bir giriş bölümü eklenmiştir. İki örme destekle taşınan enine dikdörtgen bu hacim, yapıyı genişletmek amacıyla sonradan ilave edilmiş, ana yapıyla mimari uyumu sağlayamamıştır.

Yapı Malzemesi ve Tekniği: Mihrap, basit ve yuvarlak bir niş şeklinde ele alınmıştır. Mihrabın kavsara kısmı, on sıra silmenin meydana getirdiği iç bükey bir düzenleme gösterir. Caminin pencere söveleri, yekpare yöre taşından yapılmıştır. Girişin üzerinde yer alan kadınlar mahfili, ahşaptan inşa edilmiş olup 3.40 metre derinliğindedir. Düzgün kesme taştan oluşan yapının duvarları, yöreye ait taş malzemeden oluşturulmuştur. Bu oluşumda gri, kızıl ve siyaha yakın renkteki taşların farklı dizilimiyle dış cephede hareketlilik sağlanmak istenmiştir.

Kaynakça

CANTAY, Gönül, *Ardahan'da Türk Mimarisi*, Ankara, 1999.

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000.

Serhat Şehri Ardahan, Ankara, 2002.

Katalog No: 3.4.5.

Yapının Adı: POSOF MERKEZ CAMİİ

Planlar ve Çizimler: 33

Fotoğraflar: 301-306

Bulunduğu Yer: Ardahan'ın Posof ilçesi kent merkezinde bulunmaktadır.

Tarihçesi: Yapının minberinde bulunan kitabede H. 1284/ M. 1868 tarihi yer alırken[342] giriş kapısındaki yeni harflerle yazdırılmış kitabede ise 1883 tarihi yazmaktadır[343].

Plan ve Mimari Özellikleri: Camii, dikdörtgen plan şemasında 15x12,30 ölçülerinde düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsünün iç kısmı, sonradan yapılan onarımla düz tavan ile kaplanmış, dış kısmı ise basit kırma çatıyla örtülmüştür. Kuzeyinde harim kısmı, doğusunda ise hazire alanı yer alıp batı ve güney yönlerinden yol geçmektedir. Caminin kuzey tarafındaki bölüm ve kuzeybatı tarafındaki minare sonradan eklenmiştir. Sonradan eklenen harem diyebileceğimiz kısımda beş, güney yönünde mihrabın sağında ve solunda iki, batı ve doğu tarafındaki duvarında ikişer olmak üzere toplamda on bir kemerli pencere ile iç aydınlatma sağlanmaktadır. Kuzeybatı yönüne sonradan eklenen minare, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Kare kaide üzerinde saçak seviyesine kadar yükselen minare, pabuç kısmından sonra silindirik gövdeye, balıksırtı motifli silme ile bağlanmaktadır. Silindirik gövde üst kısımda halat silmeli, kabartma bordürden sonra şerefe kısmı ile devam edip külah ve âlem ile sonlanır. Yapıya, kuzey cephede bulunan taş silme kuşaklarıyla çevrili açıklıktan girilmektedir. Asıl ibadet mekânı, Derviş Bey Cami'nin iç mekânına benzer şekilde olup ikisi serbest, ikisi duvara bağlı

[342] G. Cantay, *a.g.e.,* s.34.
[343] H. Gündoğdu, *a.g.e.* s.204.

dört ahşap taşıyıcıyla hem girişin üstündeki kadınlar mahfili hem de yapının üst örtüsü desteklenmektedir. Girişin solunda, kadınlar mahfilinin altında korkuluklarla ayrılmış müezzin mahfili bulunmaktadır. Yapılan onarımdan sonra yapının tavanı ile tabanı ahşap kaplanmış ve minberi yine ahşaptan yapılmıştır.

Süsleme Özellikleri: Yapının dış cephesi, Ardahan kent merkezindeki diğer Osmanlı dönemi camileri gibi yöreye ait, taş ocaklarında işlenen çeşitli renkteki taşların, farklı dizilimiyle hareketlendirilmişidir. Yapı onarım geçirdiğinden, orijinal şekline ait başka bir süsleme özelliği tespit etmek mümkün olmamıştır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yöreye ait taş malzemeden yapılan cami, kalın bir duvar örgüsüne sahiptir. Yörenin diğer mimari yapıları gibi burada kullanılan kalın taş duvar örgü, iklimin zorlamasının bir sonucudur.

Kaynakça

CANTAY, Gönül, *Ardahan'da Türk Mimarisi*, Ankara, 1999.

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000.

Katalog No: 3.4.6.

Yapının Adı: ARAP (YANIK) CAMİİ

Fotoğraflar: 271-272

Banisi: Mevlid Efendi Camii avlusundaki H. 1288 / M. 1871 tarihli ve "Zade Hacı Halil İbrahim Ağa Hayratı" ibarelerinin geçtiği çeşme taşının Arap (Yanık) Camii'den getirildiği, yöre halkı tarafından söylenmiştir.[344] Bu kitabeye göre yapı, Hacı Halil İbrahim Ağa tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.

Bulunduğu Yer: Yapı, Ardahan kent merkezinin kuzeyindeki, Halil Efendi Mahallesi'ne inşa edilmiştir.

Tarihçesi: XIX. yüzyılın başlarından beri Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası kapsamında bölgedeki Müslüman ahaliye karşı organize ettiği ve silahlandırdığı Ermeni çeteler, 1915 senesinde Rus kuvvetleriyle Ardahan'ı işgal etmiştir. İşgalle beraber Ermeni çeteler tarafından, yörede yaşayan Müslüman halka çok büyük kıyımlar ve işkenceler gerçekleştirilmiştir. 1915 senesinin ilk aylarında gerçekleşen olaylarda, önce kent kalesinde savunma yapan elli kadar Müslüman kılıçla öldürülmüş, ardından ise Halil Efendi Mahallesi'nde bulunan Arap Camii'nde üç yüz yetmiş kadar Müslüman, caminin içine zorla sokularak ateşe verilmiştir.[345] Yöre halkı tarafından anlatılanlara göre, üç yüz yetmiş kadar Müslüman erkek caminin pencere camlarının çok küçük olması ve kapısının demir olmasından dolayı hiçbir surette dışarı çıkamamış, yanan cami insanların üzerlerine çökmüştür. Arap Camii, o dönemden sonra yörede yaşayanlar tarafından "Yanık" Camii olarak adlandırılmıştır.[346] Arap (Yanık) Camii, ne yazık ki sonraki tarihlerde onarılmamış

[344] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.188.
[345] Levent Küçük, "Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi: 'Yanık Cami' Örneği", *Yeni Türkiye,* 2014, s.7.
[346] *Serhat Şehri Ardahan,* s.67.

ve temel seviyesinde kalmıştır. Bugün camii alanın bir bölümü park olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000.

KÜÇÜK, Levent, "Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi: 'Yanık Cami' Örneği", *Yeni Türkiye,* 2014.

Serhat Şehri Ardahan, Ankara, 2002.

Katalog No: 3.4.7.

Yapının Adı: RAMAZAN TABYASI

Planlar ve Çizimler: 34

Fotoğraflar: 291-298

Bulunduğu Yer: Yapı, Ardahan kent merkezinin kuzeyinde yer alan 2.500 rakımlı Ramazanoğlu Tepesi'ne inşa edilmiştir.

Tarihçesi: Kent merkezinin kuzeyindeki hâkim bir tepe üzerine inşa edilen yapı, XIX. yüzyılda kendisini iyiden iyiye hissettiren Rus tehdidine karşı yapılmıştır. Ramazan Tabyası,[347] 1863-64 senelerinde Fosfor Mustafa Paşa başkanlığında kurulan bir komisyonun planı doğrultusunda inşa edilmiştir.[348] 1960 senesine kadar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin de kullandığı yapı, 93 Harbi'nden önce yaptırılıp silahlandırılmasına rağmen, savaşta aktif bir rol oynamadan Ruslara teslim edilmiştir.[349]

Plan ve Mimari Özellikleri: "U" plan şemasında planlanan tabya, moloz taştan inşa edilmiştir. Doğu tarafında dört, batı tarafında beş, kuzey tarafında yedi olmak üzere karargâh, koğuş ve mühimmat depoları olarak kullanılan on altı odası vardır. Kuzey tarafın ortasında yer alan oda, enine dikdörtgen olarak dışarıya taşırılmış iken kuzey tarafın köşelerinde yer alan odalar ise kare biçiminde tasarlanmıştır. Doğu tarafında da dikdörtgen plan doğrultusunda genişletilmiş farklı boyutlarda odalar bulunurken batı tarafında bulunan odalar aynı boyutta inşa edilmiştir. Avlusu kent merkezine bakan yapının, batı tarafındaki odaları basık kemerli kapılar aracılığıyla doğrudan bu avluya açılmaktayken, doğu ve kuzey tarafındaki odaları ise hem avluya açılmakta hem de içten birbiriyle bağlanmaktadır. Moloz taştan inşa edilen kemerlerin

[347] E.Konukçu, *a.g.e.,* s.128.
[348] O. Ülkü, *a.g.e.,* s..69.
[349] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.216.

birleştirilmesiyle üst örtüde, tuğla kullanıldığı anlaşılan yapının beşik tonozla kapatılmıştır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Tabya, yöreye uygun malzeme ve teknikle inşa edilmiştir. Duvarların iç örgüsünde çevreden toplanan taşlar, dış kısmında ise özensiz şekilde kesilmiş taşlar kullanılmıştır. Duvar kalınlığı 1,5 metreye yakın inşa edilerek hem sert soğuklardan korunma sağlanmış hem de top atışlarına karşı daha uzun süre dayanması hedeflenmiştir. Tonoz örtüde tuğla kullanılmış ve tuğlanın soğuğa dayanıklılığının az olmasından dolayı toprakla kaplanarak iklim olumsuzluklarına ve top atışlarına karşı dirençliliği arttırılmıştır. Çevreden toplanan taşlarla oluşturulan duvarlar ve tonoz örtüdeki toprakta oluşan çimler, yapının çevreye uyumunu kusursuz şekilde sağlamıştır.

Kaynakça

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara, 2000

KONUKÇU, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ankara, 1999

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

Katalog No: 3.4.8.

Yapının Adı:
EMİROĞLU TABYASI

Planlar ve Çizimler: 35

Fotoğraflar: 299-300

Bulunduğu Yer: Yapı, Ardahan kent merkezinin güneyinde yer alan 2750 rakımlı Gölebert Tepesi üzerinde yer almaktadır.

Tarihçesi: 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra, Kuzeydoğu sınırı askeri açıdan önem gösterilen bir yer olmuştur.[350] Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, Ardahan'ın yüksek rakımlı, kent merkezine hakim tepelerine Emiroğlu, Ramazanoğlu, Ahali, Senger, Kaz ve Kayabaşı tabyalarını inşa etmiştir. Erzurum Valisi Mustafa Zarif Paşa başkanlığındaki Anadolu İstihkamatı Komisyonu'nca hazırlanıp uygulanan savunma projesi çerçevesinde inşa edilmesi planlanan tabya, 93 Harbi'nde önce bitirilemediği için, savaşta etkin bir rol oynayamamıştır.[351]

Rus kolordu komutanı Loris Melikov, yakalanan bir Osmanlı subayında bulunan belgede, Ardahan istihkâmının zayıf olduğu yerleri öğrenmiştir.[352] Ardından 1 Mayıs 1977 tarihinde öncü kuvvetlerle buranın keşfini gerçekleştiren Rus kuvvetleri, 16 Mayıs sabahı güçlü bir saldırı başlatmış ve 17 Mayıs sabahındaki ikinci saldırıyla Ardahan Bölgesi'ni işgal etmeyi başarmıştır.[353] Rus kuvvetleri, Ardahan şehrini ele geçirdikten hemen sonra bölgedeki diğer tabyalar gibi Emiroğlu Tabyası'nı da yıkmıştır. Bugün arta kalan kalıntılardan Emiroğlu Tabyası'nın, tıpkı Ramazan Tabyası gibi planlandığını; fakat daha büyük ölçekte inşa edilmek istendiği anlaşılmaktadır.

---

[350] Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları,* İstanbul, 2011, s.45.
[351] O. Ülkü, *a.g.e.,* s.73.
[352] Ziya Nur Aksu, *II.Abdulhamit Han*, İstanbul, 2010, s.93.
[353] E.Konukçu, *a.g.e.,* s.139.

Kaynakça

AKSU, Ziya Nur, *II.Abdulhamit Han*, İstanbul, 2010.

BİLGİN, Mehmet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları,* İstanbul, 2011.

KONUKÇU, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ankara, 1999

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

3.4.13. Kaynaklarda Adı Geçen Eserler

Ardahan, erken tarihlerden itibaren Türk varlığıyla tanışmış bir yer olsa da Türklerin erken tarihlerde buraya bıraktıkları izler tam anlamıyla aydınlatılmış değildir. Ardahan'daki erken dönem Türk izlerinin varlığı üzerine araştırmalar yapan Erzurum Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Alpaslan Ceylan, kaleme aldığı birçok makalesinde Ardahan'ın belirli yerlerinde tespit edilen kaya resimlerini erken dönemde bölgeye yerleşen Türklerden kaldığını belirtmiştir.[354] Yine Ardahan'ın Çıldır ilçesi sınırlarında bulunan ve kimlikleri net olarak belirlenemeyen Avrasya tipi kurganlar mevcut olup erken dönem Türk izleri taşıyan bazı tasvirler vardır.[355] Bunun gibi farklı araştırmacılar tarafından Kıpçaklara bağlanan bazı kilise, şapel gibi dini yapılar da vardır; ancak bunların kimlikleri konusunda fikir birliği yoktur. Oysa Türklerin İslamiyet'i seçtikten yaklaşık bir yüzyıl sonrasında Anadolu'yu yurt tuttukları süreçte, Ardahan'a inşa ettikleri yapılarda bu tür tartışmalara rastlanmaz.

"Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri" başlıklı yüksek lisans tezimizde, il ve ilçe merkezlerindeki yapıları ele almış olmamıza rağmen, farklı araştırmacılar tarafından Ardahan'ın köylerinde ve arazisinde tespit edilen yapılar da vardır. Zaten Ardahan'ın köylerindeki Türk İslam Dönemi eserleri hali hazırda kapsamlı bir şekilde Ardahan Üniversitesi öğretim üyeleri Sami Patacı ve Özlem Oral Patacı tarafından çalışılmaktadır. Ancak Hamza Gündoğdu tarafından ele alınmış birkaç yapıyı ifade etmekte fayda vardır.

1999-2000 yılları arasından Erzurum Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden bir grup akademisyen ile Ardahan'da araştırmalarda bulunan Gündoğdu ve ekibi, Ardahan il ve ilçe merkezleri dışında birkaç yapının varlığını belgelendirmişlerdir. Bunlardan ilki, Ardahan il merkezinin 15 km. doğusunda yer alan ve 1985 tarihinde dikdörtgen plan şemasında inşa edilmiş ve yöredeki tek ahşap minareyi bünyesinde barındıran **Ölçek Köyü Camii**'dir. Moloz taştan inşa edilmiş yapının duvar köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmış, dört ahşap sütunla desteklenen ahşap örtü

[354] Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü,* Ardahan, 2015, s.9,24.
[355] Kemalettin Köroğlu, "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat,* S.96, İstanbul, 2000, s.2,11.

sistemiyle caminin üstü kapatılmıştır. Bir diğer yapı ise Ardahan iline bağlı Göle ilçesinin Dedeşen Köyü'nde bulunmaktadır. **Dedeşen Köyü Camii,** ismiyle anılan yapı kare plan şemasında tek kubbeli olup düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Dedeşen Köyü'nde Osmanlı devrinden kalma türbe ve çeşme de bulunmaktadır. Ayrıca harap vaziyette olan bir de hamam yapısı vardır. [356] Bunun yanında Ardahan ili genelinde, Iğdır ve Kars illerinde olduğu gibi koç-koyun formlu mezar taşları da vardır.[357]

XIX. yüzyılda kendini hissettiren Rus tehlikesine karşı Ardahan'ın farklı noktalarında inşa edilmiş birçok tabya da bulunmaktaydı. Bunlardan Emiroğlu ve Ramazan tabyaları günümüze ulaşmış, ancak diğerleri ulaşamamıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen ve günümüze ulaşamayan tabyalardan **Ahali Tabya**, şehrin güneyindeki küçük bir tepe üzerinde moloz taştan yapılmıştır. Yöre halkı tarafından inşa edilen tabya,[358] yöre halkının anlatımına göre ahali (halk) tarafından çöplüklerden çuval çuval toplanan küllerle yapılmış ve bu yüzden, "Kül Tabya" olarak da isimlendirilmiştir. **Ahali Tabya**, yakın zamanda yapılan gecekondu inşaatı sebebiyle ortadan kalkmıştır.[359] Ardahan kent merkezinin doğusuna, bugünkü 25'inci Mekanize Tugay Komutanlığı içerisindeki bir tepeye inşa edilen **Senger Tabya** ise art arda üç tepeden meydana gelen ve ileri karakol amacıyla kullanılan bir tabyadır. Yine ileri karakol amacıyla yapılan **Kaz Tepesi Tabya**'da günümüze ulaşamamıştır. Son olarak ifade edeceğimiz tabya ise **Kayabaşı Tabya**'dır. Halil Efendi Mahallesi'ne konumlandırılan tabya, Ardahan'daki diğer sözünü ettiğimiz tabyalar gibi, Rus işgali sonrası yıkılmıştır.[360]

---

[356] H. Gündoğdu, *a.g.e.*, 204.
[357] Ali Murat Aktemur, *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, Erzurum, 2010.
[358] H. Gündoğdu, *a.g.e.,,* s.220.
[359] E. Konukçu, a.g*.e.,* s.130.
[360] Detaylı bilgi için bkz. Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

4.IĞDIR

4.1. Iğdır Adının Kökeni

Iğdır ilinin adı, yirmi dört Oğuz boyundan yirmi birincisi sayılan İç-Oğuzlar-Üç-Ok kolunun ve Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Cengiz Alp'in en büyük oğlu "Iğdır Bey"[361] den gelmektedir. İlin adına "İğdir, Igdır, Yiğdir, Yigdir, Yeğdir, Egdir, Eğdir ve Iğdır" şeklinde de rastlanır.[362] İyilik, yiğitlik, ululuk, büyüklük, bahadırlık anlamlarına gelen Iğdır kelimesi, Azerbaycan ve Aras bölgelerine yerleşen Iğdır Bey ve kabilesinden ismini almaktadır.[363] Karakoyunluların da mensup olduğu bu boyun kurucusu Iğdır Bey'dir.[364] Anadolu ve Azerbaycan'da "Iğdir" şeklinde söylenen kelime, yöre ahalisi tarafından "İydir" olarak telaffuz edilse de günümüz Türkçesinde asıl söylenişi "Iğdır"dır.[365]

[361] *"Iğdır Bey, Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Cengiz Alp'in dört oğlunun en büyüğüdür. Kabilesi Aras havzası ve Azerbaycan bölgelerine yerleşmiştir. Bunun en büyük delili Yıldırım Beyazıt'ın 1402 yılında yapılan Ankara Savaşında Timur'a yenilmesine sevinen Hıristiyan âlemi, tebrik için Timur'a birçok elçi göndermişlerdir. Bu elçilerden biri olan İspanyol Klaviyo'nun anlattığı gibi Iğdır Kalası (Iğdır Korganı) bugün Ağrı Dağı eteklerinde halen harabe halinde bulunmaktadır. Klaviyo, buraya "kayalık üzerinde duran bir kal'a" diyerek, adının da 'Iğdır' olduğunu belirtmektedir."* http://www.igdir.gov.tr/tarihi (Erişim: 12 Mart 2018).
[362] Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır,* Iğdır, 2006, s.29.
[363] Nihat Çetinkaya, *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine),* İstanbul, 1996, s.125,126.
[364] H.Buyruk, *a.g.e.,* s.29.
[365] N.Çetinkaya, a.g.e., s.125,126.

4.2. Iğdır Coğrafyası

Doğu'nun Çukurovası olarak adlandırılan Iğdır, 39° 55' 12" kuzey ve 44° 2' 37" doğu boylamları arasında yer alıp deniz seviyesinden ortalama 850 m. yüksekliğe sahiptir.[366]Türkiye'nin en stratejik konumdaki illerinden biri olan Iğdır, üç ülkeyle sınırı olan tek il olup kuzey ve kuzeydoğusunda Ermenistan, doğusunda Nahçıvan, güneydoğusunda İran, batı ve kuzeybatısında Kars ve güneyinde Ağrı yer almaktadır. Yüzölçümü itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin en küçük ili olan Iğdır, bağlı olan üç ilçesi Tuzluca, Aralık ve Karakoyunlu ilçeleriyle beraber 192 bin nüfusu barındırmaktadır.[367]

Iğdır, çevre bölgelere nazaran deniz seviyesine yakın olması ve kuytu bir alana konumlanması sebebiyle mikroiklim özelliği göstermektedir. Bu özelliğinden dolayı birçok ürünün yetiştirilebildiği Iğdır Ovası: Batı Iğdır Ovası, Doğu Iğdır Ovası ve Dil Ovası'ndan oluşmaktadır.[368] Neredeyse tamamı düzlük bir alan olan Iğdır Ovası, Aras Nehri tarafından ikiye bölünmektedir. Aras Nehri'nin ikiye böldüğü Iğdır Ovası'nın Erivan'a kadar olan bölümüne Sahat Çukuru[369]; sınırlarımız içerisinde kalan çukur alana ise Sürmeli Çukuru denilmektedir. Iğdır'ın belli başlı en büyük dağları ise Durak Dağı (2811 m.), Zor Dağı (3196 m.), Köroğlu Tepesi (2895 m.), Pamuk Dağı (2639 m.), Büyük Ağrı Dağı (5137 m.) ve Küçük Ağrı Dağı (3896 m.)'dır. [370]

Iğdır'ın ekonomisi, iklime bağlı olarak tarım ve tarıma bağlı sanayiye dayanıp bölgede şeker pancarı, pamuk, karpuz, domates gibi çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilmektedir.[371] İlde hayvancılık ise tarımdan sonra gelen en önemli ekonomik faaliyettir. Bölgede ayrıca, arıcılık ve kümes hayvancılığı da yapılmaktadır.[372]

---

[366] http://www.igdir.gov.tr/cografi-yapisi (Erişim:11 Mart 2018)
[367] http://www.igdir.gov.tr/nufusu (Erişim:11 Mart 2018)
[368] F.Kaya, *a.g.e.,* s.706.
[369]"*Çukur Sa'd-Saat Çukuru. Doğusu Erivan, güneyi Iğdır olan çukur bölge. Adını XIV. yüzyılda yaşamış olan Türkistan Beyi Sa'ad'dan alır."* Emre Sarı, *Türküler Sözlüğü*, Antalya, 2016, s.95.
[370] F.Kaya, *a.g.e.,* s.706.
[371] F.Kaya, *a.g.e.,* s.706.
[372] http://www.igdir.gov.tr/ekonomisi (Erişim:11 Mart 2018)

4.3. Iğdır Tarihi

Sahip olduğu elverişli iklim, toprak, su ve sulama şartları yanında Anadolu'ya geçiş yolları üzerinde bulunmasıyla Iğdır, M.Ö. 6-7 bin yıllarına kadar uzanan bir tarihe sahiptir.[373] M.Ö. 4 bin yıl önce Orta Asya'dan gelip Kafkasya ve Anadolu bölgelerine yerleşen Hurriler ise yörenin ilk yerleşik kavimidir.[374] Hurriler, M.Ö. XII. yüzyılın ikinci yarısında Asurların ve Hattilerin baskı ve saldırılarıyla siyasal birliğini kaybederek Hattilerin egemenliği altına girmiş, bir yüzyıl sonra Hattilerin yıkılmasıyla M.Ö. 900 yılların başlarında Urartuların hâkimiyetine girmişlerdir.[375] Sümerler ve Subarularla akraba topluluk olan Hurriler, Doğu Anadolu ve Aras Havzası'nda yerlerini zamanla Hurrilerin devamı sayılan Subarulara bırakmış ve Sakaların Anadolu'ya gelmeye başlamasıyla Medler tarafından Urartuların yıkılmasıyla[376] egemen konuma geçen Subarular, sonradan tarihlerinde Balak öncülüğünde Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu topraklarını almışlardır.[377] M.Ö. VIII. yüzyılda İskit(Saka) topluluklarının baskısıyla Anadolu'ya saldıran Kimmerler, Azerbaycan ve Aras boylarına yerleşmiş ve Anadolu içlerine kadar egemen olmuşlardır. Kimmerler, daha sonra İskit topluluklarının Anadolu'ya gelmesiyle doğudaki topraklarını İskitlere terk emiş ve İç Anadolu'da egemen duruma geçmişlerdir.[378]

İskit (Saka) topluluklarının Kafkasya'yı aşıp Anadolu'ya geldiklerinde ilk önce yurt tuttukları yerlerden olan Iğdır, elverişli iklimiyle uzun yıllar İskitlere ev sahipliği yapmış ve M.Ö. V. yüzyılda, Medler tarafından İskitlerden alınmıştır. M.Ö.550 tarihinde Med hâkimiyetinin, Persler tarafından ortadan kaldırılmasıyla Azerbaycan ile birlikte Iğdır ve çevresi de Pers hâkimiyetine girmiş ve bölge, Büyük İskender'in Asya seferine kadar Pers hâkimiyetinde kalmıştır. [379] Büyük İskender'in ölümüyle bölgede egemen güç olan Selevekoslu sülalesi, M.Ö. III. yüzyılda Mezopotamya

[373] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.30.
[374] F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.27.
[375] N. Çetinkaya, *a.g.e.,* s.11.
[376] N.Çetinkaya, *a.g.e.,* s.12-14.
[377] Arif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1986, s.18-20.
[378] N.Çetinkaya, *a.g.e.,* s.16-18.
[379] http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55672/tarihce.html (Erişim: 9 Mart 2018)

topraklarında güçlenen bir başka güç olan Partlar (Arsak) tarafından bozguna uğratılmıştır. [380] Partlar (Arsak), Hazar Denizi'nin güneyinde, Iğdır'ı da içine alan bir devlet kurmuş ve uzun yıllar bölgede hüküm sürmüşlerdir. M.Ö. II. yüzyılın sonlarından M.S. V. yüzyılın sonlarına kadar Part egemenliğine sahne olan bölge,[381] M.S. 430 tarihinde Sasani istilasına uğramıştır. Sasaniler, "merzbanlık" sistemiyle bölgeyi uzun yıllar yönetmiştir.[382] 580-620 tarihleri arasında Kars Bölgesi'yle beraber Iğdır da Sasaniler ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında uzun süren savaşlara sahne olmuş, farklı tarihlerde bu iki devlet arasında el değiştirmiş ve 630 tarihinde İslam ordularının Sasani Devleti'ni yıkıp Iğdır ve Kars'ı almasıyla huzur dönemine girmiştir.[383] Hz. Osman Devri'nde (644-656) Aras Havzası'na yönelen akınlarda Müslüman Arapların eline geçen Iğdır, Bizans'la sıklıkla el değiştirmiştir.[384] Abbasiler Dönemi'nin ikinci devrine gelindiğinde merkezi iradenin zayıflamasıyla birlikte bölge, giderek güçlenen Ermeni prensliklerle farklı zamanlarda ortaya çıkan yerel Müslüman hanedanlıklar arasındaki rekabete sahne olmuştur.[385]

Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey, 1016 yılında emrindeki 3 bin kişilik kuvvetiyle Anadolu'yu keşfe çıkmış ve Maveraünnehir'de sıkışıp kalmış ve uygun bir yaşam alanı bulamamış Selçuklu Türkmenleri için buranın uygun bir yer olduğunu gözlemlemişti.[386] 1064 senesinde Pasinler Savaşı ile Bizans İmparatorluğu'na karşı ilk önemli zaferini kazanan Selçuklu, 1071 senesinde mevcut kuvvetinin üç katı büyüklüğündeki Bizans ordusunu Malazgirt Meydan Savaşı'nda yenilgiye uğratarak Anadolu içlerine kesin bir şekilde ilerlemesini hızlandırmıştır. [387] Sultan Alparslan, merkezi Ahılkelek olan Çıldır Gölü çevresi, Arpaçay boyları ve Sürmeli Çukuru[388]

---

[380] N.Çetinkaya, *a.g.e.,* s.23.
[381] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.4.
[382] P. Tuğlacı, *a.g.e.,* s.197.
[383] S. Erisen, *a.g.e.,* s.7.
[384] Metin Tuncel, "Iğdır", TDVİA, C.19, 1999, s.79.
[385] Hüseyin Güneş, "İslam Tarihinin İlk Asırında Iğdır", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 12, 2017, s.469.
[386] S. Ural, *a.g.e.,* s.106,107.
[387] S. Erisen, *a.g.e.*, s.8.
[388] "*Sürmeli Çukuru, Arpaçay'ın Aras'la birleştiği Ergüder mevkiinden başlayıp Aras nehrinin ülkemiz sınırlarını terk ettiği Türkiye-İran-Nahcıvan sınırlarının birleşme noktasına kadar devam eder.*

bölgelerinin yönetimini, fetihlerde büyük destekleri dokunan Gence -Divin Emiri Seddadlı Ebul Evsar Şavur'a vermiş ve Şavur'un oğlu Mançher, Anı Şeddadlıları kolunu kurmuştur.[389] 1131 tarihinde merkezi Ahlât olan Ermenşahlar, Sürmeli Çukuru ile birlikte Kağızman Bölgesi'nde kendilerine bağlı bir emirlik kurmuş ve 1191 tarihinde bu emirlik Gürcülerin eline geçmesiyle son bulmuştur.[390] 1207 tarihinde Kıpçakların kontrolüne geçen bölge[391], 1064 Pasinler Savaşı'yla birlikte Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Şatık Hisarı'ı da alınarak bu kaleye Iğdır Korganı veya Iğdır Kalesi denmeye[392] başlandı. 1225 tarihine kadar Selçuklu destekli Sürmeli Emirliği sınırları içerisinde kalan bölge, Sürmeli emirleri Şerafeddin Azdera ve Hüsamettin Hızır'ın Celaleddin Harzemşah'ın egemenliğine girmesiyle birlikte Harzemşahların egemenliğine girmiştir.[393] Ardından 1232 tarihinde Hıristiyan Babürler tarafından kontrol edilmeye başlanan bölge, 1239 tarihinde Cengizlilerin İran genel valisi Bayçu Noyan tarafından Aras, Kür, Çoruh ve Kafkasya ülkeleriyle beraber ele geçirilmiştir.[394] Iğdır ve çevresi, Cengizli orduları tarafından işgal edilince, yaklaşık yüzyıldan beri bu toprakları yurt tutan Kayı Boyu da batıya doğru göç etmiştir.[395] Sürmeli Çukuru, daha sonra 1256-1255 tarihleri arası İlhanlıların egemenliğine geçmiş ve bu dönemde Türk yerleşimleri güçlenerek devam etmiştir.[396]

İlhanlıların zayıflamasıyla birlikte 1375 tarihinde Sürmeli Çukuru ve Nahçıvan bölgeleri Karakoyunlu hâkimiyetine girmiş ve Karakoyunluların en önemli merkezlerinden biri olmuştur.[397] Iğdır, Tuzluca, Aralık ilçelerindeki Karakoyunlu köylerinin adları ile Karakoyunlu ilçesinin adı ve koç, koyun heykelli mezarlar Karakoyunlu hatırasıdır.[398] 1392 tarihinde Altınordu Devleti bölgeyi alarak Kırımlı

---

*Yükseltisi, batıdan-doğuya ve güneyden-kuzeye doğru azalan bu çukurluğun merkezinde Iğdır şehri kurulmuştur"*http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55671/cografya.html (Erişim. 9 Mart 2018).
[389] F.Kırzıoğlu, "Selçukluların Anı'yı Fethi" , *Selçuklu Araştırma Dergisi II,* Ankara, 1970, s.133.
[390] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.51,52.
[391] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.52.
[392] M. Tuncel, *a.g.e.,* s.79.
[393] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.52.
[394] Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar,* s.147.
[395] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.53.
[396] N. Çetinkaya, *a.g.e.,* s.69.
[397] Faruk Sümer, *Karakoyunlular,* Ankara, 1984, s.14.
[398] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.57 .

Kıpçakların kontrolüne vermiştir.[399] Kıpçaklar, Ağrı Dağı eteklerindeki bugün Iğdır Korganı denilen Iğdır Kalesi'ni merkez seçerek bu bölgede yaşayan halka zulmetmeye başlamış, mallarına zarar vermiş ve kervanları soymaya başlamıştır. Bunun üzerine Emir Timur, 1394'te bölgeye sefer düzenleyerek Iğdır Kalesi'nin kapılarını yıktırmış ve kalenin beyini öldürmüştür.[400] 1469'da Akkoyunluların eline geçen bölge, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın ölmesiyle beraber yıkılmaya yüz tutmuş ve 1499 tarihinde Akkoyunluların yerini Safeviler almıştır.[401]

1514 Çaldıran Savaşı'nda, Sefevi Hükümdarı Şah İsmail'i yenilgiye uğratan Yavuz Sultan Selim, Doğu Anadolu ile birlikte Aras Havzası ve Sahat Çukuru'nu[402] Osmanlı topraklarına katmıştır. Yavuz Sultan Selim'in bölgeden ayrılmasından kısa bir süre sonra tekrar Safevi egemenliğine geçen Sürmeli Çukuru, 1576'da I.Şah Tahmasp'ın ölümü üzerine Osmanlı hükümdarı III. Murat tarafından Safevilere karşı düzenlenen harekâtlarda yine geri alınmamıştır.[403] Daha sonra 1583 tarihinde cereyan eden savaşlarda Osmanlı topraklarına geçen bölge, Safevi Hükümdarı Şah Abbas'ın Revan Seferi sırasında tekrardan 1604 tarihinde Safevi topraklarına katılmıştır.[404] Bunun üzerine yeniden Osmanlı ile Safeviler arasında savaşlar başlamış ve 1612 tarihinde yapılan Nesuh Paşa Anlaşması'yla Iğdır Ovası, Nahçıvan, Karabağ, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Safevilere bırakılmıştır.[405]

1664 tarihinde Sürmeli Çukuru ve Revan Ovası arasında meydana gelen ve bir hafta boyunca artçı dalgalarıyla devam eden şiddetli bir deprem sonucu, Iğdır şehri

[399] N. Çetinkaya, *a.g.e.,* s.75.
[400] N. Çetinkaya, *a.g.e.,* s.75.
[401] S.Ural, *a.g.e.,*s. 568.
[402] Iğdır Ovası'nı Aras Nehri ikiye ayırmaktadır. Nehrin kuzeyinde Erivan'a kadar devam eden çukur alana "Sahat Çukuru" denilirken nehrin güneyinde kalan ve Arpaçay'ın Aras'la birleştiği yerden başlayıp Aras Nehri'nin Türkiye sınırlarını terk ettiği Türkiye-İran-Nahçıvan sınırlarının birleşme noktasına kadar devam eden yere ise Sürmeli Çukuru denilmektedir. http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55671/cografya.html (Erişim. 10 Mart 2018).
[403] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.527.
[404] İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2.Cilt, Ankara, 1988, s.65.
[405] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.65.

istihkâm yapılarıyla beraber yerle bir olmuş ve kullanılmaz hale gelmiştir.[406] Bunun üzerine bugünkü Iğdır şehri kurulmuş ve eski yerleşim terk edilmiştir.

Iğdır Ovası, daha sonraki tarihlerde de sürekli Osmanlı ve Safeviler arasında el değiştirmiş ve 1723 tarihinde İran'da meydana gelen karışıklar sonucu alınarak 1734 tarihine kadar Osmanlının Revan Vilayeti'ne bağlı bir yer olarak kalmıştır.[407] 1734 tarihinde Safevi Hükümdarı Nadir Şah tarafından geri alınan Iğdır Ovası, Turgutlu Boyu'nun idaresine verilmiş ve Nadir Şah'ın ölümüyle bağımsızlığını ilan eden Turgutlu Boyu, 1828 tarihine kadar bölgede egemen olmuştur.[408] Kafkasya'da XVIII. yüzyılın başından beri kendini gösteren Ruslar, 1827 tarihinde hem Osmanlı topraklarına hem de Safevi topraklarına saldırmış ve İranlılar ile Ruslar arasında 1828 tarihinde yapılan anlaşma ile bölge Ruslara terk edilmiştir. Revan Hanlığı'nı yıkan Ruslar, toplarla Sürmeli (Karakale) kalesini de yıkmışlardır.[409] 1877-78 Osmanlı –Rus Savaşı (93 Harbi) ile Iğdır'ın tamamı Rus kontrolüne geçmiş olup Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ruslarda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı başladığı vakit bölgedeki Ermeniler, Osmanlılara karşı Rusların yanında yer almış ve bölgede ciddi soykırımlar uygulamışlardır. Savaş devam ederken Rusya'da meydana gelen 1917 Ekim Devrimi, savaşın gidişatını tümüyle değiştirmiş ve Rusların bölgeden çekilip yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne destek vermesi ile sonuçlanmıştır. Aynı tarihlerde Türk ordusu batıda işgal kuvvetleri ile savaşırken Ermeni çeteler, İngilizlerin kışkırtmasıyla Kars, Ardahan ve Iğdır bölgelerinde Müslüman Türk ahaliye büyük zulümler etmiştir. Ermeni saldırılarına son vermek için 1918 tarihinde Osmanlı Kafkas komutanlığı, karşı saldırılarına başlatmış ve Ermenileri etkisiz hale getirmiş; ancak aynı yıl imzalanan Mondros Mütakeresi ile tekrardan geri çekilmek zorunda kalmışlardır.[410] Türk ordusunun çekilmesiyle bölgenin ileri gelen Müslüman Türk ahalisi Ermeni çetelere karşı kendi direniş gücünü hazırlamak için harekete geçmiş ve 3 Kasım 1918'de Revan'ın güney bölgeleri, Nahçıvan ve Iğdır'ı kapsayan

[406] Enis Karakaya ve Haluk Kargı, "Tarihi Anıtlarıyla Iğdır", *TAÇ Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2017, s.8.
[407] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.65.
[408] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.66.
[409] http://www.igdirkulturturizm.gov.tr/TR,55672/tarihce.html (Erişim:10 Mart 2018)
[410] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.69,70.

"Aras Türk Hükümeti" kurulmuştur.[411] Ermeni çetelerle mücadeleye girişen bu örgüt, ne yazık ki istenilen sonucu vermemiş ve kısa sürede yıkılmıştır. Bunun üzerine doğan boşluğu Kars, Ardahan ve Iğdırlı vatanseverlerin kurduğu Kars İslam Şurası geçici olarak doldurarak Ermenilere karşı mücadeleye girişmiştir.[412] Milli Şüraya Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti ismiyle de anılan bu kuruluş 1919'da İngilizler tarafından dağıtılmış ve bölge, tekrardan Ermeni çetelerin zalimliklerine şahit olmaya başlamıştır.[413] Nihayet 1920 tarihinde TBMM ordularınca geri alınan Kars, Ardahan ve Iğdır, Gümrü Anlaşması'ndan sonra Türkiye tarafına geçmiş, Moskova ve Kars anlaşmalarıyla da kalıcı olarak Türkiye toprağı olmuştur.[414]

[411] A. Ender Gökdemir, *Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s.45.
[412] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.7.
[413] P.Tuğlacı, *a.g.e.* s.201.
[414] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.8.

4.4. Iğdır'daki Türk İslam Dönemi Mimari Eserleri

Katalog No: 4.4.1.

Yapının Adı: KUL YUSUF KÜMBETİ

Planlar ve Çizimler: 37

Fotoğraflar: 328-338

Bulunduğu Yer: Iğdır şehir merkezine 15 km. uzaklıkta yer alan Çakırtaş Köyü'nde, eski bir mezarlık alan içerisindedir.

Tarihçesi: Yapının giriş kapısı üzerinde yer alan sülüs yazılı kitabeden kümbetin Hicri 890/Miladi 1485 tarihinde inşa edildiği belirtilmektedir.[415] Doğu Anadolu'da hüküm sürmüş Akkoyunlu Devleti Dönemi'nde yaptırılan yapı, bölgede tanınmış ve saygı gören Kul Yusuf adındaki bir Akkoyunlu beyi için yaptırılmış olduğu düşünülmektedir.[416]

Plan ve Mimari Özellikleri: İçten dairesel, dıştan sekizgen formda inşa edilen kümbet, iki katlı olarak Büyük Selçuklu kümbetlerine benzer formda yapılmıştır. Koyu gri ve kiremit rengindeki kesme taş bloklardan inşa edilen kümbet, dairesel bir temel üzerinde yükselmektedir. Üzeri piramidal biçimli bir külah ile örtülen kümbet, altta mumyalık ve mumyalığın üzerinde yer alan ziyaretgâh kısmından meydana gelmektedir. Kümbetin giriş kapısı kuzeyde cephede yer alır. Kümbetin giriş açıklığının bulunduğu kuzey cephede, yapının inşa tarihini veren kitabesi bulunmaktadır. Doğu cephesinde yer alan küçük açıklıktan da yapının mumyalık

[415] Hasan Buyruk, *a.g.e.,* s.210.
[416] E. Karakaya ve H. Kargı, *a.g.e.*, s.9.

bölümüne ulaşılmaktadır. Yapının doğu ve batı yönlerinde içeriye doğru genişleyen mazgal iki pencere bulunmaktadır.

Süsleme Özellikleri: Kümbetin gövdesi, enine uzanan iki sıra taş silmeyle yapıyı boydan boya kuşatmaktadır. Aynı şekilde külahın eteğinde yer alan beş sıra kabarık silme de yapıyı boydan boya kuşatmakta ve gövdede yer alan silmelerle, dikine uzanan sütunçelerle bağlanmaktadır. Yapının giriş açıklığının üzerinde bulunan kitabe, dikdörtgen çerçeve içinde ele alınmış olup halat örgü şeklindeki bir bezemeyle iki satırı birbirinden ayırmaktadır. Kitabenin sağ tarafına koyu renkli, sol tarafına ise kiremit rengindeki blok taşa işlenmiş iki bitkisel bezemeli rozet yerleştirilmiştir. Kitabenin alt kısmında, giriş açıklığının etrafını dikdörtgen şekilde kuşatan bordürler, iri palmetlerle bezelidir. Giriş açıklığının alınlık kısmına da işlenen Rumi süslemeler ise yarı-dairesel formlu bir bordürün içinde bulunmaktadır.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Yapı, Büyük Selçuklulardan itibaren karşımıza sıkça çıkan mezar yapılarıyla benzer özellikler göstermektedir. Dıştan sekizgen gövde, içten dairesel olarak ele alınan yapının üzeri, piramidal bir külah ile örtülmektedir. Kümbet, koyu gri ve kiremit rengindeki kesme taş bloklardan inşa edilmiştir.

Kaynakça

BUYRUK, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır,* Iğdır, 2006.

KARAKAYA, Enis, "Tarihi Anıtlarıyla Iğdır", *TAÇ Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2017.

Katalog No: 4.4.2.

Yapının Adı:
IĞDIR KERVANSARAYI

Planlar ve Çizimler: 36

Fotoğraflar: 307-327

Banisi: Selçuklu Devleti'ne bağlı Sürmeli Emiri Şerafeddin Ejder[417] tarafından yaptırılmıştır.

Bulunduğu Yer: Iğdır merkeze bağlı Harmandöven Köyü Kervansaray Mahallesi'nde yer almaktadır.

Tarihçesi: Anadolu Selçuklu Devleti, kurulduğu coğrafya sınırları içerisinde ticaretin gelişmesi için büyük çaba harcamıştır. Devletin sınırları, stratejik ticari noktalara doğru genişletilmiş ve ticaret yolları üzerinde çok sayıda kervansaray inşa edilerek bu kervansarayların koruması için, derbent sistemi geliştirilmiştir. Iğdır Kervansarayı da doğu-batı yönlü ticaret yolu üzerinde Selçuklu Devleti'ne bağlı Sürmeli Emiri Şerafeddin Ejder tarafından[418] yaptırılmıştır. Kervansaray, Ünal'a göre XIII. yüzyılın sonu ya da XIV. yüzyılın başlarında yapılmışken[419] Gündoğdu'ya göre ise XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Iğdır Kervansarayı, Doğubeyazıt-Erzurum kervan yoluna alternatif bir yol olarak Aras kıyısını izleyip Kağızman, Karakurt ve Erzurum'a ulaşan güzergâh üzerinde inşa edilmiştir.[420] Anadolu Selçuklu Devleti'nin sonlandırılarak Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girmesi ve sonraki süreçte bölgenin sürekli farklı devletlerin eline geçmesi sonucu yapı, eski önemini yitirmiştir. 1950'li yıllarda yapının taş malzemesi, bölgede bulunan diğer yapılarda

[417] H. Buyruk, *a.g.e.,* s.224.
[418] E. Karakaya ve H. Kargı, *a.g.e.,* s.11.
[419] Rahmi Hüseyin Ünal, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt –Batum Kervanyolları Hakkında Notlar(I)", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul, 1970, s.7,8,9.
[420] Hamza Gündoğdu, "Iğdır/Şerafeddin Ejder Kervansarayı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları II,* Ankara, 2007, s.402,403.

olduğu gibi yöre halkı tarafından sökülmüş ve farklı amaçlarda kullanılmış; bunun sonucunda da kervansaray harap hale gelmiştir.[421] 2006 yılında restorasyon programına dahil edilen yapı, röleve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin sağlıklı bir şekilde tamamlanmasıyla 2007 yılında aslına uygun bir şekilde onarılmaya başlanıp 2008'de tamamlanmıştır. Son restorasyonla, yapının dışına koruma duvarı da eklenmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kapalı tip kervansaraylar grubuna giren yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasında (23 x 53m.), avlusuz olarak düzgün kesme andezit taşıyla inşa edilmiştir. Doğu cephenin ortasına yapılan taç kapıyla, yapıya giriş sağlanmaktadır. Batı cephesi sağır tutulan yapının kuzey ve güney cephelerinde, yapıyı desteklemesi amacıyla inşa edilmiş beşer yarım silindirik payanda bulunmaktadır. Doğu cephede yapının en gösterişli unsuru olarak karşımıza çıkan taç kapıdan kareye yakın boyutlardaki dikdörtgen bir giriş holüne girilmektedir. Holün batısında ahır olarak kullanılan bölüm bulunurken kuzey ve güney taraflarında ise kare planlı birer birim yer almaktadır. Giriş holü, yapının en yüksek tutulmuş bölümüdür. Giriş holünün üzeri, beşik tonozların kesişmesiyle meydana gelen manastır tonozuyla örtülü olup haçvari bir form meydana getirmiştir. Giriş holünün sağında yer alan birime, sınırlayıcı duvarın kuzeybatı yönünde yer alan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kare planlı bu birim, beşik tonozla örtülü olup misafirlerin konaklanması amacıyla yapılmıştır. Giriş holünün sol tarafında kalan birim de kare planlı olup giriş holüne benzer şekilde beşik tonozların kesişmesiyle meydana gelen manastır tonozuyla örtülüdür. Sol taraftaki birimi de giriş holünün sınırlayıcı duvarının güneybatı yönünde yer alan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Giriş holünün güneydoğu yönünde yer alan taştan yapılmış bir merdivenle teras bölümüne çıkılmaktadır. Teras bölümü, korkuluk amacıyla yapılmış farklı boyutlarda koruyucu duvarlara sahiptir. Bu duvarlar sebebiyle dıştan yapının doğu tarafı daha yüksek görünmektedir. Batıda yer alan sivri kemerli bir kapı vasıtasıyla da ahır bölümüne ulaşılmaktadır. Bu bölüm, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup

[421] Rukiye Eser Öztaşcı Gültekin, "Ağrı-Doğubeyazıt Güzergahı Yakınında İnşa Edilen Iğdır Kervansarayı'nın Dünü ve Bugünü", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 2009, s.128.

duvarlarında hiçbir açıklığa yer verilmemiştir. Doğu-batı doğrultusunda boydan boya uzanan dörtgen biçimli payelerle üç sahıına ayrılmış olan birimde, orta sahın daha geniş ve yüksek tutulmuş olup bu bölümün üstünde havalandırma amacıyla açılmış bacalar bulunmaktadır. Ahır bölümün üst örtüsü, içten yuvarlak kemerli beşik tonoz yardımıyla örtülü olup dıştan saçlarla kaplanmıştır. Üst örtü yanlarda duvarlara, ortada ise payelere oturmaktadır.

Süsleme Özellikleri: Uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı, dıştan kuzey-güney cephelere yapıyı desteklemesi amacıyla inşa edilmiş beşer yarım silindirik payanda ve dış cephede kullanılan farklı taş malzemeyle hareketlendirilmiştir. Batı cephe, Orta Asya'daki yapıların taç kapı cephelerinde görülen piştak tarzı bir uygulamayla kuzey ve güney cephelere kıyasla yüksek tutulmuştur. Doğu cephede yer alan sivri kemerli taç kapı ise dış cephenin en gösterişli unsurudur. Taç kapı dışarıya doğru herhangi bir çıkıntı yapmayarak en dışta sivri kemer hizasında seyreden kabarık bir taş silmeyle sınırlandırılmaktadır. Bu taş silmenin hemen içinde yarım dörtgen ve üçgen motiflerinin birleşiminden oluşan bir başka silme kuşağı sivri kemerden başlayıp oturtmalık kısmına kadar devam etmektedir. Bahsedilen silme kuşaklarının içinde kalan çerçeve kısmında ise geometrik ve yıldız şekilli süslemeler ile bezenmiştir. Ard arda alçalan sivri kemerli iki taş silme kuşağı, yoğun biçimde süslenen çerçeve kısmını içten sınırlandırıp bitkisel, yıldız ve dairesel şekilli bezemelere sahip alınlık kısmına geçmektedir. Alınlık kısmının içinde ise dikdörtgen boyutlu ahşap kapı yer almaktadır. Taç kapının hemen ardında yer alan giriş holünde manastır tonozların meydana getirdiği haçvari bir düzenleme göze çarpmaktadır. Tonozların orta kesiminde, iki adet sekiz kollu yıldız şeklinde açıklık mevcuttur. Giriş holünün solunda yer alan birimin üst örtüsü de benzer şekilde tasarlanmış olup bu birimde yer alan nişin üst kesimi, üç dilimli istiridye şeklinde sonlanmaktadır. Kervansarayın ahır kısmı ise sade tutulmuş; sadece kemerlerin başlangıç noktaları, mukarnas dizileriyle hareketlendirilmiştir.

Yapı Tekniği ve Malzemesi: Kervansaray, dış cepheye eklenen payandalarla hisarımsı bir görünüme büründürülmüştür. Yapının bütün süslemeleri taç kapıda toplanmış ve diğer bölümler daha sade ele alınmıştır. İklim şartlarından az etkilenmesi ve yapının dış tehlikelere karşı dayanıklı olması maksadıyla yapının duvarları kalın örülmüştür. Giriş holünün sağında ve solunda yer alan misafir odaları, bu odalar içine açılan nişler sayesinde ısıtılmış olmalıdır. Kervansarayın içi, üst örtü elemanlarının ortasına açılan farklı şekilli açıklıklarla aydınlatılmıştır. Kervansaray, düzgün kesme andezit taş malzemeyle inşa edilmiştir.

Kaynakça

BUYRUK, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır,* Iğdır, 2006.

GÜLTEKİN, Rukiye Eser Öztaşcı, "Ağrı-Doğubeyazıt Güzergahı Yakınında İnşa Edilen Iğdır Kervansarayı'nın Dünü ve Bugünü", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 2009.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Iğdır/Şerafeddin Ejder Kervansarayı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları II,* Ankara, 2007.

KARAKAYA, Enis, "Tarihi Anıtlarıyla Iğdır", *TAÇ Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2017.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt –Batum Kervanyolları Hakkında Notlar(I)", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul, 1970.

Katalog No: 4.4.3.

Yapının Adı: TUZLUCA KÖPRÜSÜ

Planlar ve Çizimler:

Fotoğraflar: 339-342

Bulunduğu Yer: Iğdır iline bağlı Tuzluca ilçesinin girişinde, Kars-Tuzluca eski karayolu üzerinde yer almaktadır.

Tarihçesi: Yapının inşa tarihini veren herhangi bir kitabesi olmadığından kim tarafından, ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Tuzluca ilçesinin girişinde, Kars-Tuzluca eski karayolu üzerinde yer alan yapı, tek kemerli olup düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Kemerin üzeri, iki yanından devam eden toprak yolun hizasına kadar toprakla doldurulmuş ve yolla birleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli yapının gözü, dereden gelen taş ve toprak malzemeyle yarıya kadar dolmuş vaziyettedir. Yanlarında korkuluk bulunmayan köprü, günümüzde atıl durumda olup onarıma ihtiyaç duymaktadır.

Kaynakça

Iğdır İli Kültür Envanteri 2012, Ankara, 2012.

4.3.4. Kaynaklarda Adı Geçen Eserler

Iğdır ili, bulunduğu stratejik konum ve mikroklima iklim özelliklerinden dolayı her dönem önemini koruyan ve farklı topluluklar tarafından istilalara uğrayan bir yer olmuştur. Bu istilalar Iğdır'da, gerek Türkler tarafından inşa edilen gerekse başka milletler tarafından yapılan eserlere büyük zararlar vermiş ve inşa edilen eserlerin birçoğunun günümüze ulaşmasını engellemiştir. Öte yandan, 1664 tarihinde Sürmeli Çukuru ve Revan Ovası arasında meydana gelen ve bir hafta boyunca artçı dalgalarıyla devam eden şiddetli bir deprem sonucu Iğdır şehri, dini ve istihkâm yapılarıyla beraber yerle bir olmuş ve kullanılmaz hale gelmiştir.[422] Konumuz kapsamında, Iğdır'da Müslüman Türkler tarafından inşa edilmiş ve kaynaklarda adı geçen bazı yapıları paylaşacağız.

Iğdır-Tuzluca karayolunun 25'inci kilometresinde yer alan ve bugün kaynaklar sayesinde varlığını öğrenebildiğimiz **Kızıl Kümbet** (Resim 35), ilk olarak Karslı bilgin Fahrettin Kırzıoğlu tarafından tespit edilmiş[423] ve Rahmi Hüseyin Ünal tarafından yorumlanmıştır. Kümbete verilen "Kızıl" isminin, yapıda kullanılan taş malzemenin renginden kaynaklandığı düşünülmektedir.[424] Onikigen külaha sahip olan kümbet, düzgün kesme taştan inşa edilmiş ve taç kapı düzenlemesine sahip bir yapı olarak ifade edilmektedir.[425] Bugün tamamen ortadan kalkan kümbet, yakın zamana kadar sağlam denebilecek durumda iken yörede resmi binaların yapımını üstlenen bir mütahit tarafından, yapının taş duvar örgüsü sökülüp başka yapılarda kullanılması sonucu yok olmuştur.

Bunun yanı sıra Iğdır ilinin farklı yerlerinde yer alan ve Müslüman Türkler tarafından inşa edilmiş başka yapılar da vardır. Bunlardan **Kolikent Kümbeti**, Aralık ilçesi Kolikent Köyü mezarlığında yer alıp sekizgen bir formda düzgün kesme taştan

[422] E. Karakaya ve H. Kargı, *a.g.e.,* s.8.
[423] Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi II*, Ankara, 1971, s.129,130, 131.
[424] Rahmi Hüseyin Ünal, "Az tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri", *Vakıflar Dergisi XII,* Ankara, 1976, s.151.
[425] Hasan Buyruk, *a.g.e.,* s.214.

inşa edilmiştir. Yine Aralık ilçesi sınırlarında bulunan başka bir yapı olan **Aralık Ortaköy Hamamı,** doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir forma ele alınmış olup soyunmalık, soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır.

5. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

5. 1. Kalelerde

Kars, Ardahan ve Iğdır illerine inşa edilen eserlerin büyük çoğunluğunu askeri amaçlı yapılar oluşturmuştur. Bu askeri amaçlı yapılar, Urartulardan başlayarak[426] ticaret yollarının geçtiği güzergâhlarda, savunma açısından stratejik noktalar üzerinde ve ulaşılması güç yerlerde inşa edilmiştir. Çeşitli dönemlerde farklı uluslar tarafından da kullanılan bu yapılar, Türklerin ekleme ve düzeltmeleriyle geliştirilmiş ve savunmada öncü rol oynamışlardır. Kars Kalesi, bulunduğu araziye ilk şekliyle Urartular Devri'nde yapılmış ve Saltuklular, daha sonra ise Osmanlılar tarafından aynı temeller üzerinde yeniden inşa edilmiştir. İçkale ve dışkale olarak ele alınan Kars Kalesi'nde ev, dükkân, dini yapılar ve hamamlar gibi yapı türleri dışkale içerisine inşa edilmişken; asker koğuşu, cephanelik, önemli kişilerin kalması için yapılan evler ve mescit içkale içerisine yapılmıştır. Kars şehrinin sembolü haline gelen ve Kars şehrine ismini veren Kars Kalesi, dikdörtgen planlı içkale ve şehri çevreleyen sur ve burçlardan oluşan dışkale olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. İç sur 3500 m. uzunluğunda olup hisar ve hendeklerin toplam uzunluğu ise 2700 m.'dir.[427] Su Kapısı veya Çeribaşı Kapısı, Ortakapı ve Behram Paşa Kapısı ismiyle 3 kapısı olan kale, askerlerin kalması için tasarlanmış koğuşlar, kışla yapıları, eğitim yerleri, dendanlar, cephanelik, sarnıçlar, dizdar evi, cami, türbe, burçlar, vb. yapılardan meydana gelmekteydi. İçkale yapıları, yöreye ait düzgün kesme taştan kalın bir duvar örgüsüyle inşa edilmiştir. İçkalede bulunan üç kapıdan kuzey taraftakiler kapalı, güney yönündeki ise bugün açıktır.

---

[426] Ercan Cengiz, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013, s.149,150. Urartular Dönemi'nde inşa edilen kalelerin yapım yeri seçilirken genellikle askeri ve ticaret yollarının üzerinde olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca kale inşa edilecek yerin seçiminde dikkat edilen bir diğer nokta, zeminin kayalıklarla kaplı olması ve etrafında su kaynaklarının olmasıdır. Su kaynaklarına yakın olmadaki amaç sadece insanı boyutlu olmamış, savunmaya katkı sağlaması da amaçlanmıştır.

[427] *1973 Kars İl Yıllığı*, s.122.

Yüksek bir tepe üzerinde yer alan kale, Kars şehrine hakim bir noktada bulunup üç koldan Kars Çayı ile çevrilidir. Bu sayede güneybatı, batı ve kuzey yönlerinden doğal savunma hattıyla korunmuştur. Kulelerle desteklenen güçlü, sağlam ve kalın savunma surlarıyla korunması sağlanan Kars Kalesinin güney yönü, dik eğimli bir araziye sahip olmasından dolayı kaleye savunma avantajı katmıştır. Kalenin sadece doğu yönünden savunması zayıf kalmış; ancak bu sorunu da Osmanlı Dönemi'nde doğu yönüne yapılan ve Kars'ın ilk tabyası olan Karadağ Tabya ile çözülmüştür. XVIII. yüzyıla doğru ise Kars Kalesi'nin hem doğu kanadına hem de dört bir yanına birçok tabya inşa edilmiştir.

Bölgede bulunan başka kaleler de doğal savunma hatlarına sahiptirler. Ardahan'ın Çıldır ilçesinde bulunan Şeytan Kalesi, Kurtkale ve aynı güzergahın daha doğusunda Gürcistan sınırları dahilinde yer alan Hırtız Kalesi, Kür Nehri'nin açtığı devasa kanyon üzerinde sarp, aşılamaz noktalara ticaret yollarının kontrolü için Urartular Devri'nde yapılmıştır. Yine Çıldır ilçesinin Akçakale Köyü sınırları içerisinde yer alan Akçakale, Çıldır Gölü içerisinde yer alan ve dört tarafı su ile çevrili bir adanın en yüksek noktasına kurulmuş Akçakale Kalesi ve bu yüksek noktanın karşısındaki tepeye, iki yanı Çıldır Gölü'yle çevrili noktaya ise Senger Kalesi inşa edilmiştir. Şeytan Kalesi ve Kurtkale'nin inşa amacı ticaret yollarının kontrolü iken Akçakale ve Senger Kalesi'nin yapılış amacı Akçakale yerleşiminin savunulmasıdır. Urartular Devri'nde yapılan birçok kale, bu gibi araziler üzerinde ve stratejik noktalara yapılmıştır. Aynı anlayış, Orta Asya'da Türklerde de yaygın olarak görülmektedir. Bu nedenle Türkler, Anadolu'ya geldikleri vakit kendi anlayışlarına uygun kale ve istihkâm yapılarını geliştirmiş ya da baştan yaratmıştır. Kars ve Ardahan kaleleri de bu bakımdan Türk anlayışına uygun yerler olarak görülmüş ve baştan inşa edilmişlerdir.

Ardahan'a adını veren Ardahan Kalesi, kale olarak ilk şeklini Büyük Selçuklu Devri'nde almış,[428] Urartu, Pers ve Roma-Bizans krallıklarının hâkimiyeti

[428] P. Tuğlacı, *a.g.e.,* s.31.

dönemlerinde de kullanılmıştır.[429] XIII. yüzyılda başlayan Moğol saldırıları sonucunda tahrip edilen kale,[430] Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1555 senesinde inşa edilmeye başlanmış ve 1556 Ağustos ayında bitirilerek kullanıma alınmıştır.[431] Ardahan Kalesi, Kars Kalesi'ne kıyasla basit bir yapı olup günümüzde sadece etrafını çeviren sur duvarlarından meydana gelmektedir. Bugün kale olarak ifade ettiğimiz yapı, on iki ila on dört metre yüksekliğinde değişen beden duvarları ve beden duvarlarını destekleyen on dört burçtan oluşmaktadır. Kür Nehri'nin Ardahan kent merkezi mevkiinde bulunan hâkim bir tepesi üzerine inşa edilen yapı, kabaca dikdörtgen plandadır. Kalenin güney yönündeki Kür Nehri kıvrımı ve güneydoğu yönünde yükselen sarp kayalıklar nedeniyle, sur duvarları topografyaya uygun inşa edilmiştir. Kale, bulunduğu konum itibariyle Ardahan kent merkezinin de üzerinde kurulduğu Ardahan Ovası'nın büyük kısmını izleme şansına sahiptir.

[429] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s38.
[430] E. Konukçu, *a.g.e.,* s.57.
[431] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.524.

5. 2. Camilerde

Kars ve Ardahan illerine yapılan dini yapılar, başkent üslubuna kıyasla çok basit yapı türleri olup tamamen işlevsel amaçlı inşa edilmişlerdir. Selçuklu Dönemi'nde yapılan Sivrihisar Ulu Cami, Afyon Ulu Cami, Konya Sahip Ata cami vb. ahşap destekli camilerle paralellik gösteren Kars-Ardahan dini yapıları ahşap destekli, kareye yakın dikdörtgen planda, kesme taştan inşa edilmişlerdir. Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde taş malzeme bol bulunduğundan, genellikle yapılarda taş kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, bölgenin sert iklim kuşağında yer alması ve ulaşımın farklı malzeme nakliyatı için olumsuz olması da taş kullanımını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle tüm yapılar düzgün kesme taştan veya moloz taştan inşa edilmiş olup hamam yapıları gibi bazı yapıların üst örtüye geçiş elemanlarında tuğla malzeme kullanılmıştır. Kareye yakın dikdörtgen ya da dikdörtgen plan şemasında yöreye ait siyah bazalt taştan inşa edilen camiler, kalın duvar örgüsüne sahip olup çoğunlukla mazgal pencereler yardımıyla aydınlatılmaktadır. Camilere ilerleyen zamanlarda ayrıca dikdörtgen boyutlu büyük pencereler de eklenmiştir. Tavanları ve taşıyıcı ayakları ahşaptan yapılan camiler, genellikle kuzeydeki girişin üzerinde yer alan mahfil uygulamasına sahiptir. Kars Ulu Camii gibi bazı özel yapılarda ise kubbe örtü, çifte minare, çift kapı uygulaması görülmektedir. Sistematik bir süsleme programına rastlanılmayan yapılarda, sadelik ve işlevsellik ön plana çıkmaktadır. Süslemeye dair birkaç unsur giriş kapısı ve mihrapta yer almakla birlikte bunlar mukarnaslar ve silme kuşaklarından ibarettir. Bazı minareler de ise farklı renkteki taşların gelişigüzel dizilmesiyle hareketlendirilmiş bir görünüme rastlanmaktadır.

Öte yandan, Kars ve Ardahan'da incelediğimiz dini yapılardan hiçbiri tam orijinal şekliyle günümüze ulaşamamıştır. Sınır şehirleri olmasından dolayı Kars, Ardahan ve Iğdır her dönem savaş ve yıkıma sahne olmuştur. Özellikle Safevi ve Rus saldırıları bu şehirlere büyük yıkımlar getirmiştir. Bu yıkımlar sonucu, kültürel mirasını büyük ölçüde yitiren bu şehirlerde incelediğimiz yapılar, sonradan geçirdikleri onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Kars ve Ardahan'a yapılan dini yapıların mimarları hakkında herhangi bir bilgi bulunamamış olup banileri hakkında ulaşılmış bilgiler mevcuttur.

Iğdır ise Osmanlı hâkimiyetinde çok az süre kaldığı için herhangi bir dini mimariye ev sahipliği yapmamaktadır.

Kars'a inşa edilmiş erken tarihli bir Osmanlı Camisi olan Evliya Camii, kentin geçirdiği hadiselerden dolayı bugüne sadece minaresiyle ulaşmıştır. Evliya Camii'nin minaresi, kare kaidesinden petek kısmına kadar bütün bölümleriyle kahverengi, gri ve siyah taşların yoğunlukta olduğu renkli kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Dilaver Paşa'nın emriyle 1641 tarihinde başlanıp 1643 tarihinde bitirilen Kars'ın en büyük camisi Ulu Camii, yıkılan Selâtin Camii'nin yerine, orijinal haliyle büyük minareli ve toprak örtülü olarak inşa edilmiş olup "Ulu Camii" adını almıştır.[432] 1773 yılında ise yer oynaması gibi bir nedenle ağır hasar alan Ulu Cami, Hacı Halil oğlu İbrahim tarafından ikinci defa imar edilmiştir.[433] Uzun seneler ibadete açık kalan cami, Rusların şehri işgali ile silah deposu yapılmış;[434] 25 Nisan 1918 tarihinde ise Ermeniler[435] tarafından tahrip edilmiştir.[436] O tarihten itibaren kullanılmaz halde bekleyen yapı, 1997 ve 2009 yıllarında başlatılan onarım çalışmalarıyla ibadete açılmıştır.[437] Genelin dışında bazı farklılar gösteren Ulu Camii, Kars'ın en önemli camilerinden biri olup çifte minareli, çifte girişli ve çifte kitabeli olarak inşa edilmiştir. Bugün orijinalliği büyük ölçüde değiştirilen yapı, Kars Kalesi'nin güney eteğine, şehre hâkim bir noktaya kurulmuştur. Kiliseden camiye çevrilen Beşik Cami ve Kümbet Cami, farklı plan özellikleri göstermektedir. Beşik Cami, doğu, batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasına sahipken Kümbet Cami (Havariler Kilisesi) yonca plan şemasında koyu renkli düzgün kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Onikigen kubbe kasnağının her bir yüzünde yer alan havari figürleri sebebiyle Havariler Kilisesi olarak adlandırılmıştır.

---

[432] S.Ural, *a.g.e.,* s.370.
[433] F.Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.546.
[434] S.Ural, *a.g.e.,* s.370.
[435] Ermeni çeteler, 1915 tarihinde Ardahan Yanık Cami'de 370 kadar Müslüman'ı diri diri yakıp öldürdükleri şekilde, Kars'ta da kentin ileri gelenlerini 'Anlaşma yapacağız' diyerek Ulu Cami'de toplayıp diri diri yakmışlardır. Hayatını kaybedenlerin kan izleri, Ulu Camii'nin kesme taştan örülü kitabesinde bugün dahi görülmektedir. *http://www.hurriyet.com.tr/102-yil-onceki-kars-ulu-camii-mezalimi-sehitler-40442703* (Erişim:16 Ocak 2018)
[436] S. Erisen, *a.g.e.,* s.61.
[437] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.41.

Vezin ve Hacı Halil köylerinin sahibi Hacı Halil Ağa tarafından 1646 senesinde[438] yaptırılan Vaizoğlu Camii, Kaleiçi Mahallesi'nde, İçkale altında yer almaktadır. Kare plan şemasında tasarlanmış olup koyu renkli düzgün kesme taştan Kars Kalesi'nin güney eteğine inşa edilmiştir. Üst örtüsü saç kaplı basit kırma çatıyla örtülü olup kargir duvarlar ve dört ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. İç mekânın aydınlatılması için cephelerin farklı noktarına yerleştirilmiş dikdörtgen ve mazgal pencerelere yer verilmiştir. 1960 tarihinde minaresiyle birlikte yenilenerek ibadete açılan bir başka Osmanlı Camisi Yusuf Paşa Camii ve Yusuf Paşa Mahallesi Atatürk Caddesi üzerindeki Ali Ağa Camii, yine benzer yapım tekniklerini paylaşmaktadır. Her iki camii de kareye yakın bir dikdörtgen plan şemasında düzgün siyah kesme taştan inşa edilmiştir. Özüne uygun olarak yenilenen yapılarda, üst örtüyü oluşturan basit kırma çatı ve kırma çatının altında kalan düz ahşap tavan, kargir duvarlar ve birbirinden bağımsız dört yuvarlak ahşap sütun ile taşınmaktadır. Cephelerin üst hizasında mazgal pencereler, alt hizalara ise dikdörtgen boyutlu büyük pencere açıklıkları koyularak iç aydınlatma sağlanmıştır.

Ortakapı Mahallesi bulunan Seyyid Yusuf Camii, 1966 yılında Hacı Seyfi tarafından tamir ettirilerek ibadete açıldığı için[439] günümüzde, Hacı Seyfi Camii olarak bilinir. Kareye yakın bir planda, bölgedeki diğer birçok camii gibi siyah kesme taş kullanılarak inşa edilen camide, son cemaat yeri ya da harem işlevinde kullanılan bölüm sonradan eklenmiştir. Yapının tavanı, basit kırma çatıyla kaplı olup dört ahşap sütunla beraber betonarmeden yapılmıştır. İç mekanın aydınlatılması içi yapının etrafına mazgal ve dikdörtgen boyutlu pencereler yerleştirilmiştir. Caminin kuzeydoğu köşesine sonradan yapıldığı anlaşılan tek şerefeli minare, caminin aksine beyaz kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Asıl ibadet mekânına giriş kapısı bir çerçeve içine alınmış olup sivri kemerlidir. Üzengi taşı noktalarında sütünce başı şeklinde ifade edilmiş süsleme öğeleri bulunan kapının alınlığında yapının inşa kitabesi yer almaktadır.

[438] F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s.535.
[439] M. Delen, *a.g.e.,* s.18.

Laçin Bey adlı Karslı zengin bir tüccar tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına doğru inşa ettirilen Laçin Bey Camii, 1969 tarihinde Kars'ta ikamet eden Kalaycıoğulları ailesi tarafından onarılarak tekrar ibadete açılmıştır. Kareye yakın plan şemasında, düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen caminin üst örtüsü, onarım sonrası yapıldığı anlaşılan kare formlu dört betonarme ayak ve kargir duvarlar yardımıyla taşınmaktadır. Basit kırma saç kaplı çatıya sahip yapının, kuzeyinde yer alan giriş bölümüne, sonradan kare şemalı camekân bir bölüm eklenmiştir. Yapın aydınlatması yine çeşitli noktalara yerleştirilen dikdörtgen boyutlu ve mazgal pencereler yardımıyla sağlanmıştır. Bazı kaynaklarda Küçük Abdi Ağa ismiyle tanıtılan Temel Yıldırım Camii ve Kağızman ilçesinde yer alan Feyzullah Efendi Camii ise son onarımla birlikte orijinal özelliklerini kaybetmiştir.

Kars cami minarelerinin çoğu ise zaman içinde uğradıkları yıkım ve tahribattan ötürü kullanılmaz hale gelmiş ve yenilenmiştir. Sadece Evliya Camii ve Büyük Abdi Ağa Camii minareleri özgünlüğünü korumuştur. Bu minarelerin, kare kaidesinden petek kısmına kadar bütün bölümleri kahverengi, gri ve siyah taşların yoğunlukta olduğu renkli kesme taş malzemeyle inşa edildiği görülmektedir. Kare bir taban üzerinde yükselen minarelerde, köşelerin pahlanmasıyla pabuç kısmına, pabuç kısmından sonra ise silindirik gövde ve şerefe kısmına devam etmektedir. Silindirik gövdelerin çeşitli yerlerinde, iç aydınlatma amacıyla yerleştirilmiş mazgal pencereler bulunmaktadır

Ardahan il merkezinde bulunan camiler de Kars il merkezinde inşa edilen camilerle benzer özellikler göstermektedir. Siyah kesme taştan, kalın bir duvar örgüsüyle yapılan bu camiler, yine mazgal ve dikdörtgen boyutlu pencerelerle aydınlatılmaktadır. Üst örtüleri ve taşıyıcı ayakları ahşaptan inşa edilmiş ve giriş açıklıkları kuzey cepheden verilmiştir. İç mekânda az sayıda süsleme unsuru barındıran bu camiler süslemesiz, işlevsel amaçla inşa edilmiş basit yapılardır.

Halil Efendi Mahallesi'nde 1701 senesinde inşa edilen[440] ve 2015 yılında başlatılan onarım çalışmalarıyla esaslı bir şekilde onarılan Mevlid Efendi Camii, dikdörtgen plan şemasında, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsü orijinal şekliyle düz toprak dam iken, sonradan yapılan onarımla saç kaplı basit kırma çatıya dönüştürülmüştür. Kuzey cepheye sonradan eklenen bölümün içerisinde yer alan caminin asıl kapısı, yuvarlak kemerli olup içeriye doğru ard arda dizilen taş silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Giriş açıklığından sonra kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfilinin altında ise Rus Dönemi'nde kilise olarak hizmet vermesinden dolayı günah çıkarma odası olarak eklenen bir bölme mevcuttur. Halil Efendi Mahallesi'nde 1711 tarihinde yapılmış bir başka Osmanlı Camisi Müderris İbrahim Efendi Cami de kareye yakın dikdörtgen plan şemasında, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Üst örtüyü oluşturan basit kırma çatı, hem kargir duvarlarla hem de iki ahşap sütunla desteklenmiştir. Yapının batı tarafında üç, doğu tarafında iki ve kıble tarafında iki olmak üzere toplamda yedi mazgal pencere saçak altı hizaya yerleştirilmiştir. Kuzey cephede bulunan giriş açıklığı, taş silme kuşaklarından meydana gelen dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup yuvarlak kemere sahiptir. Yapının cephe duvarlarında yöreye ait gri, siyah ve kızılımsı taşlar kullanılarak hareketlilik sağlanmıştır. Bunlardan köşelerdeki taşlar düzgün kesme taş olup orta kısımdakiler ise moloz taştır. Halil Efendi Mahallesi'nde bulunan; ancak günümüze ulaşmayan bir başka Osmanlı yapısı olan Yanık Camii, 1915 yılında Ermeni çeteler tarafından 370 kadar Müslüman'la birlikte yakılmıştır.[441]

Kaptanpaşa Mahallesi'nde yer alan Derviş Bey Camii, H. 1285/ M. 1868 senesinde[442] inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapı, muntazam kesme taştan inşa edilmiş ve giriş açıklığının olduğu kuzey cepheye, sonradan bir bölüm eklenmiştir. Doğu, batı güney cephelere yerleştirilen dikdörtgen boyutlu ve mazgal pencereler sayesinde iç mekan aydınlatılmaktadır. Yapının kuzeybatısında düzgün kesme taşla inşa edilmiş silindirik gövdeli, tek şerefeli minare bulunur. Minarenin pabuç kısmı ile külah altında sütun bileziği şeklinde ifade edilen

[440] H. Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler…*, s.186.
[441] L. Küçük, *a.g.m.,* s.7.
[442] H. Gündoğdu, *a.g.e.*, s.193.

iki taş silme bulunmaktadır. Son olarak değerlendireceğimiz dini yapı ise Ardahan ili Posof ilçesinde yer alan Posof Merkez Camii'dir. 1883 tarihinde inşa edilen cami,[443] dikdörtgen plan şemasında düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsünün iç kısmı, sonradan yapılan onarımla düz tavan ile kaplanmış, dış kısmı ise basit kırma çatıyla örtülmüştür. Caminin kuzey tarafındaki bölüm ve kuzeybatı tarafındaki minare sonradan eklenmiştir. Asıl ibadet mekânı, Derviş Bey Cami'nin iç mekânına benzer şekilde olup ikisi serbest, ikisi duvara bağımlı dört ahşap taşıyıcıyla hem girişin önündeki kadınlar mahfili hem de yapının üst örtüsü desteklenmektedir.

Anadolu'daki ahşap destekli ve tavanlı camiler, Gazneliler Devri'nden itibaren Arus-ül Felek Camii'yle uygulanmaya başlanmış ve Anadolu'da, özellikle coğrafya şartlarının el verdiği kırsal bölgelerde yoğun olarak uygulanmış yapı grubudur. Anadolu'da Selçuklular tarafından yaptırılan Sivrihisar Ulu Camii, Afyon Ulu Camii, Ankara Aslanhane, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Akşehir Ulu Camii ve Konya Sahip Ata gibi çok sayıda camide uygulanan bu teknik, Beylikler Devri'nde Candaroğullarının Mahmutbey Camisi, Karamanoğullarının Ermenek Ulu Cami gibi bazı yapılarında olduğu gibi Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. Anadolu'nun birçok yerinde inşa edilen Osmanlı camileri, bölgesel şartlara ve coğrafyaya göre şekil almıştır. Kars ve Ardahan şehirlerine inşa edilen Osmanlı camileri, ahşap destekli ve tavanlı olup kesme taştan inşa edilmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'nun diğer yerlerindeki Osmanlı camileriyle paralel özellikler göstermektedir. Kars ve Ardahan camileri, Gürcistan Acara Bölgesi'nde bulunan Zunduga, Honha, Pirlevi Maisi ve Kveda Agara camileriyle benzer plan şemasında yapılmış olup ahşap taşıyıcı- tavan, ahşap minber ve ahşap kapılar gibi birçok açıdan Acara Bölgesi'ndeki camilerle Kars-Ardahan camileri paralellik göstermektedir. [444] Kars ve Ardahan'a komşu Artvin'deki Demirkent Camii, Esenköy Camii, Muratlı Camii ve Erzurum'daki Tahta Cami gibi çoğu sayıda cami de ahşap tavanlı ve destekli olarak inşa edilmiştir.[445]

[443] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.204.
[444] Selçuk Seçkin, "Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Camileri", *Turkish Studies Social Scienes,* S.13/18, Ankara, 2018, s.1133-1169.
[445] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Osman Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler,* Ankara, 1999., İ.Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.

5. 3. Türbelerde

Kars'ta bulunan türbeler özgün özelliğini yitirmiş olup herhangi bir sanatsal özellik taşımamaktadır. Ancak, Iğdır İlinde bulunan Kul Yusuf Kümbeti, orijinal haliyle günümüze ulaşmıştır. Selçuklu Kümbet yapılarının tipik özelliklerini barındıran Kul Yusuf Kümbeti, Kayseri Hunat Hatun Türbesi, Isparta Atabey Tokuş Kümbeti ve Konya Tacül Resil Kümbeti ile benzerlik göstermektedir. İçten dairesel, dıştan sekizgen formda inşa edilen kümbet, koyu gri ve kiremit rengindeki kesme taş bloklardan inşa edilmiş olup dairesel bir temel üzerinde yükselmektedir. Üzeri piramidal biçimli bir külah ile örtülen kümbet, altta mumyalık ve mumyalığın üzerinde yer alan ziyaretgâh kısmından meydana gelmektedir. Kümbetin giriş kapısı kuzeyde cephede yer almaktadır. Kümbetin giriş açıklığının yer aldığı kuzey cephede, yapının inşa tarihini veren kitabesi bulunmaktadır. Yapının giriş açıklığının üzerinde bulunan kitabe, dikdörtgen çerçeve içinde ele alınmış olup halat örgü şeklindeki bir bezemeyle iki satırı birbirinden ayırmaktadır. Kitabenin sağ tarafına koyu renkli, sol tarafına ise kiremit rengindeki blok taşa işlenmiş iki bitkisel bezemeli rozet yerleştirilmiştir. Kitabenin alt kısmında, giriş açıklığının etrafını dikdörtgen şekilde kuşatan bordürler, iri palmetlerle bezelidir. Giriş açıklığının alınlık kısmına da işlenen Rumi süslemeler ise yarı-dairesel formlu bir bordürün içinde bulunmaktadır.

5. 4. Hamamlarda

Kars şehir merkezinde günümüze ulaşan üç hamam yapısı ise, orijinal özelliklerini hala korumaktadır. İncelediğimiz tarihlerde onarımda olan hamam yapılarıyla ilgili detaylı bilgi veremesek de genel hatlarıyla klasik Türk hamamlarının plan şemasına uygun olarak inşa edildiğini söyleyebiliriz. Türk hamamları, Semavi Eyice tarafından sıcaklık bölümü esas alınarak farklı tipolojilere ayrılmıştır. Bunlar haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli A tipi, yıldızvari sıcaklıklı B tipi, kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli C tipi, çok kubbeli D tipi, ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli E tipi, soğukluk-sıcaklık ve halveti eş odalar halinde olan F tipi hamam tipolojileridir. [446] Kars şehir merkezinde incelediğimiz Mazlumağa, İlbeyoğlu ve Asri hamamları, kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli C tipi hamam tipolojisine uymaktadır. Bu tipolojiye uyması bakımından Kars şehir merkezindeki hamamlar, Bursa'daki Tahtakale Hamamı, Yeşil Cami Hamamı, Ulu Cami Hamamı ile paralel özellikler göstermektedir. Tek hamam olarak inşa edilen bu hamamlar, haftanın belli günlerinde erkeklere hizmet verirken belirli günlerinde de kadınlara hizmet vermekteydi. Tek Hamam olarak ele alınmaları bakımından Bursa Emir Sultan Hamamı'yla benzerlik göstermektedir. Soyunmalık, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelen Kars hamamları, Kars Çayı'nın etrafına kurulmuştur.

Kars'a yapılan ilk hamamlardan olan Mazlumağa Hamamı, Sukapı Mahallesi'nde 1742 tarihinde inşa edilmiştir. Ruslar 1877'den 1920'ye kadar hamamdaki bir odayı "Puşkin Müzesi" yapmışlardır.[447] Bu nokta da ismi "Puşkin Hamamı" olarak da anılmıştır. Soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelen hamam düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda tasarlanan hamamda soğukluk bölümü, diğer bölümlere oranla daha büyük tutulmuş ve kubbeyle örtülmüştür. Bu birimin doğu tarafındaki basık kemerli giriş açıklığından ılıklık bölümüne ulaşılmaktadır. Bu bölüm, iki birimden ibaret olup kuzey birimi kubbeyle, güney birimi ise beşik tonozla örtülmüştür. Hamamın sıcaklık bölümü,

[446] Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi,* XI-15, Ankara, 1960, s. 99 - 120.
[447] *http://www.gazetekars.com/yanlis-isimler-duzeltilsin-21178h.htm* (Erişim: 28 Şubat 2018)

kare planda ele alınmış olup tromplar yardımıyla kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklığın kuzey ve güney yönlerinde halvet hücreleri bulunmaktadır.

Taş Köprü'nün doğu yönünde yer alan İlbeyoğlu Hamamı, 1774 senesinde inşa edilmiş olup Balkonlu Hamam[448] veya Muradiye Hamamı[449] adıyla da bilinmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan şemasında soğukluk, ılıklık, sıcaklık, halvet ve külhan bölümlerinden oluşan yapı, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Üst örtüde kubbe ve tonoz örtü elemanlarına yer verilen yapıda, tromp geçiş öğeleri taş yerine tuğladan oluşturulmuştur. Ilıklık birimlerinin üst örtüleri beşik tonozla örtülü olup kubbe örtülü bölümlerin tromp geçiş öğeleri içten sivri kemerli olarak teşkilatlandırılmıştır. Yapının dıştan sadece kubbeleri görülmektedir.

Taş Köprü'nün batı yönünde yer alan Asri Hamamı ise, 1863 yılında yapılmış olup dönemine göre ileri teknik özelliklere sahip olmasından ötürü "Asri Hamamı" ismiyle anılmıştır. Kars Çayı'nda İlbeyoğlu Hamamı'nın karşı yakasına yapılan Asri Hamamı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında, koyu renkli düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup Kars'ın en büyük tarihi hamamıdır. Soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamamda, diğer hamamlardan farklı olarak soğukluk bölümü, L biçiminde tali mekânlarla çevrilmiştir. Kare planlı, tonoz örtülü birimden sonra ulaşılan soğukluk bölümü, sivri kemerli tromplarla taşınan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmektedir. Aynı eksen üzerinde yer alan altı birimden oluşan ılıklık bölümü, tonoz örtü elemanları kullanılarak örtülü olup ilk geçiş yapılan ortadaki birimden kuzey ve güney ılıklık birimlerine geçilmektedir. Bu birimler, tuvalet ve dinlenme ihtiyaçları için kullanılmıştır. Ilıklık bölümünün orta birimlerinden, sivri kemerli bir açıklık yardımıyla ulaşılan sıcaklık bölümü ise, soğukluk bölümüne kıyasla daha küçük çaplı bir kubbe ile örtülü olup bu kubbe, yine diğer sözünü ettiğimiz hamamlardaki gibi, sivri kemerli tromplar yardımıyla duvarlara oturtulmuştur.

[448] S. Erisen, *a.g.e.,* s.62.
[449] H. Gündoğdu, *a.g.e.,* s.221.

5. 5. Saraylarda

Kars Kalesi'nin güney sur eteklerinde yer alan Beylerbeyi Sarayı, 1579 Kars imarı sırasında Kars'ın beylerbeylik merkezi olması sebebiyle en üst yöneticisinin oturması için inşa edilmiş bir yapıdır.[450] Kars Paşa Sarayı olarak da bilinen yapı, 1878 tarihine kadar yönetim binası olarak hizmet vermiş;[451] Rus işgali zamanında ise Kars Oblast'ı konukevi olarak kullanılmıştır.[452] Bugün onarım faaliyetleri devam eden yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında tasarlanmış olup iki katlıdır. Kapı ve pencere kanatlarında düzgün kesme taş kullanıldığı gözlenen yapıda, bütün pencere ve giriş kapıları yuvarlak kemerli bir düzenleye sahiptir. Beylerbeyi Sarayı, Kars Kalesi'nin güney eteğinde, içkaleyle yakın bir noktada olması ve Kars şehrine hakim bir tepede olmasından dolayı, Konya I.Kılıçarslan Seyir Köşkü ve Hoşap Mahmudi Sarayı Seyir Köşkü ile paralellik göstermektedir.[453]

[450] H. Gündoğdu, *Kars 'Beyaz Uykusuzluk...,* s.219.
[451] *Kars İli Kültür Envanteri 2009*, s.26.
[452] Ludmila Denisenko, *Böyle Bir Kars,* s.61.
[453] Mehmet Top, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler,* Ankara, 1998, s.21.

5. 6. Köprülerde

Kars şehrinde bulunan iki taş köprüden Karahanoğlu Köprüsü, 1579 tarihindeki imar faaliyetleri yapılmış; ancak bu köprünün 1715'de yıkılması üzerine, 1719'da Karahanoğlu Hacı Ebubekir Bey tarafından bugünkü haliyle tekrardan yaptırılmıştır. 1855 Kırım Savaşı öncesi Kars şehrinde inşa edilen tabyaları birbirine bağlamak için İngiliz Subay Albay Lake tarafından yaptırılan Lake Köprüsü ise Kars kent merkezi Su Kapı Mahallesi'nde, Kars Çayı üzerinde yer almaktadır. Kars şehrindeki bu iki taş köprü benzer özellikler gösterip üç yuvarlak kemerden oluşmaktadır. Köprülerin ayaklarının önünde, menba kısmında üçgen şeklinde yüksekçe tasarlanmış selyaranlar, mansap yönünde ise yarım yuvarlak taş örgülü destekler mevcuttur. Kars şehir merkezindeki gibi Edirne Sarayiçi Fatih Köprüsü, Çankırı Çerkeş Köprüsü, Gebze Sultan Süleyman Köprüsü ve Alanya Bıçkıcı Köprüsü de üç kemer gözlüdür.[454]

Iğdır Tuzluca ilçe merkezinde yer alan tek gözlü Osmanlı köprüsü ise, küçük ve basit bir yapıdır. Bu tip köprüler Anadolu'nun birçok yerinde inşa edilmiş olup Uşak'taki Tahta Köprü ve Çanlı Köprü, Tuzluca Köprüsü'ne benzer yapılardır.[455]

[454] G. Tunç, *a.g.e.,* s.55
[455] Türkan Acar, "Uşak'taki Türk Dönemi Taş Köprüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 25, Isparta, 2016.

5. 7. Kervansaraylarda

İncelenen Türk İslam Dönemi yapıları içerisinde en gösterişli yapı olan Iğdır Kervansarayı, Selçuklu Devleti'ne bağlı Sürmeli Emiri Şerafeddin Ejder tarafından[456] XIII. yüzyılın sonlarına doğru inşa ettirilmiştir. Bölgenin iklim şartları dikkate alınarak kapalı tip kervansaray planında kışlık olarak inşa edilen yapı, gösterişli bir taç kapı düzenlemesine sahiptir. Taç kapının hemen ardında yer alan giriş holünde manastır tonozların meydana getirdiği haçvari bir düzenleme göze çarpmaktadır. Giriş holünün solunda yer alan birimin üst örtüsü de benzer şekilde tasarlanmış olup bu birimde yer alan nişin üst kesimi, üç dilimli istiridye şeklinde sonlanmaktadır. Giriş holünün sağında ve solunda yer alan misafir odaları, bu odalar içine açılan ocak nişleri sayesinde ısıtılmıştır. Kervansarayın ahır kısmı ise sade tutulmuş ve üç sahına bölünmüştür. Andezit taşıyla örülen duvarlar, on yarım silindirik kule ile desteklenmiştir. Kervansarayın içi, üst örtü elemanlarının ortasına açılan farklı şekilli açıklıklarla aydınlatılmıştır. Anadolu'da Iğdır Kervansaray'ına paralel planda yapılmış başka kervansaraylar ise Afyon-Kütahya yolu üzerindeki Eğret Han, Alanya'daki Alara Han, Antalya-Alanya yolundaki Şerefza Han ve Amasya – Tokat yolundaki Ezinepazar Han örnek verilebilir.

[456] E. Karakaya, *a.g.e.,* s.11.

5. 8. Tabyalarda

Türkiye'nin en çok tabya yapısını bünyesinde bulunduran Kars ve aynı tarihlerde inşa edilmiş tabya yapılarına sahip Ardahan, sınır şehir olmalarından dolayı birçok tabyaya ev sahipliği yapmaktadır. Savunma amacıyla inşa edilen Kars ve Ardahan tabyaları, işlevsellik ve stratejik konum dikkate alınarak inşa edilmişlerdir. Hakim noktalar üzerine yapılan tabyalar, kalın taş duvar ile örülmüş ve etrafı derin hendeklerle kuşatılmıştır. Tabyaların cephelerine aydınlatma amacıyla mazgal pencereler yerleştirilmiş ve odalarına açılan ocak nişleriyle ısı sorunu giderilmiştir. Kars ve Ardahan tabyaları incelendiği vakit, her tabyanın kendine özgü bir mimari anlayış içerisinde ele alındığı görülmektedir. Bunda tabyanın bulunduğu konum, stratejik önem, mimarın ustalığı ve iklim yapısı gibi bazı faktörlerin etkisi bulunmaktadır. Kars şehri, sınır hattında olmasından dolayı Osmanlı tabya yapılarının ilk görüldüğü ve en çok uygulandığı yeri olmuştur. Kars'a inşa edilen tabyalar, genellikle şehrin dört bir yanına, birbiriyle irtibatlı şekilde yapılmış olup bazı tabyalar tünellerle birbirine bağlanmıştır.

Kars'a yapılan ilk tabya Kars Kalesi'ni doğu yönünden gelebilecek saldırılara karşı inşa edilmiş olan Karadağ Tepesi üzerinde yer alan Karadağ Tabya'dır. Kars'taki en eski tabya özelliğine sahip Karadağ Tabya, 1579 tarihinde Lala Mustafa Paşa komutasındaki Timur Paşa'ya yaptırılmıştır.[457] Karargâh ve kışla binası, sığınak, cephanelik, savunma mevzileri ve hendeklerden oluşan tabya, Kars'ın en büyük tabyalarından biridir. Arap Tabya ve Gemli Tabya ile hendekler aracılığıyla bağlanan tabya, diğer tabyalar gibi hâkim bir nokta üzerinde inşa edilmiştir. Hücrelerin dik eksen üzerinde ard arda sıralanmasıyla meydana gelen karargâh ve kışla binası, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Ard arda on hücrenin sıralanmasıyla meydana gelen binanın üst örtüsü ise beşik tonoz yardımıyla örtülmüş ve üzeri yarım metreden fazla toprakla kapatılmıştır. Etrafı savunma mevzileriyle kuşatılan karargâh ve kışla binasının arka cephesi, doğal kot seviyesinin bir metre kadar derininde yer almaktadır.

[457] *https:/www.haberler.com/kars-in-unutulan-tarihi-tabyalar-gun-yuzune-haberi/* (Erişim: 8 Şubat 2018)

Karadağ Tabya'dan çok sonra yapılan Kanlı Tabya, Safevi saldırılarına karşı 1734-39 tarihleri arasında Büyük Tabya adıyla inşa edilmiştir. Etrafını çeviren savunma mevzileri ve bu mevzilerin gerisindeki askeri binalardan oluşan Kanlı Tabya, karargâh, koğuş, topçu odaları, dehlizler ve depo olmak üzere altı bölümden oluşmaktaydı. [458] Günümüzde sadece karargâh ve koğuş binası restore edilerek Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi olarak kullanılmaya başlanan yapı, haç plan şemasında siyah bazalt taştan inşa edilmiştir. Dıştan düzgün kesme taş, içten tuğla ve moloz taş kullanılarak inşa edilen tabya, savunma amaçlı yapıldığı için 1,2 metre kalınlığında duvar örgüsüne sahiptir. Etrafı hendeklerle kuşatılmış olan savunma yapısı, tonozla örtülü olup Horasan harcıyla güçlendirilmiştir. Yuvarlak kemerli kapı ve pencere açıklıklarına sahip olan yapıda, farklı noktalara yerleştirilmiş mazgal pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Şehri, İran saldırılarına karşı korumak amacıyla 1734 tarihinde inşa edilen Dere Tabya, güneyden gelebilecek saldırılara karşı Kars Çayı'nın kenarında inşa edilmiştir. Oldukça kalın duvar örgüsüne sahip Dere Tabya, güney yönünden hendeklerle kuşatılmış olunup Kars Kalesi ve diğer tabyalarla birlikte savunmada bir bütünlük oluşturmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında tasarlanan yapı, ön cephede düzgün kesme taş, diğer cephelerde ise moloz taş ve tuğla yardımıyla inşa edilmiştir. Karargâh ve koğuş odaları, mutfak, banyo gibi birimlerden oluşan tabyada, yapının içerisini boydan boya dolanan koridor sistemiyle bu birimlere ulaşılmaktadır.

Şehre doğu yönünden gelebilecek saldırıları önlemek amacıyla inşa edilen Gemli Tabya ve Arap Tabya ise Karadağ Tabya ile üçlü bir hat oluşturmaktadır. Gemli Tabya, mimarisi itibarıyla Kars'taki diğer tabyalardan farklıdır. Gemli Tabya'nın karargâh ve kışla binası, yarım daire formunda ele alınmıştır. Düzgün kesme taştan inşa edilen yapıda, yarım daire içerisinde kalan alan, yapının avlusu olarak kullanılırken buradan yuvarlak kemerli bir kapıyla, yapıyı avlu tarafından boydan

[458] O. Ülkü, *a.g.e.,* s.85.

boya saran bir koridora ve bu koridor aracılığıyla da diğer hücrelere ulaşılmaktadır. Arap Tabya ise Kars'ın en büyük tabyalarından biri olup Karargâh ve kışla binası, koruganlar, irtibat hendeği, makineli tüfek yuvaları ve at nalı şeklindeki hendeklerden oluşmaktadır. Tabya'nın batı yönü uçuruma dayandırılmış ve doğu-batı doğrultusunda karargâh ve kışla binası yerleştirilmiştir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş yapıda üst örtü beşik tonozla örtülmüştür. Tabya, güney, kuzey ve doğu yönlerinden, at nalı şeklindeki hendeklerle kuşatılarak iyi bir şekilde koruması sağlanmıştır. Karadağ Tabya ile bir irtibat hendeği sayesinde bağlanan tabyada, karargâh ve kışla binasının duvarları kalın bir şekilde örülmüştür. Kuzey uçtaki karargah biriminin üzerine koyulan 100 cm çapındaki konik biçimli boru, döküm tekniğinde yapılmış olup geceleyin olabilecek düşman sızmalarını önlemek amacıyla geliştirilmiştir.

Ardahan kent merkezinin kuzeyindeki hâkim bir tepe üzerine inşa edilen Ramazan Tabya, "U" plan şemasında moloz taştan inşa edilmiştir. Doğu tarafında dört, batı tarafında beş, kuzey tarafında yedi olmak üzere karargâh, koğuş ve mühimmat depoları olarak kullanılan on altı odası vardır. Kuzey tarafın ortasında yer alan oda, enine dikdörtgen olarak dışarıya taşırılmış iken kuzey tarafın köşelerinde yer alan odalar ise kare biçiminde tasarlanmıştır. Doğu tarafında da dikdörtgen plan doğrultusunda genişletilmiş farklı boyutlarda odalar bulunurken batı tarafında bulunan odalar aynı boyutta inşa edilmiştir. Avlusu kent merkezine bakan yapının, batı tarafındaki odaları basık kemerli kapılar aracılığıyla doğrudan bu avluya açılmaktayken, doğu ve kuzey tarafındaki odaları ise hem avluya açılmakta hem de içten birbiriyle bağlanmaktadır.

Kars ve Ardahan tabyaları birbiriyle bağlantılı, hakim noktalara inşa edilmiştir. Şehir merkezlerini korumaya yönelik bu yapılar, gösterişsiz olup tamamen savunma ihtiyacı doğrultusunda yapılmışlardır. Tabyaların etrafı üç veya dört yönden hendeklerle kuşatılmış, bu hendeklerin önemli yerlerine de mazgallı siperlikler ve makineli tüfek yuvalıkları konuşlandırılmıştır.[459] Mazgallı siperlikler ve makineli

[459] O. Ülkü, *a.g.e.*, s.171.

tüfek yuvalıkları gibi benzer unsurlar Çanakkale'deki Rumeli Hamidiye, Namazgah, Yıldız ve Domuzdere tabyalarının etrafında da bulunmaktadır.[460] Kars şehir merkezinin doğusundan gelebilecek saldırılara karşı inşa edilen Arap, Karadağ ve Gemli tabyalar, birbiriyle bir yer altı tüneli vasıtasıyla bağlanmalarıyla Erzurum'daki bir-iki-üç numaralı Aziziye Tabyaları ile paralellik göstermektedir.[461] Sert iklim kuşağında bulunan ve yüksek dağ ile tepeler üzerine inşa edilen Kars ve Ardahan tabyalarında, koğuşlar doğrudan avlu yerine koridorlara açılmaktadır. Dışa kapalı oda özelliğine sahip bu tabyalar, bu yönüyle de aynı iklim kuşağındaki Erzurum tabyalarıyla benzerlik taşımaktadır.

[460] Ramazan Eren, *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale, 1990, s. 204.
[461] Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara, 1993, s.165.

6. SONUÇ

Türkiye'nin kuzeydoğu sınırını oluşturan Kars, Ardahan ve Iğdır, aynı coğrafyayı paylaşmaları ve aynı kültürel özellikleri göstermeleri sebebiyle, 1926 yılında çıkarılan bir kanunla Kars idaresi altında tek bir vilayete dönüştürülmüşken 1992 yılında tekrardan ayrı vilayetler haline getirilmiştir. Ayrı vilayetler yapılmalarına rağmen, çeşitli farklılıklarla ortak bir tarihe sahip olan Kars, Ardahan ve Iğdır, kaya resimleri, kurganları ve taş heykelleriyle Paleolitik Çağ'a kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bölgedeki ilk düzenli örgütlenme, M.Ö. IX. yüzyılda Urartular tarafından sağlanmış ve Urartulara bağlı beylikler ile sürdürülmüştür. İskitler ve ardından Kimmerlerin M.Ö. 720'de Anadolu'ya doğru yönelmeleri Urartu egemenliğini sonlandırmış; İskitlerin geri anayurtlarına dönmesiyle ortaya çıkan boşluk M. Ö. 590'dan itibaren Medler tarafından doldurulmuştur. M.Ö. 550'de Persler, M.Ö. 334 ise Helen İmparatorluğu sınırlarına dâhil olan bölge[462] 580-620 tarihleri arasında Sasaniler ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında uzun süren savaşlara sahne olmuştur. 630 tarihinde İslam ordularının Sasani Devleti'ni yıkması[463] ve XI. yüzyıldan itibaren Türk akınlarının başlamasıyla bölgede yeni bir dönem başlamıştır.

Anadolu'ya akınlar halinde yerleşen Türk boyları, Kars, Ardahan ve Iğdır bölgesine de kültürel izlerini bırakmıştır. Türklerin bölgede tutunması kolay olmamış ve zaman içerisinde çok sayıda güçlükle karşılaşılmıştır. Bizans ile sürekli el değiştiren Kars, Ardahan ve Iğdır, yerel beylikler olan Bagratlılar ve Şeddaniler kontrolünde uzun bir dönem kaldıktan sonra XIII. yüzyılda Moğol egemenliğine girmiş, ardından Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi hâkimiyetlerine sahne olmuştur. Safevilerin ve özellikle Moğolların bölgedeki faaliyetleri, kültürel miras üzerinde çok yıkıcı bir etki bırakmıştır. 1514'ten sonra Osmanlı egemenliğine alınan bölge, 1877'ye kadar sürekli olarak Safevi ve Rus saldırılarına ve yıkımına uğramış, 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan sonra ise 1917'ye kadar 40 yıl Rus egemenliğinde kalmıştır.

[462] E. Hakan, *a.g.e.,*s.262.
[463] S. Erisen, *a.g.e.*, s.7.

"Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk İslam Dönemi Eserleri" isimli yüksek lisans tez çalışmasında, adı geçen illerde bulunan 1071'den 1923'e kadar inşa edilmiş Türk Dönemi eserleri incelenmiştir. Çeşitli araştırmacılar tarafından Kars, Ermeni ve Rus mimarisiyle; Ardahan, Gürcü mimarisiyle; Iğdır, Rus mimarisiyle öne çıkarılmış olmasına rağmen aynı kentler bünyelerinde birçok Türk-İslam Dönemi eserini bulundurmaktadır. Kars Kalesi, Kul Yusuf Kümbeti ve Iğdır Kervansarayı incelenen yapılar içinde en erken tarihli eserler olsalar da Ani Şehri'ne 1064 tarihinde inşa edilen Menüçehr Camii, Anadolu Türk mimarisinin ilk eseri sayılmaktadır.[464] Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı Ebu'l Menuçehr tarafından yaptırılan yapı, Gazneliler'in zafer kulelerine benzeyen bir minareye sahip olmasıyla Orta Asya Türk mimarisinin izlerini taşımaktadır. Özgün haliyle günümüze ulaşmayan Kars türbelerinin aksine, özgün şekliyle günümüze ulaşan Iğdır'daki Kul Yusuf Kümbeti ve Iğdır Kervansarayı, Orta Asya ve İran Türk mimarisiyle aynı plan şemalarını ve süsleme özelliklerini göstermeleriyle bize Türk mimarisinin sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Kars ile Ardahan şehirlerine birer Türk damgası olan kale yapılarının, yüksek noktalara inşa edilmesi, etrafında doğal savunma hatlarına sahip olması, güçlü sur duvarları ile çevrilmesi vb. özellikleriyle eski Türk alışkanlıklarının devamı niteliğindedir.

Türkler Kars, Ardahan ve Iğdır bölgesinde, Anadolu'nu birçok farklı bölgesindeki gibi, önce ihtiyaçları doğrultusunda yapılar inşa etmişlerdir. Bu yapıların başında kale ve benzeri savunma yapıları, yönetim binaları olarak kullanılan saraylar ve camiler gelmektedir. Bölgenin sınır noktasında yer alması ve Batı'ya açılan bir köprü görevini üstlenmesi sebebiyle askeri ihtiyaçlar ön plana çıkmıştır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde "kale" şu şekilde tanımlanmaktadır:"*Düşmanın gelmesi beklenilen yollar üzerinde, askeri önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu ve mazgallı yapı".*[465] Çok sayıda kale ve kule yapısına sahip olan Kars, Ardahan ve Iğdır illeri, tanımdan da anlaşılacağı üzere stratejik önemi yüksek yerlerdir. Bu özelliğinden dolayı Kars, Ardahan ve Iğdır illeri,

[464] Yaşar Çoruhlu, *Türk İslam Sanatının ABC'si,* İstanbul, 2000, s.77.
[465] *http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5afedbb691f3b9.83782848* (Erişim: 18 Mayıs 2018)

her dönem farklı ulusların elinde tutmak istediği bir bölge olmuştur. Özellikle Ardahan, askeri ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilmiş çok sayıda yapıya sahip olmasından dolayı "Kaleler ve Kuleler Kenti" adıyla anılmış; Kars, barındırdığı kırk altı tabya ile Osmanlının en çok tabyaya sahip şehri unvanını elinde bulundurmuştur. Yine Iğdır ili, farklı noktalara inşa edilmiş birçok kale yapısına sahiptir. Bölge için verilen savaşlarda, çok sayıda kültürel eser zarar görmüş veya yok edilmiştir. Çağlar boyu bu topraklarda yeşeren veya bu toprakları elinde tutan birçok ulusun kültürel mirası gibi, Türklerin de XI. yüzyıldan itibaren bu bölgede inşa ettikleri çok sayıda mimari yapı, yaşanan savaşlarda veya egemenlik değişimleri sırasında kullanılmaz hale gelmiştir. Yine de Kars, Ardahan ve Iğdır, köklü bir tarihe sahip olmasından dolayı günümüze farklı medeniyetlerin miras bıraktığı çok sayıda kültürel değere sahiptir. Bu kültürel değerler arasında önemli bir payı da XI. yüzyıldan sonra Orta Asya steplerinden Anadolu'ya akınlar halinde gelen Türk topluluklarının yaptığı eserler oluşturmaktadır.

Kars il ve ilçe merkezinde toplamda otuz eser tespit edilmiş olup bunların on üçü camidir. Karahanlılar Dönemi'nde Orta Asya'da başlayıp Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Dünya Mimarlık Literatürü'ne geçen eserlerin anıtsallığından uzak; mütevazi ve benzer mimari özellileri taşıyan bu camiler, gerek kamu tarafından gerekse hayırseverler tarafından yaptırılmıştır. Saltuklular tarafından yaptırılan ve Osmanlı Dönemi'nde yeniden inşa edilen Kars Kalesi,'nden başka, dört türbe, üç hamam, bir saray, iki taş köprü, bir konak ve beş tabya yapısı daha vardır. Ardahan il ve ilçe merkezlerinde sekiz Türk İslam Dönemi eseri tespit edilmiş olup bunların biri kale, beşi cami ve ikisi ise tabyadır. Iğdır il ve ilçe merkezinde ise bir türbe, bir köprü ve bir kervansaray tespit edilmiştir. Tez çalışmasında Kars, Ardahan ve Iğdır'ın il ve ilçe merkezlerindeki mimari eserleri incelenmiş ve ayrıca "Kaynaklarda Adı Geçen Eserler" kısmında, günümüze ulaşmayan Türk İslam Dönemi mimari eserleriyle ilgili bilgiler verilmiş; ancak, köyler ve kırsal alandaki mimari eserler incelenmemiştir. Bu bölgenin kırsal alan ve köylerindeki Türk İslam Dönemi mimari eserlerinin tespit edilip incelenmesiyle Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde küçümsenmeyecek ölçüde Türk İslam mirası olduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

ABABAY, Feridun, *Çıldır Tarihi,* Ankara, 1987.

ABABAY, Feridun, *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci: Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü,* Ankara, 2000.

ACAR, Türkan, "Uşak'taki Türk Dönemi Taş Köprüleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 25, Isparta, 2016, s.23-45.

AKSU, Ziya Nur, *II.Abdulhamit Han*, İstanbul, 2010.

AKTEMUR, Ali Murat, *Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi, 2010.

Anonim, *1967 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1967.

Anonim, *1973 Kars İl Yıllığı,* Kars Valiliği, Ankara, 1973.

Anonim, *Ardahan Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Raporu*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara, 2011.

Anonim, *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars*, Ankara, 1999.

Anonim*, Iğdır İli Kültür Envanteri 2012,* T.C. Iğdır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara, 2012.

Anonim, *Kafkaslara Açılan Kapımız Ardahan,* T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO:7, İstanbul, 2011.

Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri 2009,*T.C. Kars Valiliği, Ankara, 2009.

Anonim, *Kars Tabyaları,* www.kars.gov.tr (Erişim: 4 Şubat 2018).

Anonim, *Serhat Şehri Ardahan,* T.C. Ardahan Valiliği, Ankara, 2002.

ARSLAN, Muhammet, "Kars Kümbet Camii (Oniki Havariler Kilisesi)", *Serhat Kültür Tarih Kültür Haber Dergisi*, Yıl: 6 (Mart-Nisan), İstanbul, 2008, s.38-39.

ARSLANOĞLU, Cemender, *Doksanüç Harbi'nden Sonra (1878-1918) Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız,* Ankara, 1987.

ATSIZ, Nihat, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Ankara, 1979.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

AYTEKİN, Osman, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler,* Ankara, 1999.

BADEM, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti,* İstanbul, 2010.

BAYRAKTAR, Rasim, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul, 2000.

BELLİ, Oktay, "Kars Adının Kökeni ve Anlamı", *Kars 2. Kent Kurultayı: Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları No:21, 2007, s.76-90.

BİLGİN, Mehmet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları,* İstanbul, 2011.

BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

BUYRUK, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır,* Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2, Iğdır, 2006.

CANTAY, Gönül, *Ardahan'da Türk Mimarisi,* T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO:1, Ankara, 1999.

CENGİZ, Ercan, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013.

CEYLAN, Alpaslan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü,* Ardahan, 2015, s.7-28.

ÇAM, Nusret, *Erzurum Tabyaları*, Ankara, 1993, s.7.

ÇETİNKAYA, Haydar, "Ardahan Adının Menşei Hakkında Araştırmalar", *Ardahan İli Kültür ve Dayanışma Derneği Dergisi,* Ardahan, 1992, s. 86-87.

ÇETİNKAYA, Nihat, *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996.

ÇEVİK, Mümin, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi/II,* İstanbul, 1966.

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk İslam Sanatının ABC'si,* İstanbul, 2000.

ÇULPAN, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, mad:92.

DANİSENKO, Ludmila, *Böyle Bir Kars,* Heyamola Yayınları, İstanbul, 2011.

DANİŞMEND, Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1574-1703),*İstanbul, 2011.

DELEN, Murat, *Kars İli ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi,* Ankara, 1968, s.149-205.

EREN, Ramazan, *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale, 1990.

ERİSEN, Servet, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Kars Tarihi,* İstanbul, 2013.

ERZEN, Arif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1986.

EYİCE, Semavi, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi,* XI-15, Ankara, 1960, s.99-120.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Iğdır/Şerafeddin Ejder Kervansarayı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları II,* Ankara, 2007, s.403-418.

GÜNDOĞDU, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Şehri Ardahan,* T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO:4, Ankara, 2000.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars 'Beyaz Uykusuzluk Uzakta'*, İstanbul, 2006, s.195-228.

GÜNDÜZ, Tufan, ''Kars''Mad., *TDVİA*, C. 24.

GÜNEŞ, Hüseyin, "İslam Tarihinin İlk Asrında Iğdır", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 12, 2017, s.463-475.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1989.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi,* Aras Yayıncılık, İstanbul, 2008.

HAKAN, Ersin, *Başlangıcından Roma Devri'ne Kadar Kars Tarihi,* 2009.

HAKAN, Ersin, *Kars Tarihi Roma Devrinden Mustafa Kemal'in Kars'a Gelişine Kadar,* 2012.

HALAÇOĞLU, Yusuf, ''Ardahan'' mad., *TDVİA, Diyanet Vakfı, C.III*, İstanbul 1991.

IŞIKLI, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Trans-Kafkasya Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

KANTARCI, Şenol, *Kars Tabyalarının İnşası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 1997.

KARAKAYA, Enis, "Tarihi Anıtlarıyla Iğdır", *TAÇ Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, Sayı:9, İstanbul, 2017, s.4-13.

KARAMANLI, Hüsamettin, "Gürcistan" mad., T.*D.V. İslam Ansiklopedisi C.IV*, İstanbul, 1996.

KAYA, Faruk, "Iğdır İlinin İdari Coğrafya Analizi",*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8 Sayı:41, 2015, s.703-716.

KILIÇ, Ulaş, "Orta Asya ve Anadolu Kaya Resimleri Üzerinden Dört Ana Yön Simgeleri ve Ardahan'da Yeni Buluntular", *Ardahan Araştırmaları,* S.1, Erzurum, 2018, s.119-125.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *100.Yıl Dönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi,* İstanbul, 1955.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Ardahan Armağanı*, Ankara, 1990.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi,* İstanbul, 1953.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Milli Mücadelede Kars,* İstanbul, 1960.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)* Ankara, 1976.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Selçukluların Anı'yı Fethi" , *Selçuklu Araştırma Dergisi II,* Ankara, 1970, s.111-139.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1992.

KOLTUK, M. Taner – SAĞLAM, S. Talha, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan,* İstanbul,2009.

KONUKÇU, Enver, *Ardahan Tarihi*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları NO:2, Ankara, 1999.

KONYALI, İ. Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.

KÖROĞLU, Kemalettin, "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat,* S.96, İstanbul, 2000, s. 2-11.

KÜÇÜK, Levent, "Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi: 'Yanık Cami' Örneği", *Yeni Türkiye,* 2014, s.1-14.

KIZILKAYA, Oktay, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.IV., S.8, 2017, s.192-223.

MUTLU, Yücel, *Misaki-i Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan ve Batum,* Ankara, 2007.

ÖZKAN, Özge, *Kars ve Çevresi Konut Mimarisinde Cephe Tezyinatı* (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, , İstanbul, 2015.

ÖZTÜRKKAN, Yıldırım, *Eski ve Yeni Fotoğraflarla Kars* İstanbul, 2010.

PATACI, Sami, "Arkeolojik Veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihçesi ve Ardahan Adının Kökeni", *Ardahan Kale ve Kuleleri,* Ardahan, 2016, s.14-23.

SAĞIR, Güner, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ,* AKVAD, Ankara, 2011, s.69-112.

SEÇKİN, Selçuk, "Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Camileri", *Turkish Studies Social Scienes,* S.13/18, Ankara, 2018, s.1133-1169.

SEÇKİN, Selçuk, "The Ghorcomi Mosque in the Georgia /Adjara Hulo Region and It's Different Plan Features", *Mediterranean Journal of Humanities*, VIII/2, 2018, s.463-478.

SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular,* Ankara, 1984.

SVANIZEDE, Miheil, "Büyük Ardahan Sancağı 1595-1732 Yılları", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2002, s.185-189.

TEMEL, Feray, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası,* (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Kars, 2011.

TOP, Mehmet, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler,* Ankara, 1998.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri,* İstanbul, 1985.

TUNCEL, Metin, "Iğdır", TDVİA, C.19, 1999.

TUNÇ, Gülgün, *Taş Köprülerimiz,* Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1978.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 1991,* Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, Kars, 1992, s.145-166.

URAL, Selçuk ve diğerleri, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* T.C. Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 2.Cilt, Ankara, 1988.

ÜLKÜ, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt –Batum Kervanyolları Hakkında Notlar(I)", *Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul, 1970, s.7-15.

YILMAZ Gürsoy, "Ortaçağ'da Anı Kalesi", Güzel *Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.3, No:8, Erzurum, 2006, s.142-148.

ZEYREK, Yunus, *Posof'un Çizgileri,* Ankara, 2004.

E-KAYNAKÇA

http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-6144c.pdf (Erişim: 4 Şubat 2018).

http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-tarihcesi-1(29 Aralık 2017)

http://www.hurriyet.com.tr/102-yil-onceki-kars-ulu-camii-mezalimi-sehitler-40442703 Erişim: (16 Ocak 2018).

http://www.hurriyet.com.tr/kanli-tabya-kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi-o-40623262 (Erişim: 4 Şubat 2018).

http://www.karsevi.com/kars-camileri-ve-mescitler-bl86.html(Erişim: 23 Ocak 2018)

http://www.karsguncel.com/kars-arab-baba-turbesi-isiksiz-kaldi-1375h.htm (Erişim: 2 Şubat 2018).

http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,103747/kars-gazi-ahmet--muhtar-pasa-konaginda-restorasyon-sure-.html (Erişim: 3 Şubat 2018)

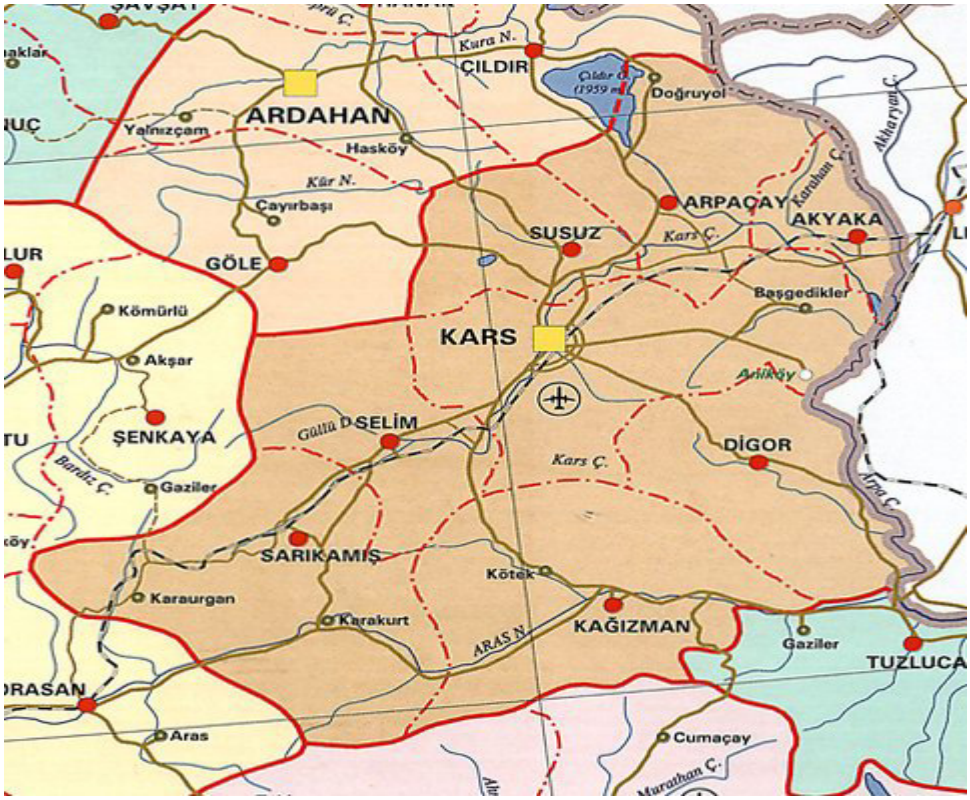
http://www.milliyet.com.tr/ebul-hasan-i-harakani-turbesi-ziyaretci-kars-yerelhaber-223223/ (Erişim:1 Şubat 2018).

https://www.sondakika.com/haber/haber-beylerbeyi-sarayi-nin-restorasyonu-basladi-10026578/ (Erişim Ocak 2018).

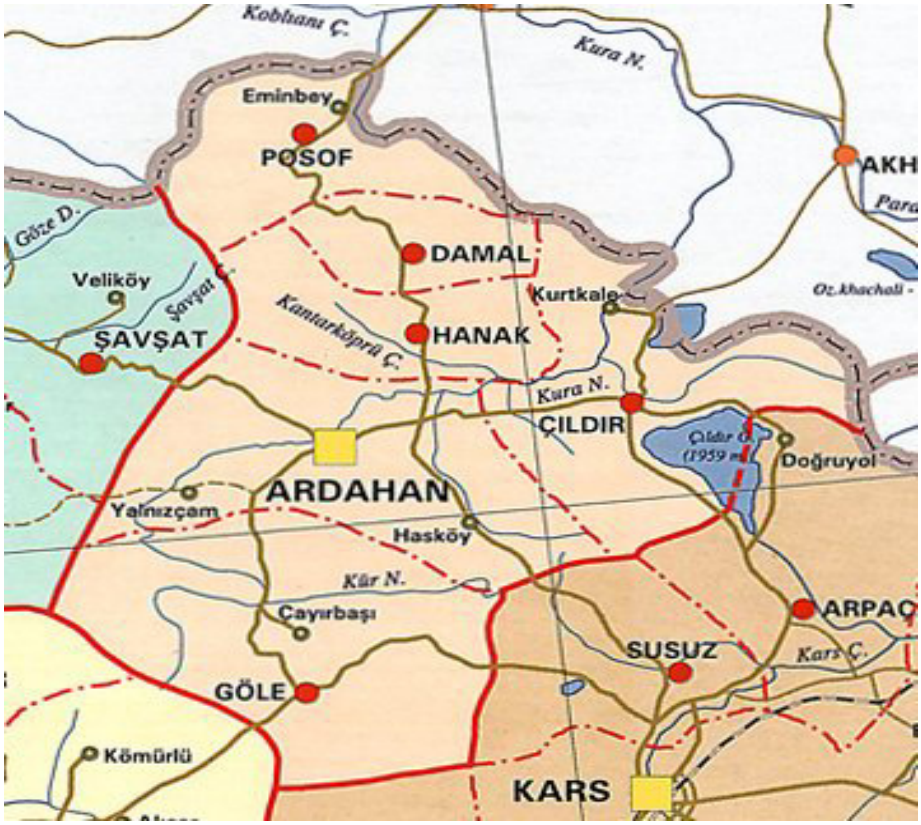
https://www.virtualani.org/karscathedral/turkish.htm(Erişim: (4 Ocak 2018).

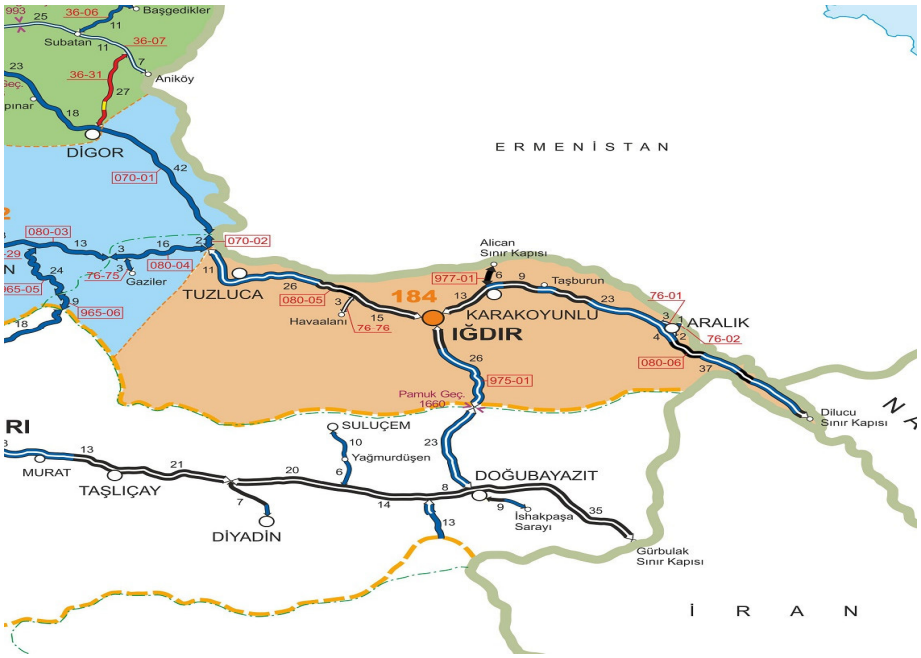
Harita 1: Doğu Anadolu Bölgesi (cografya.gen.tr'den)

Harita 2: Kars İli (cografya.gen.tr'den)

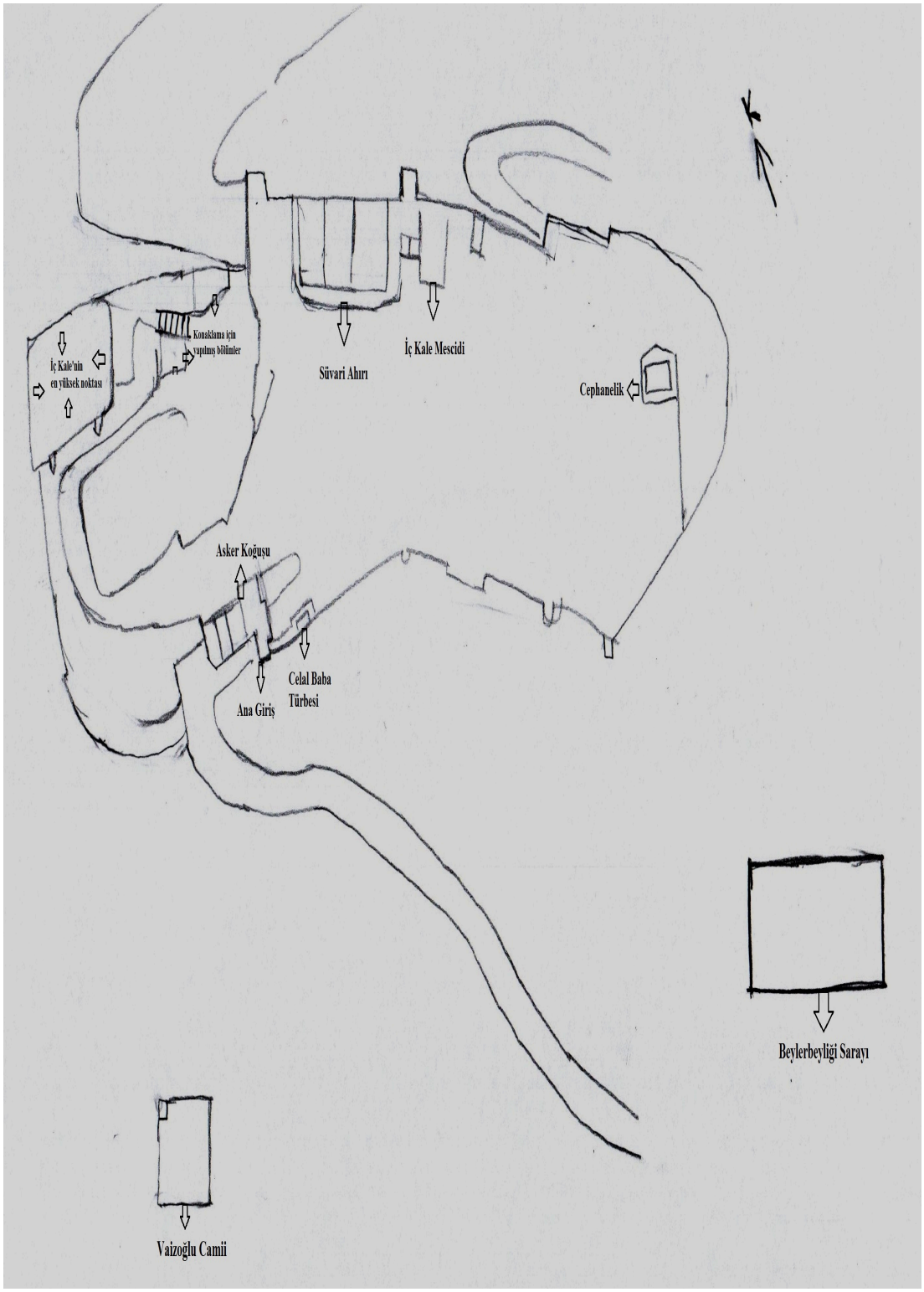

Harita 3: Ardahan İli (cografya.gen.tr'den)

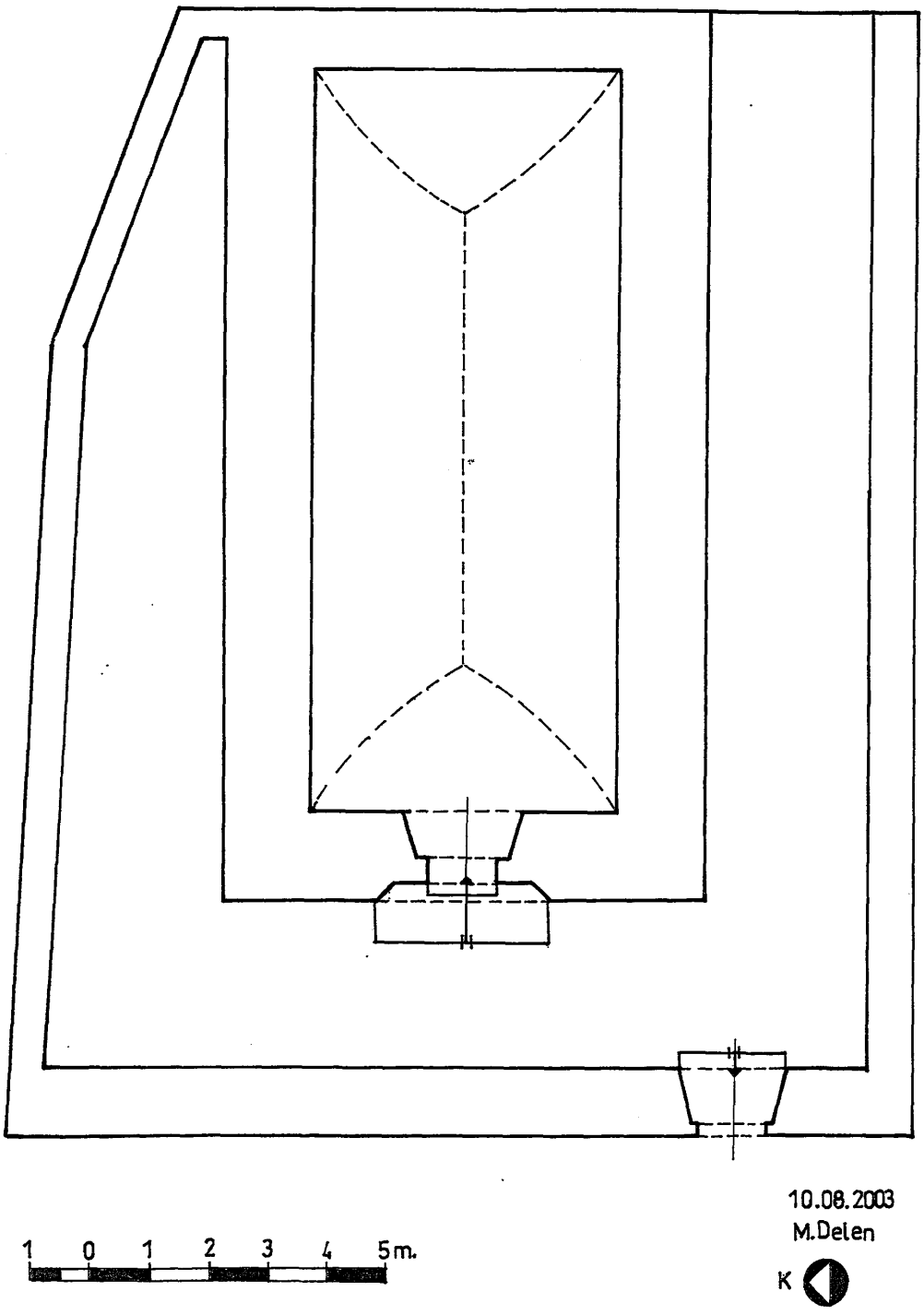

Harita 4: Iğdır İli (cografya.gen.tr'den)

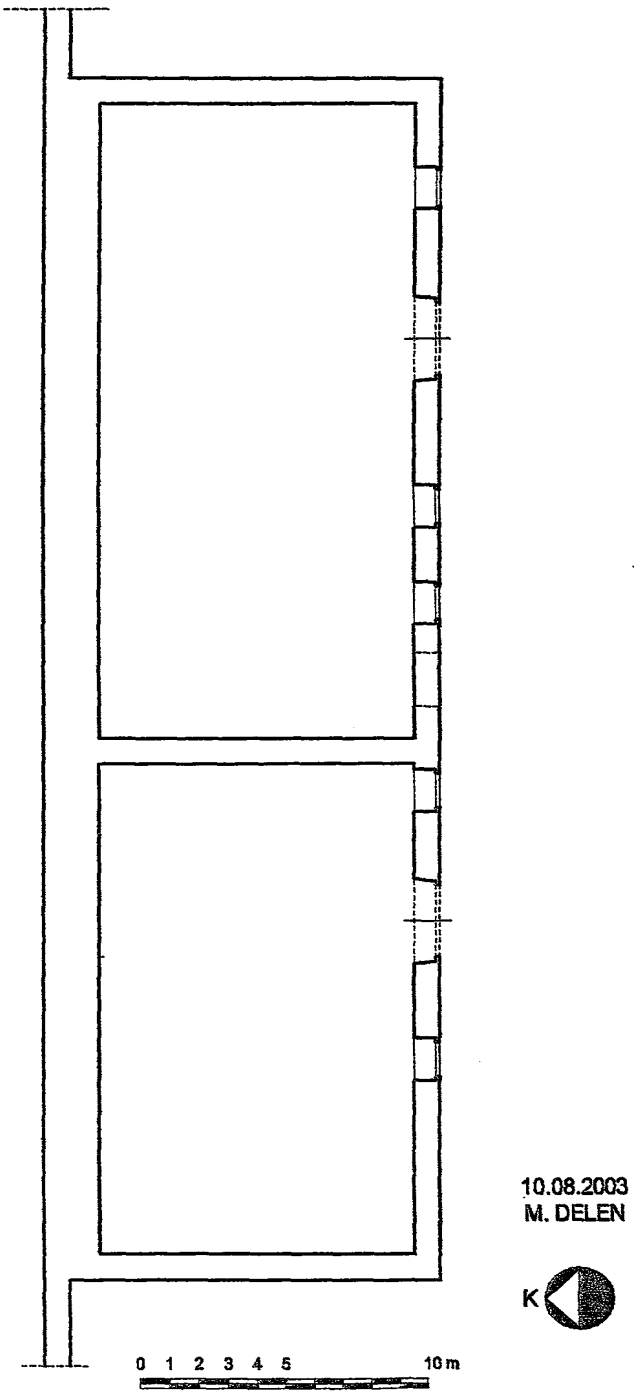
Çizim 1: 1579 İmar faaliyetlerini gösteren harita (Fahrettin Kırzıoğlu'dan).

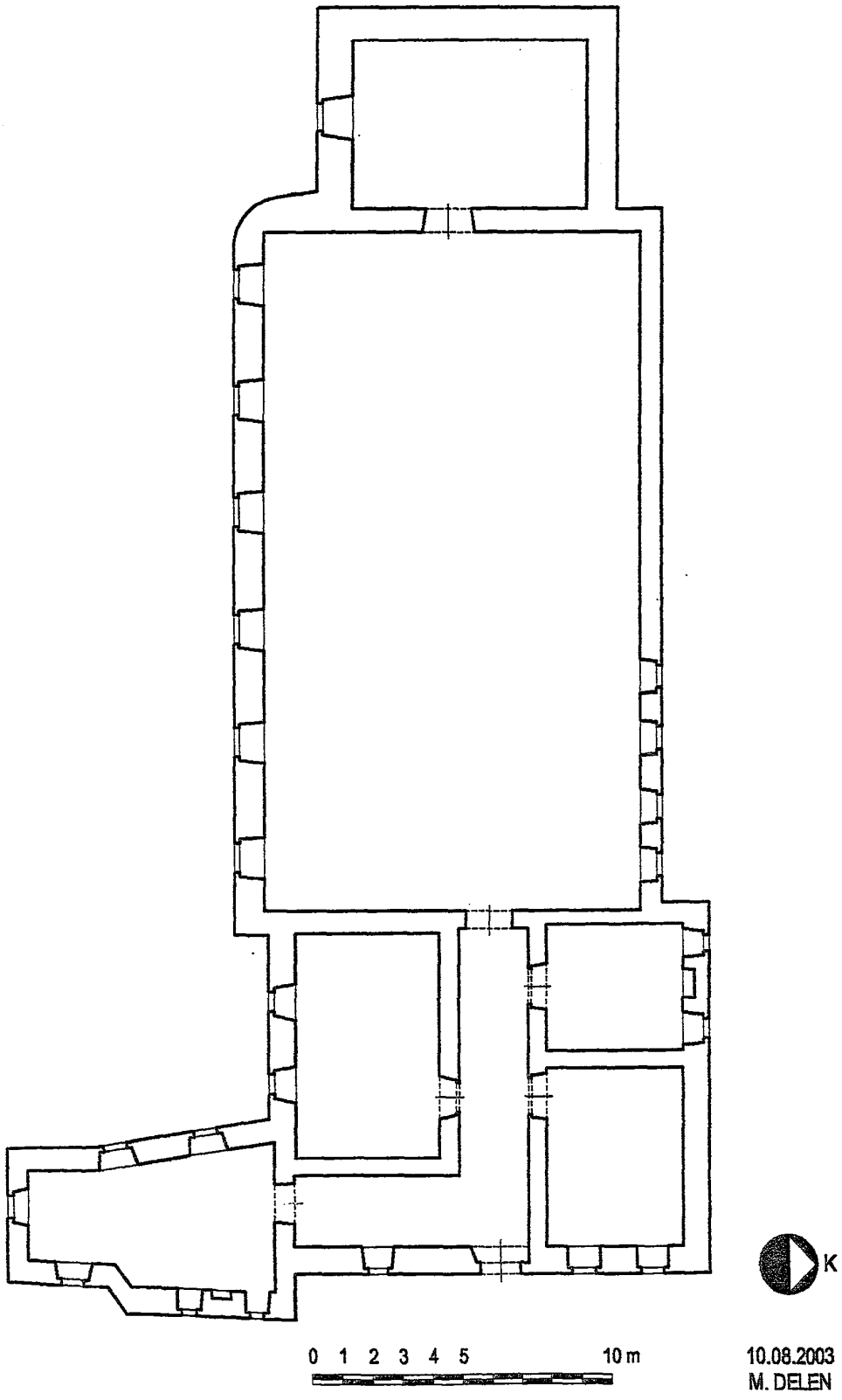
Çizim 2: Kars Kalesi'nin içindeki ve eteğindeki yapılar.

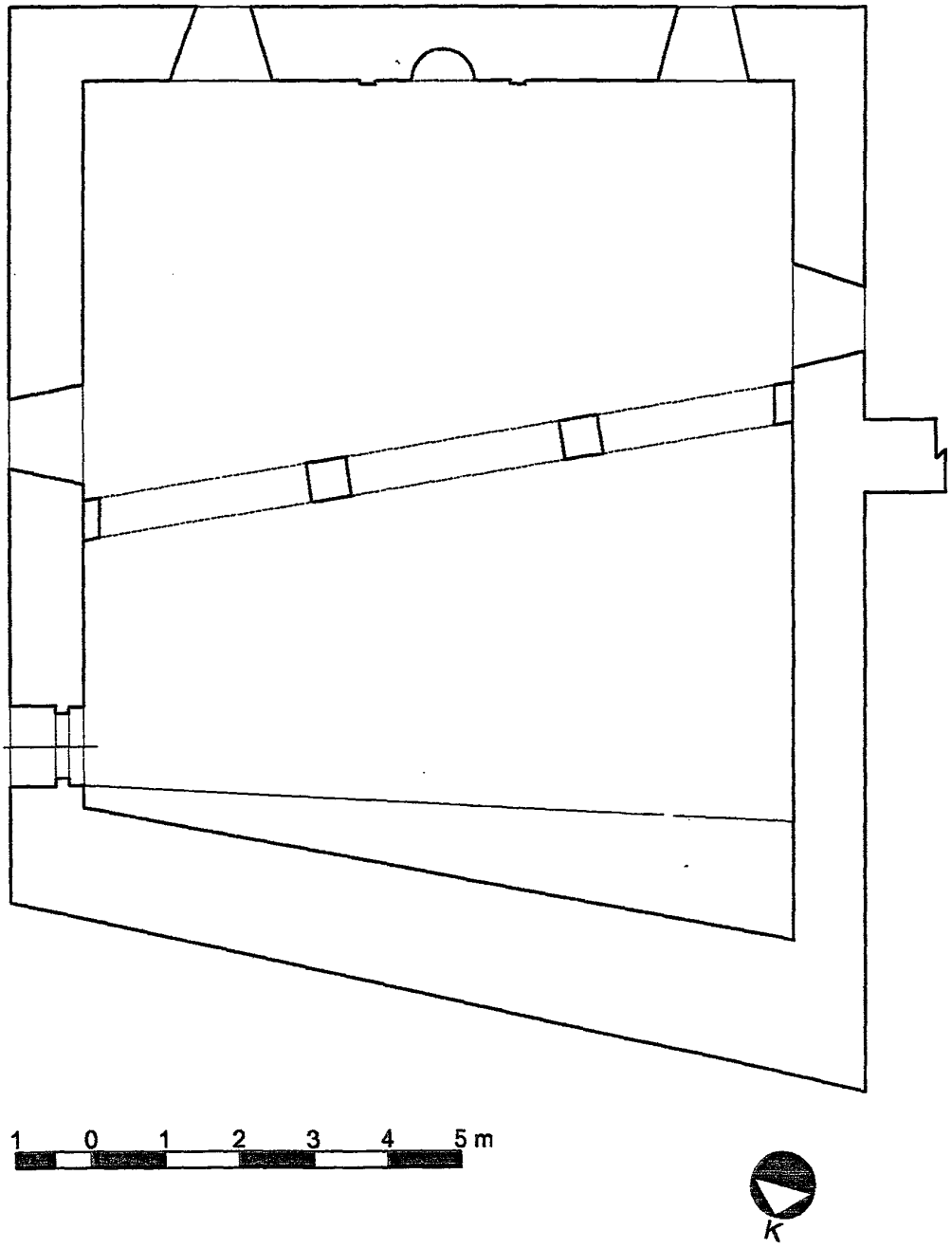
Çizim 3: Cephanelik (Murat Delen'den).

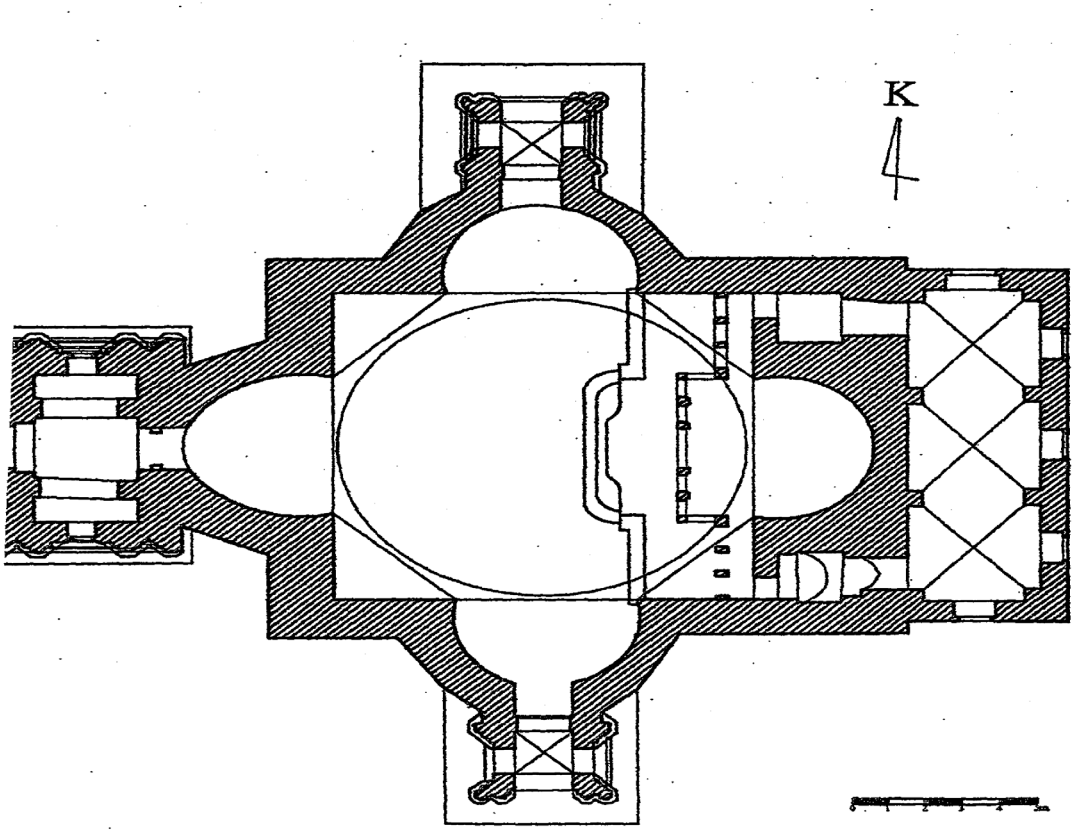
Çizim 4: Süvari Ahırı (M. Delen'den).

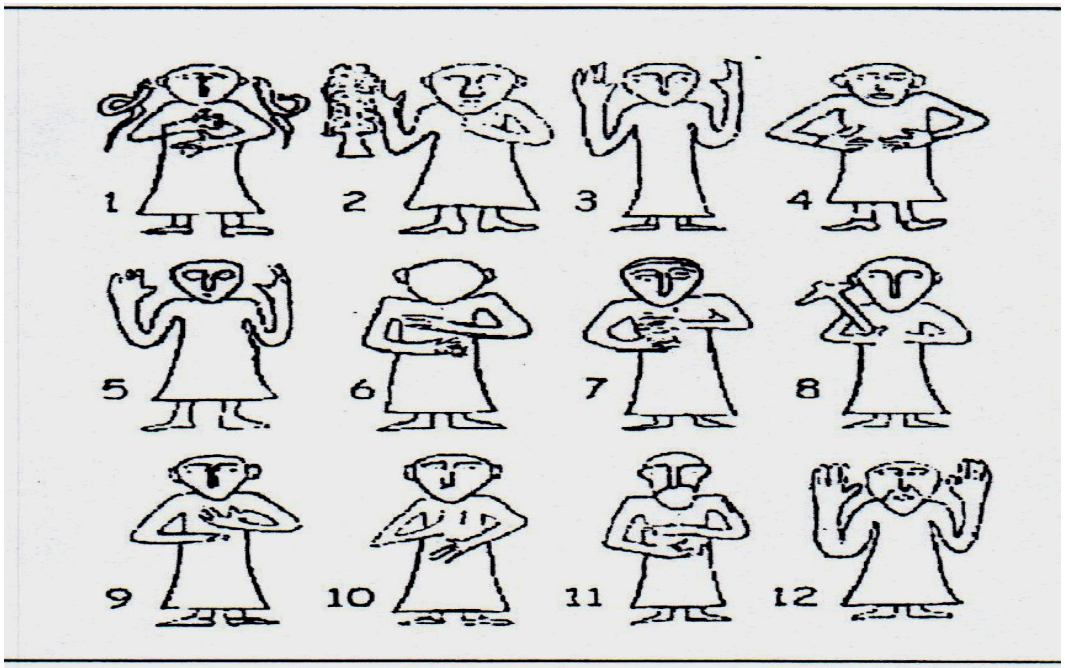
Çizim 5: Asker Koğuşu

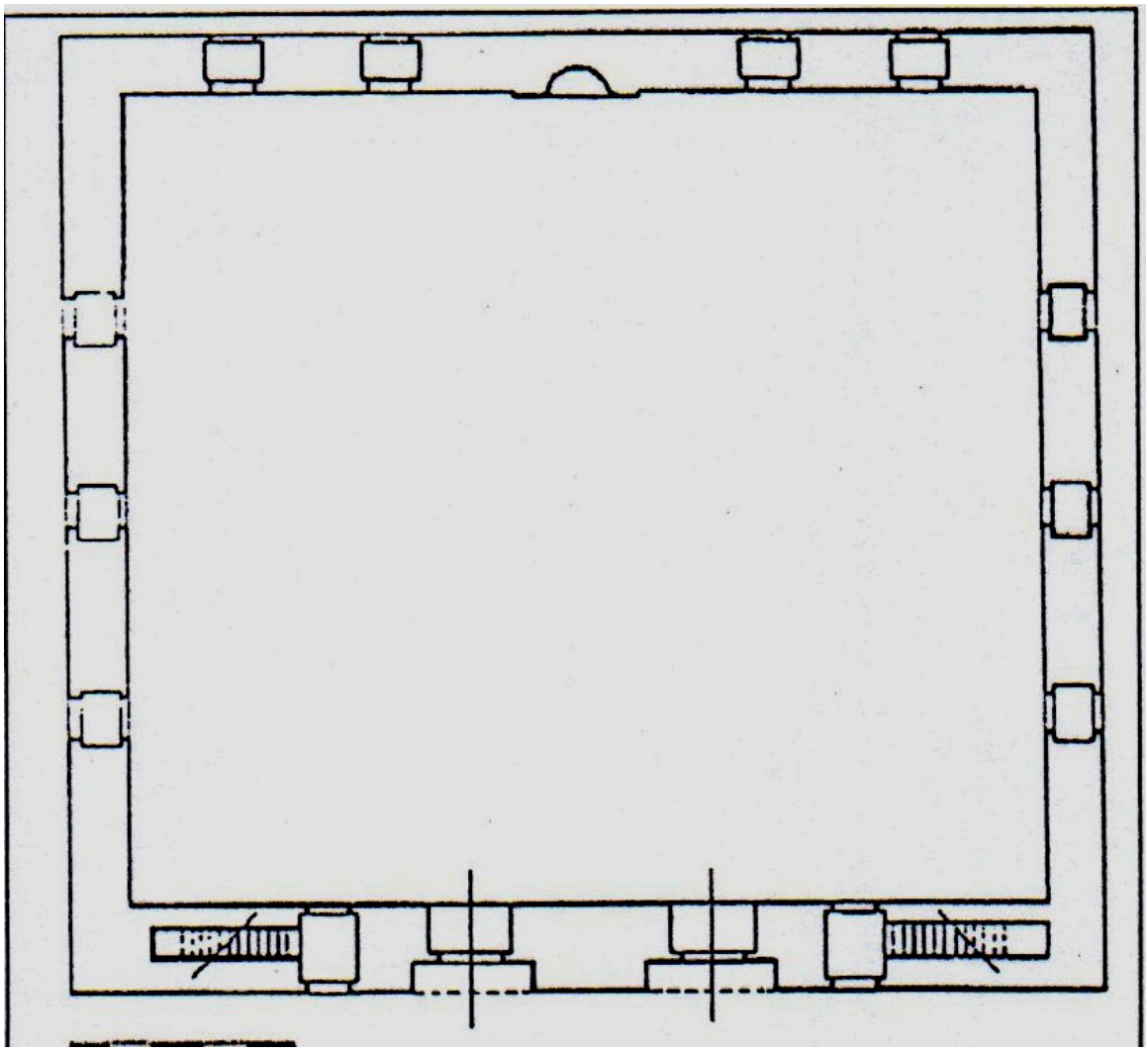
Çizim 6: İç Kale Mescidi (Ali Boran'dan).

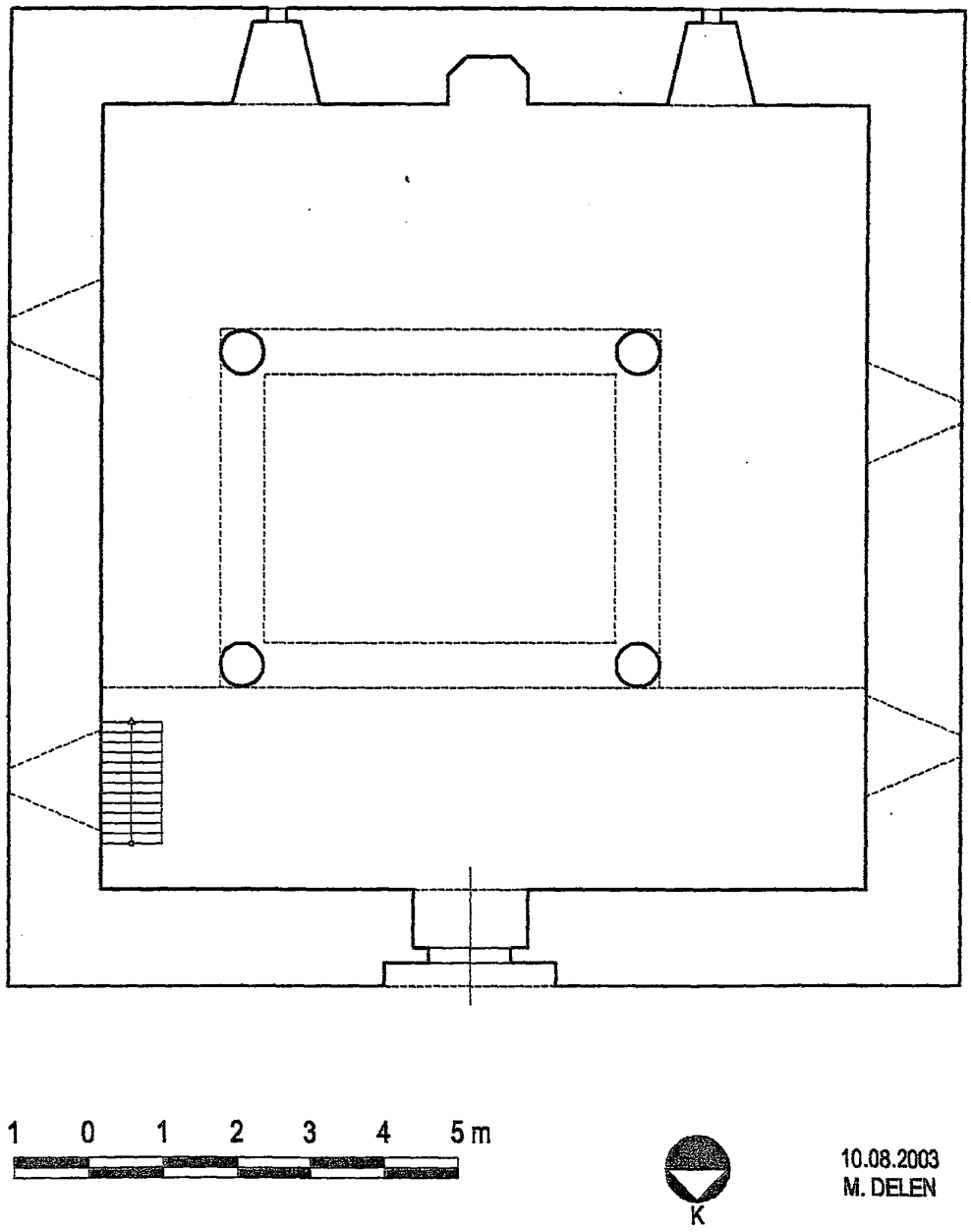
Çizim 7: Kümbet Camii (Havariler Kilisesi) M.Delen'den.

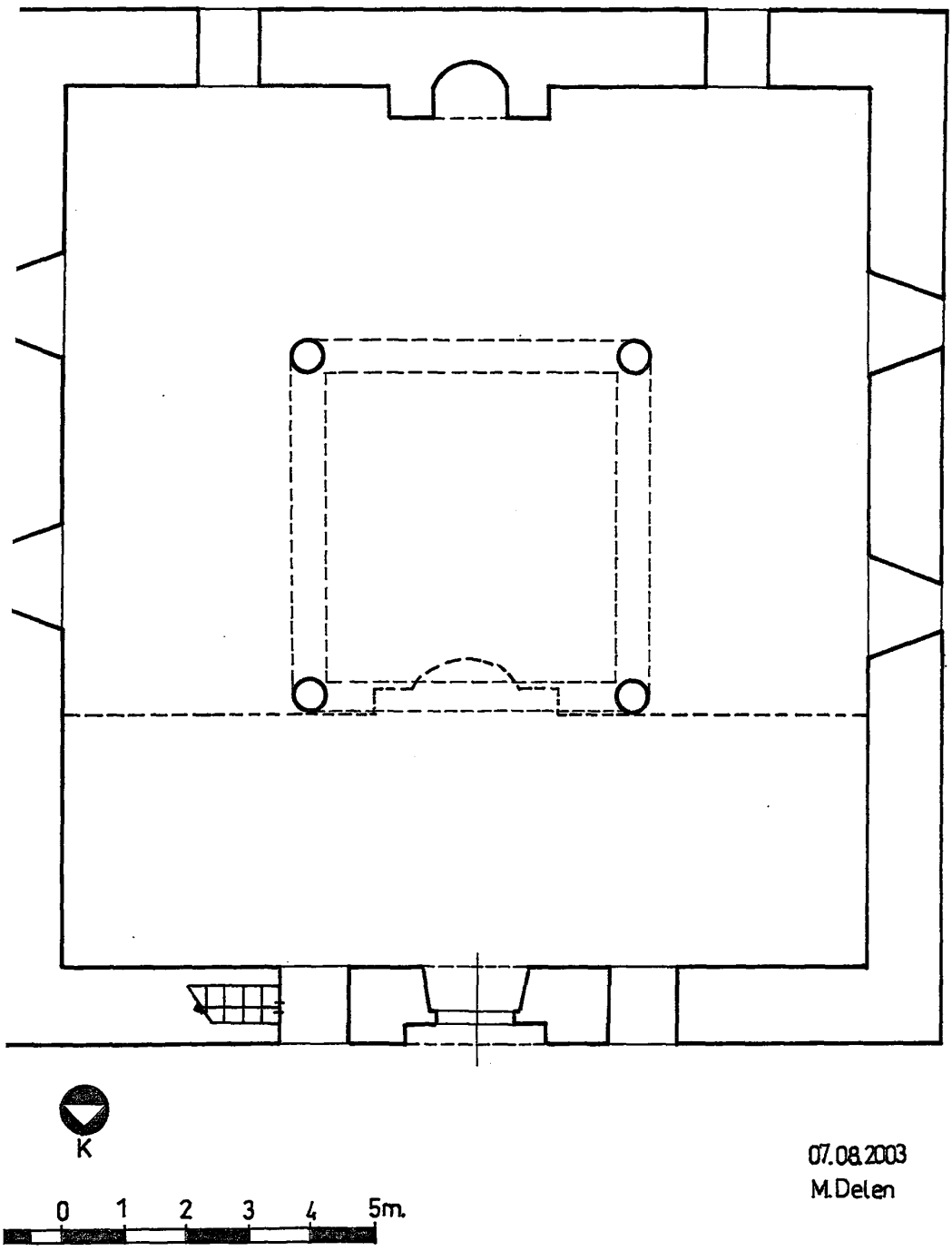
Çizim 8: Kümbet Camii Havari Kabartmaları (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

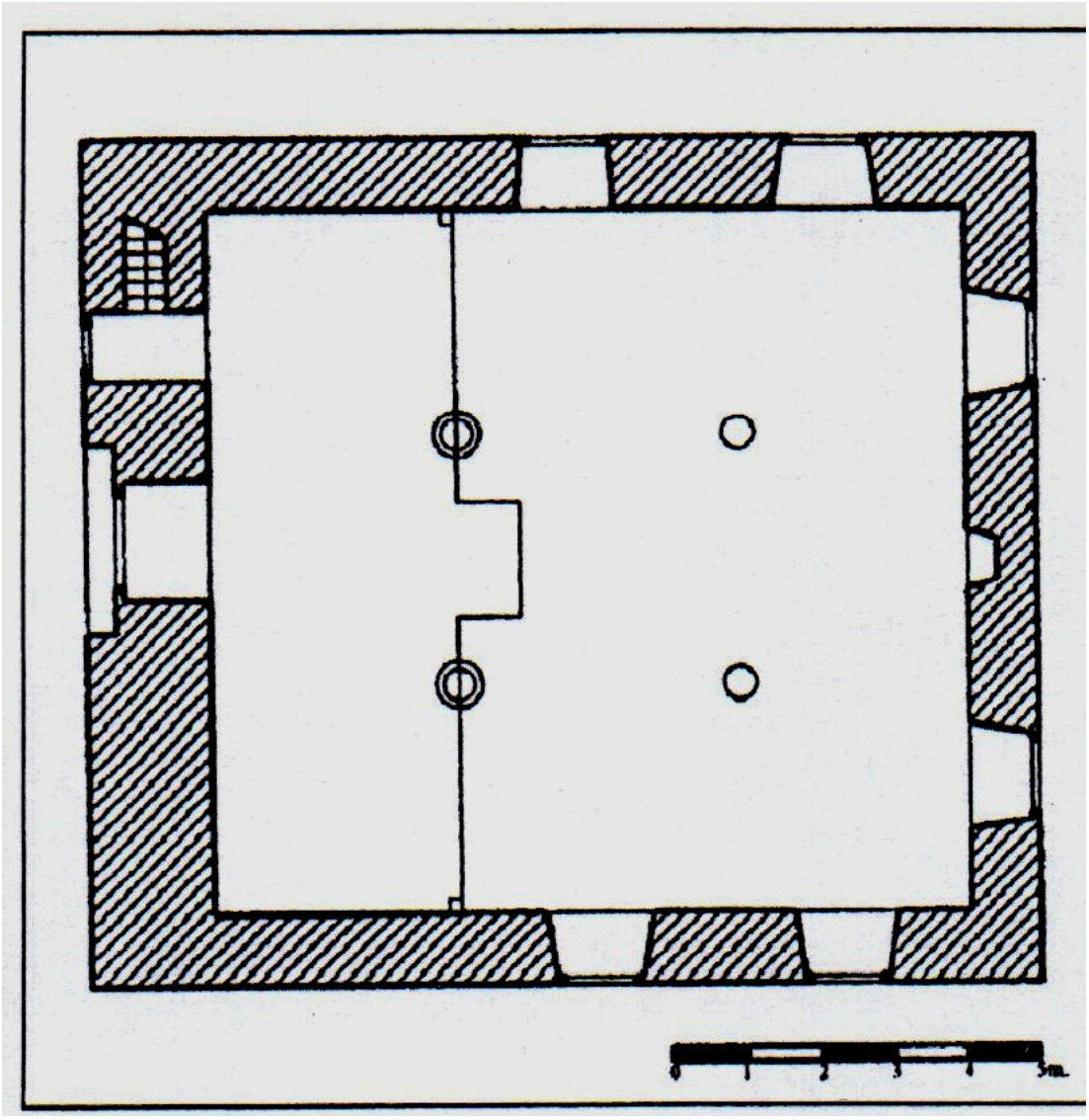
Çizim 9: Ulu Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

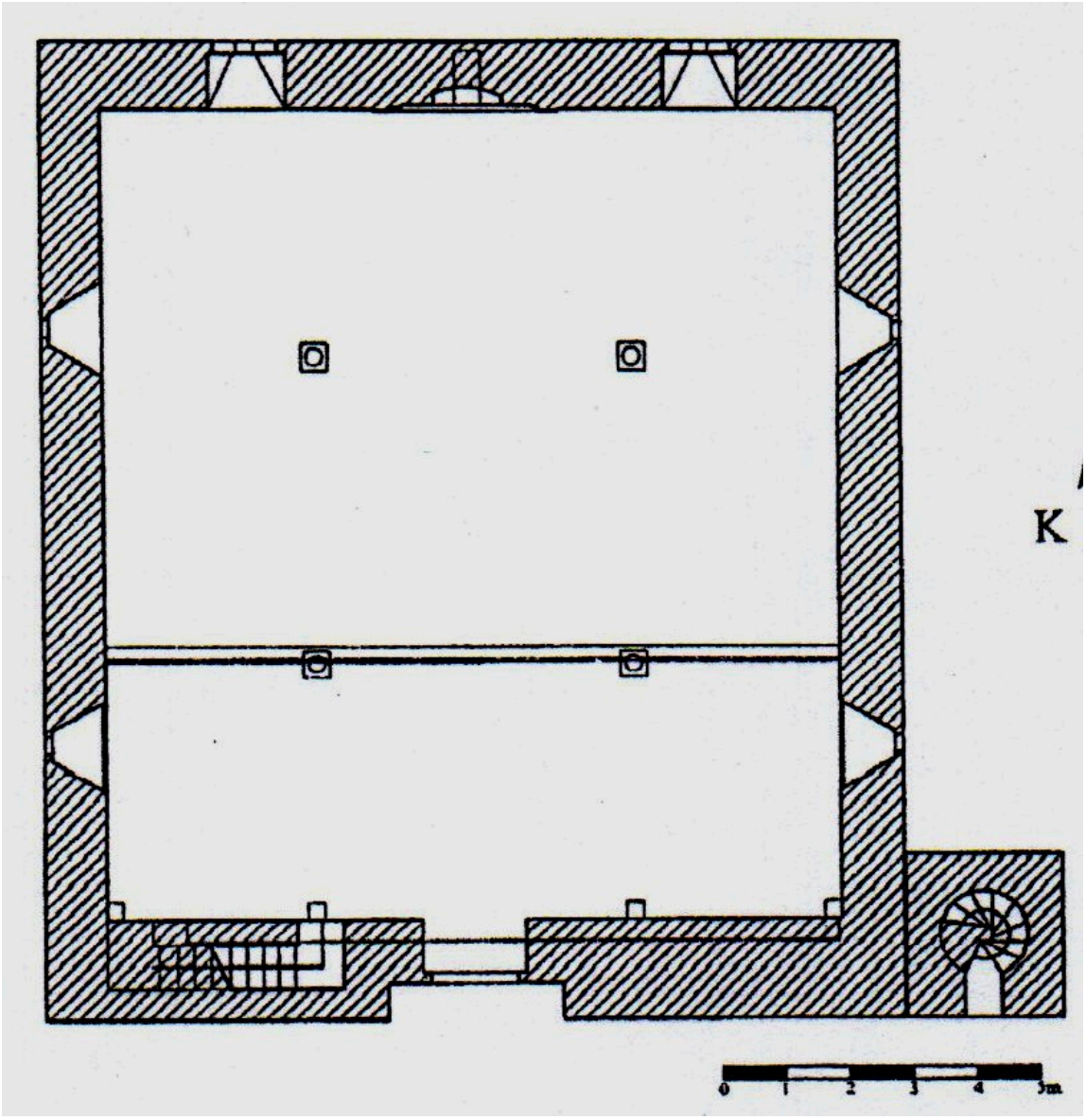
Çizim 10: Vaizoğlu Camii (Murat Delen'den).

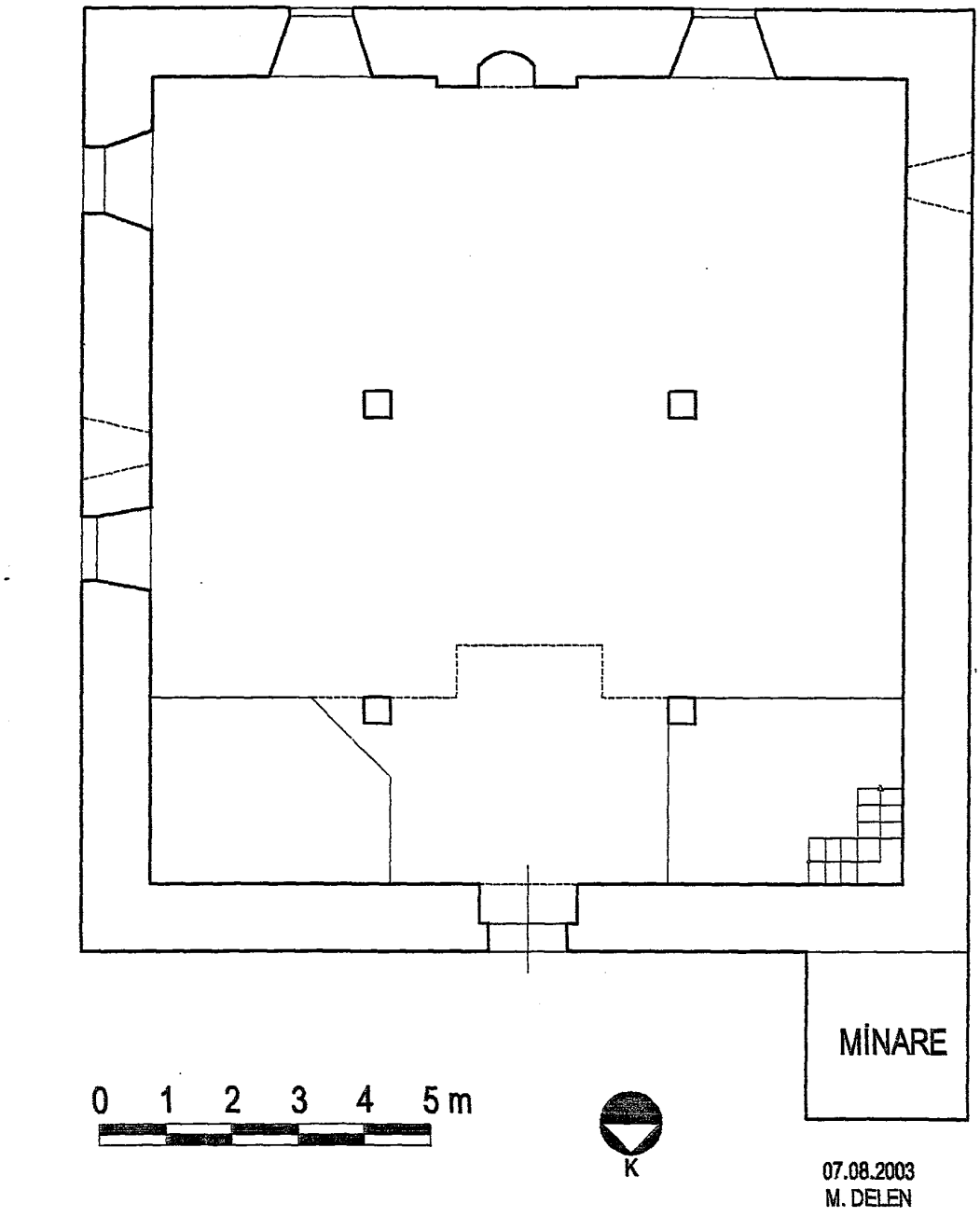
Çizim 11: Yusuf Paşa Camii (Murat Delen 'den).

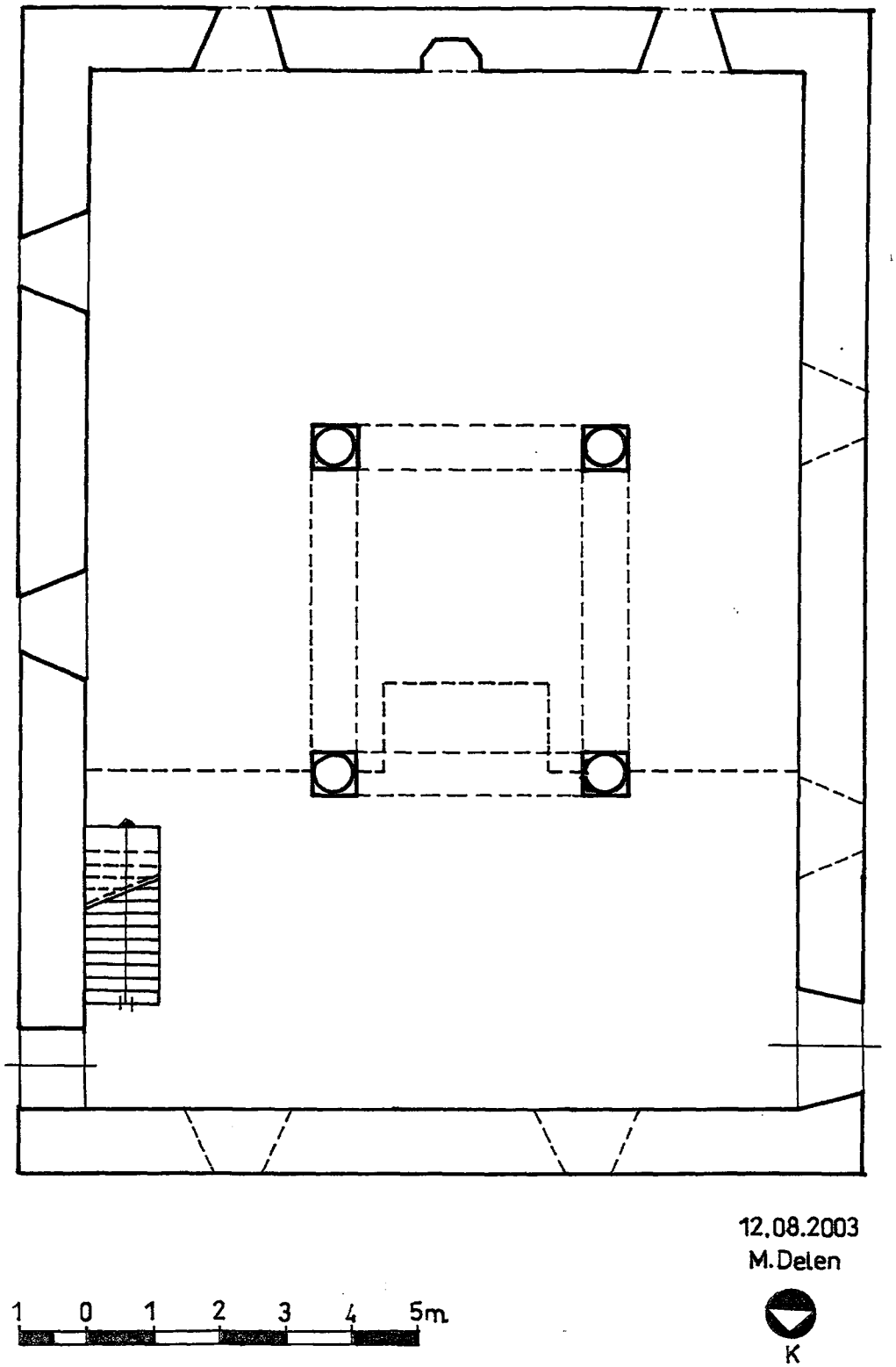
Çizim 12: Ali Ağa Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

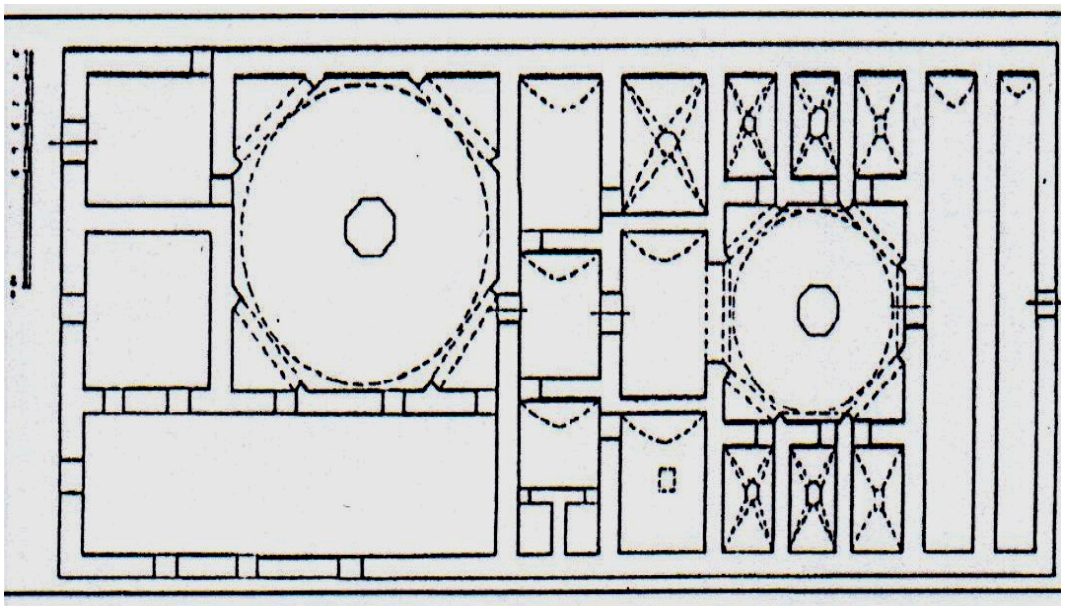
Çizim 13: Seyyid Yusuf (Hacı Seyfi) Camii (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

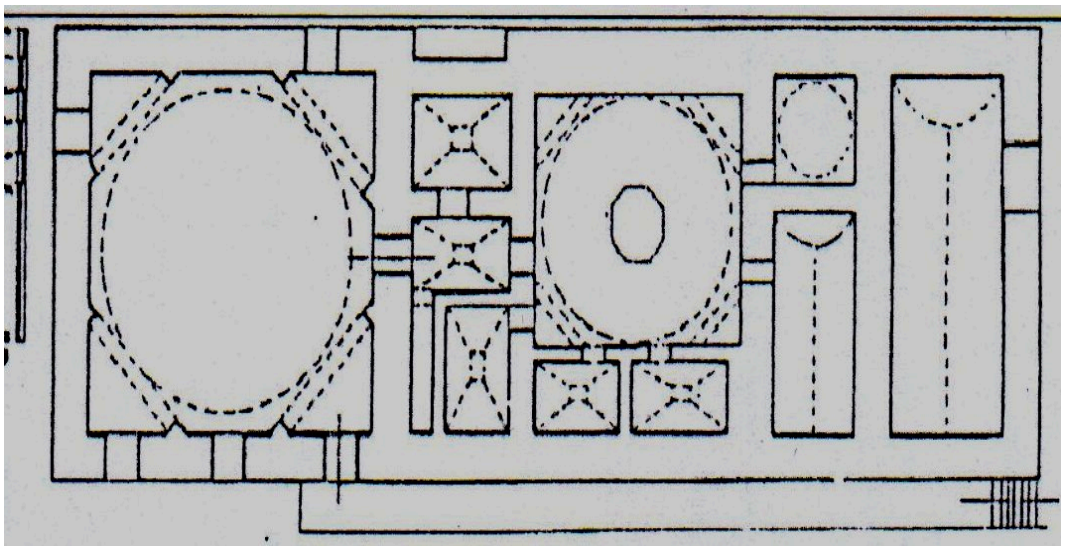
Çizim 14: Laçin Bey Camii (Murat Delen'den).

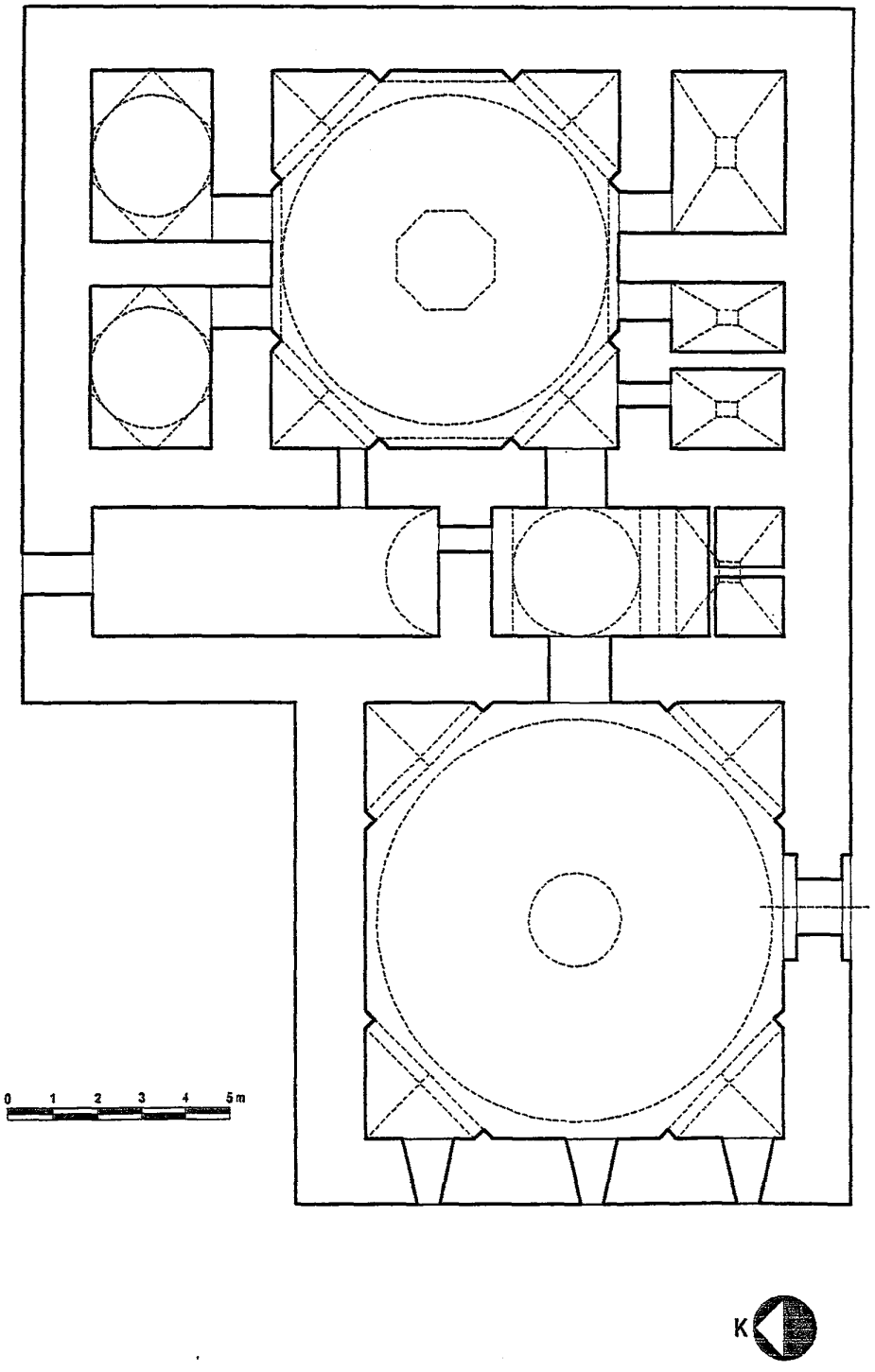
Çizim 15: Kağızman Feyzullah Efendi Camii (Murat Delen'den).

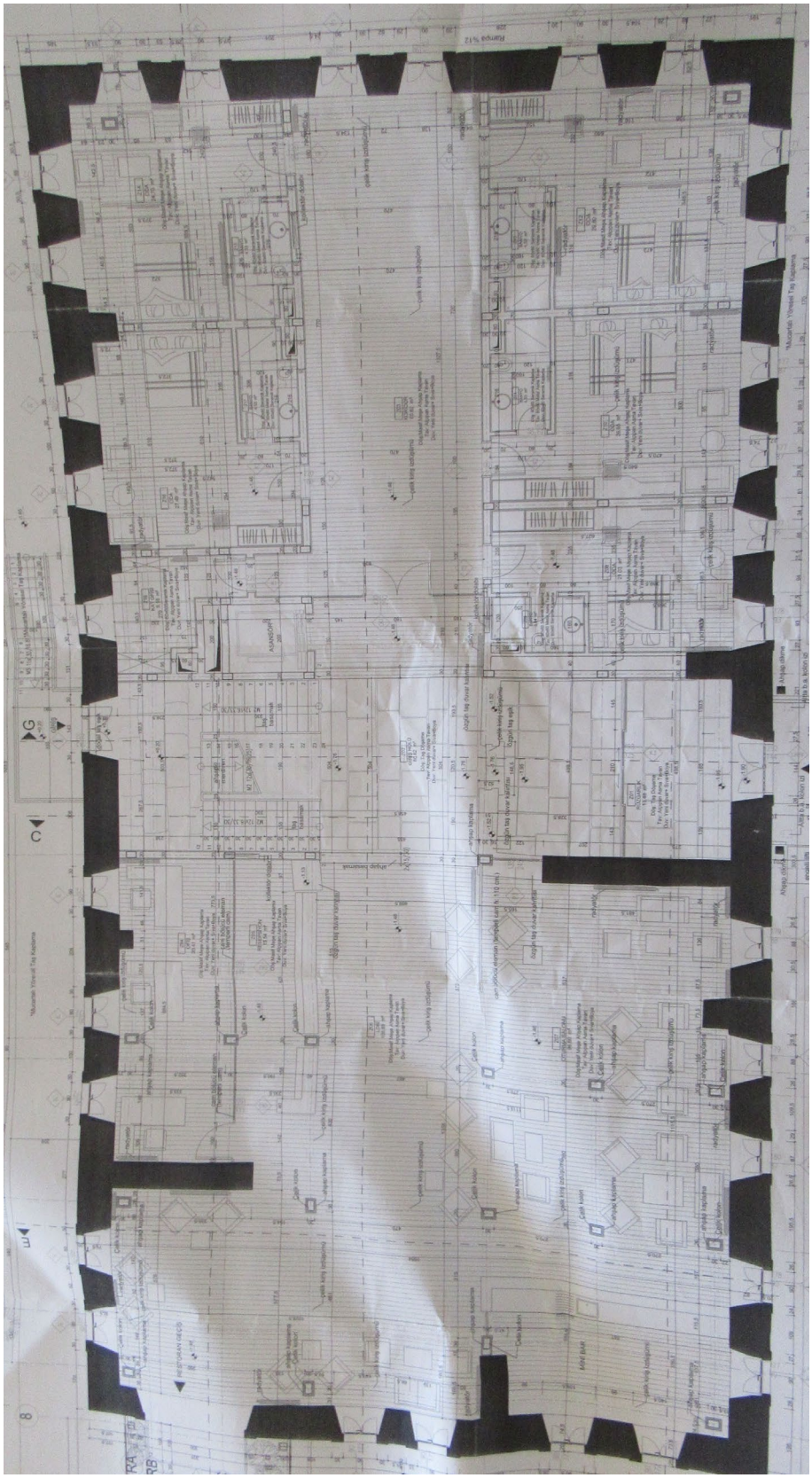
Çizim 16: Asri Hamamı (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

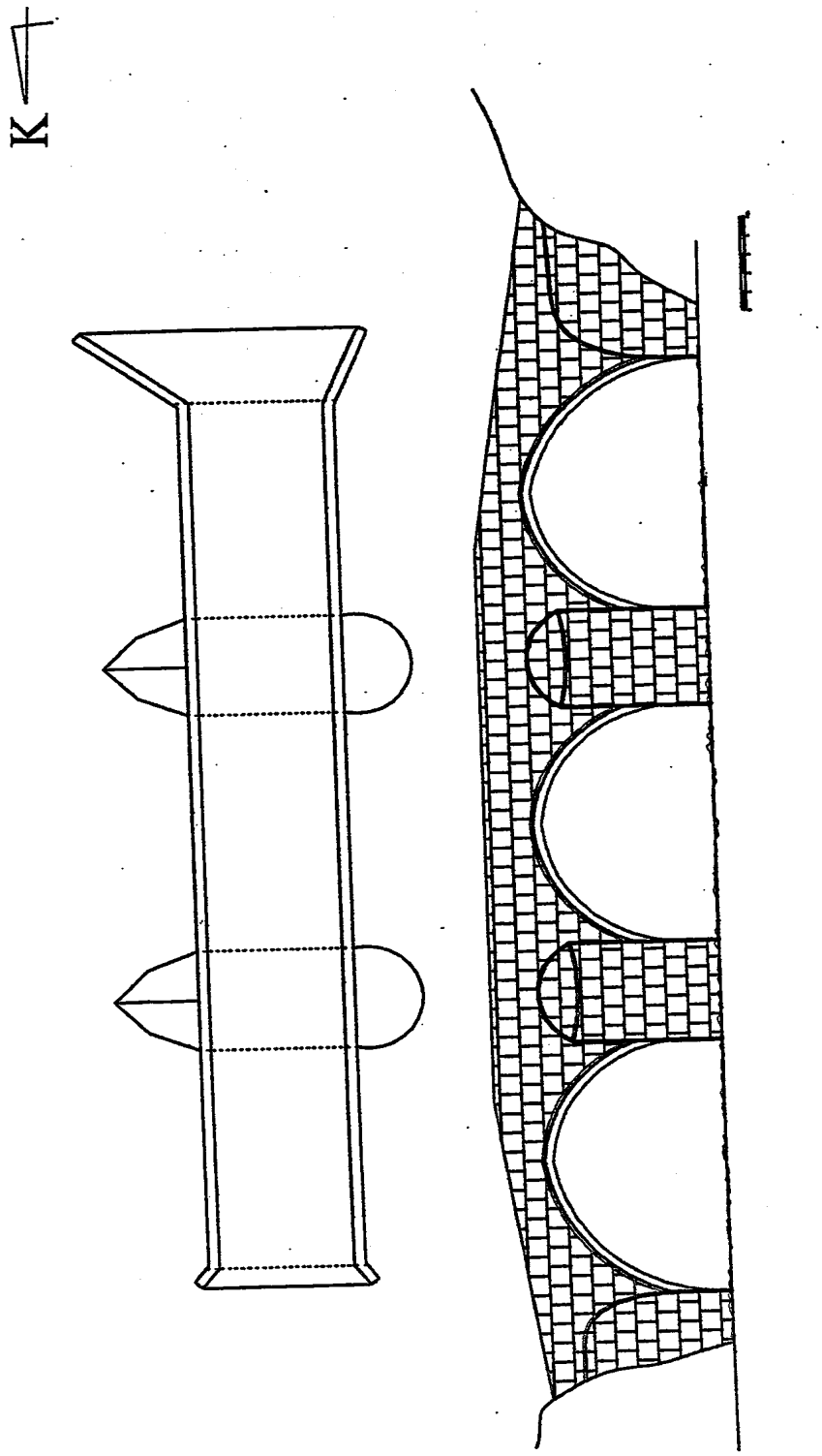
Çizim 17: İlbeyoğlu Hamamı (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

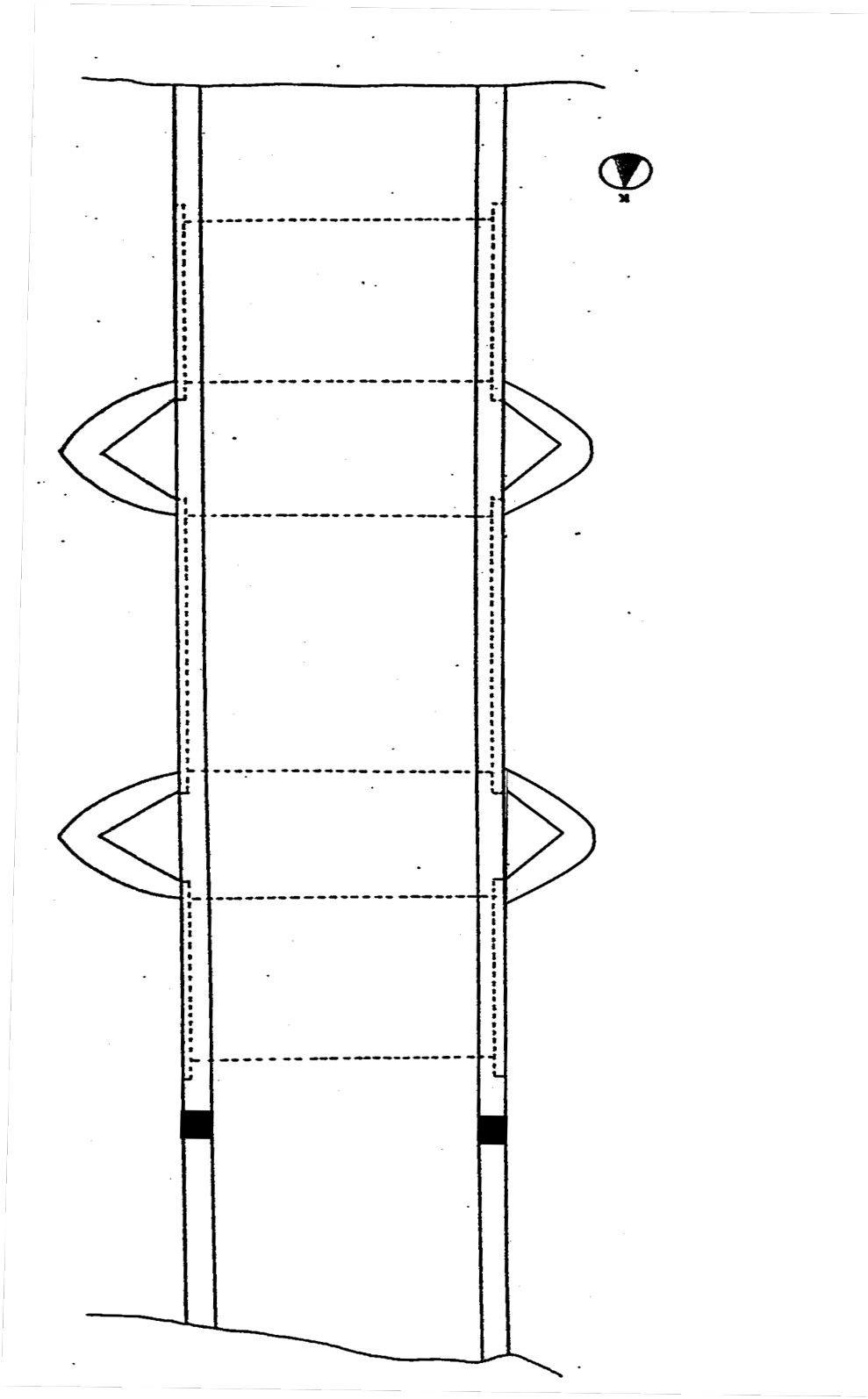
Çizim 18: Mazlumağa Hamamı (Murat Demir'den).

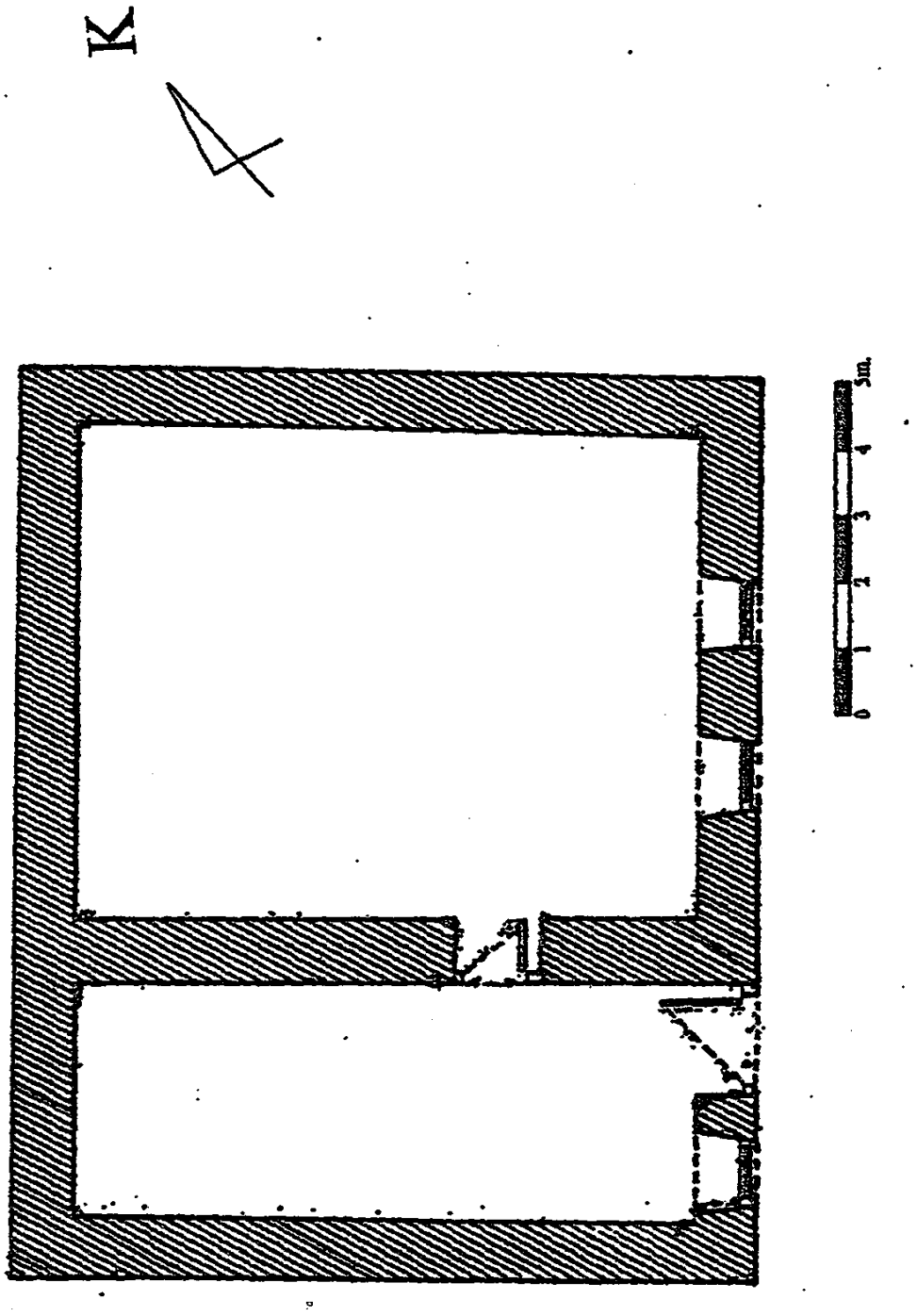
Çizim 19: Beylerbeyi Sarayı (Bekir Gürsoy'dan).

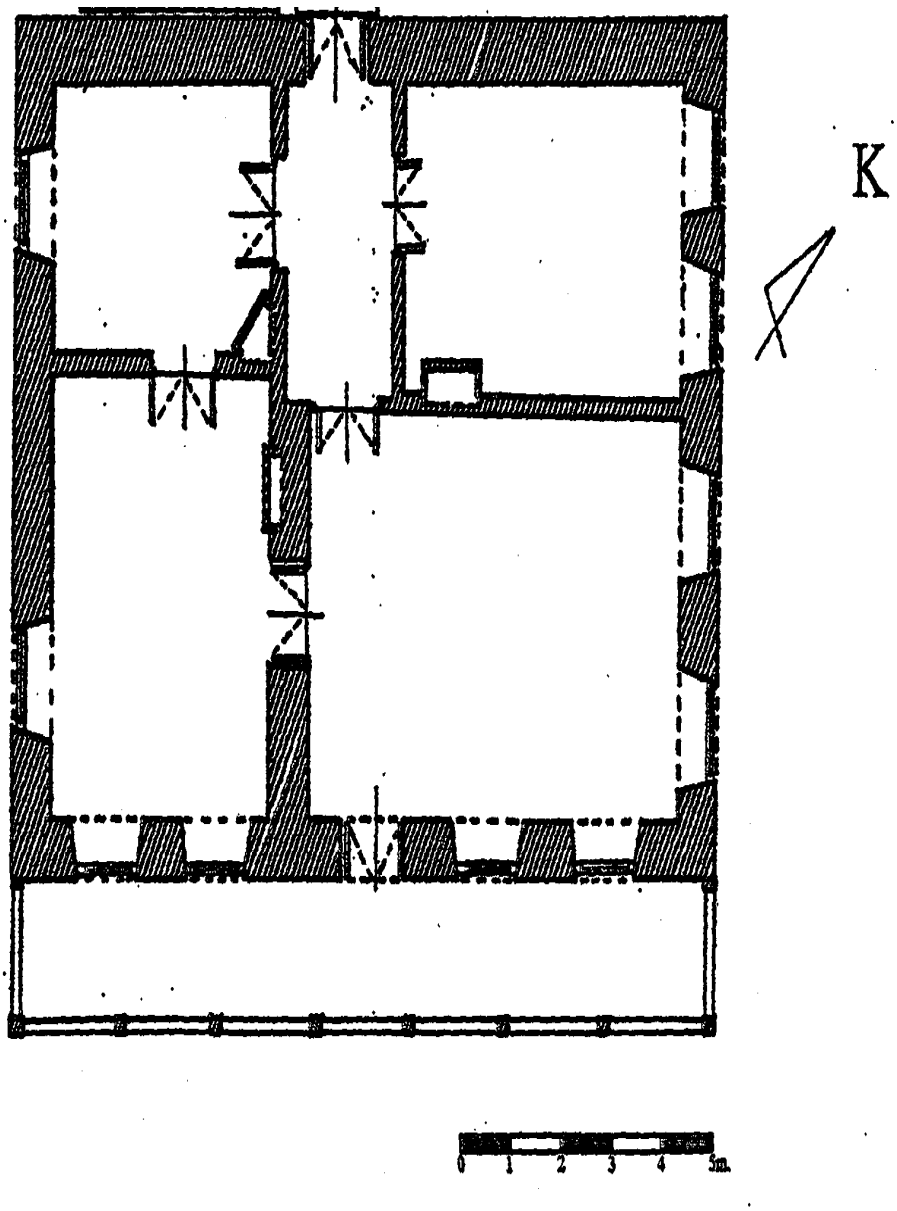
Çizim 20: Taş Köprü (Murat Delen'den).

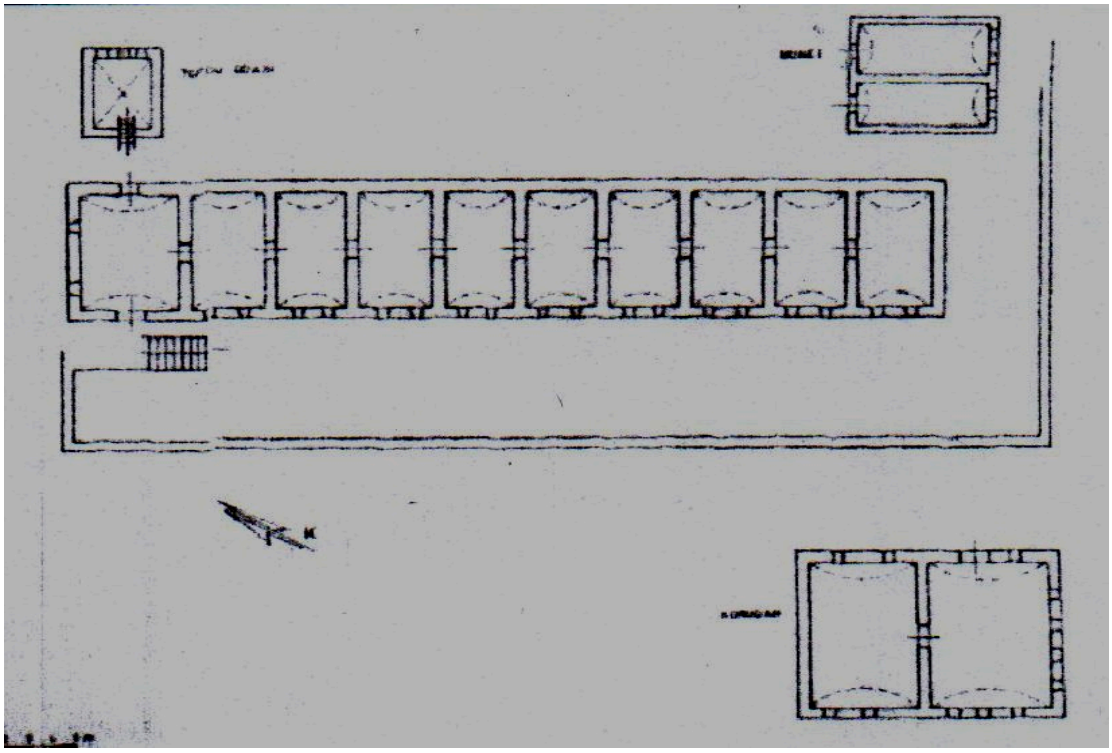
Çizim 21: Lake Köprüsü.

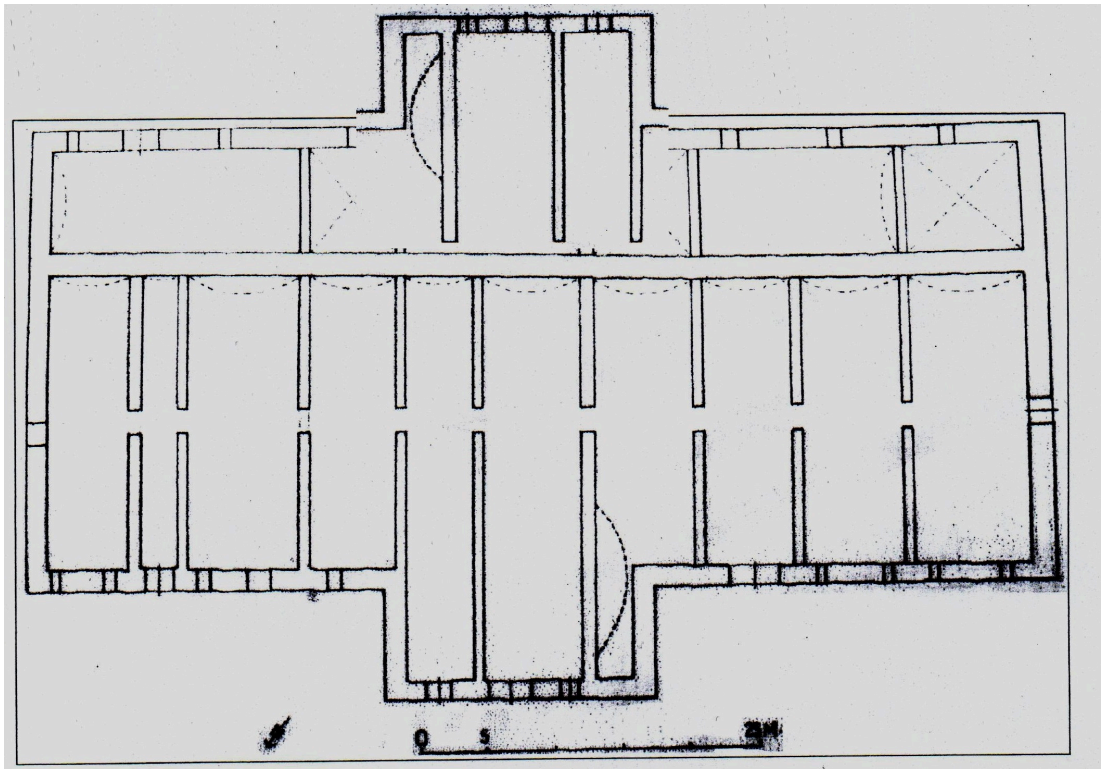
Çizim 22: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı zemin kat planı (M.Delen).

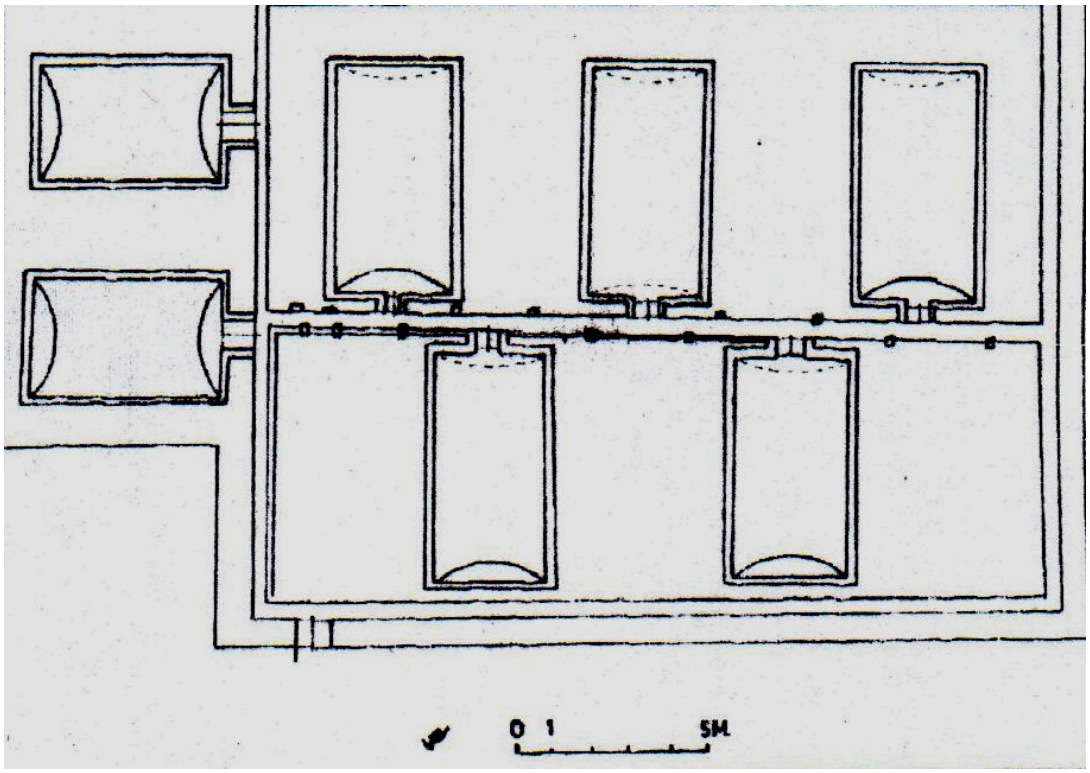
Çizim 23: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı birinci kat planı (M.Delen).

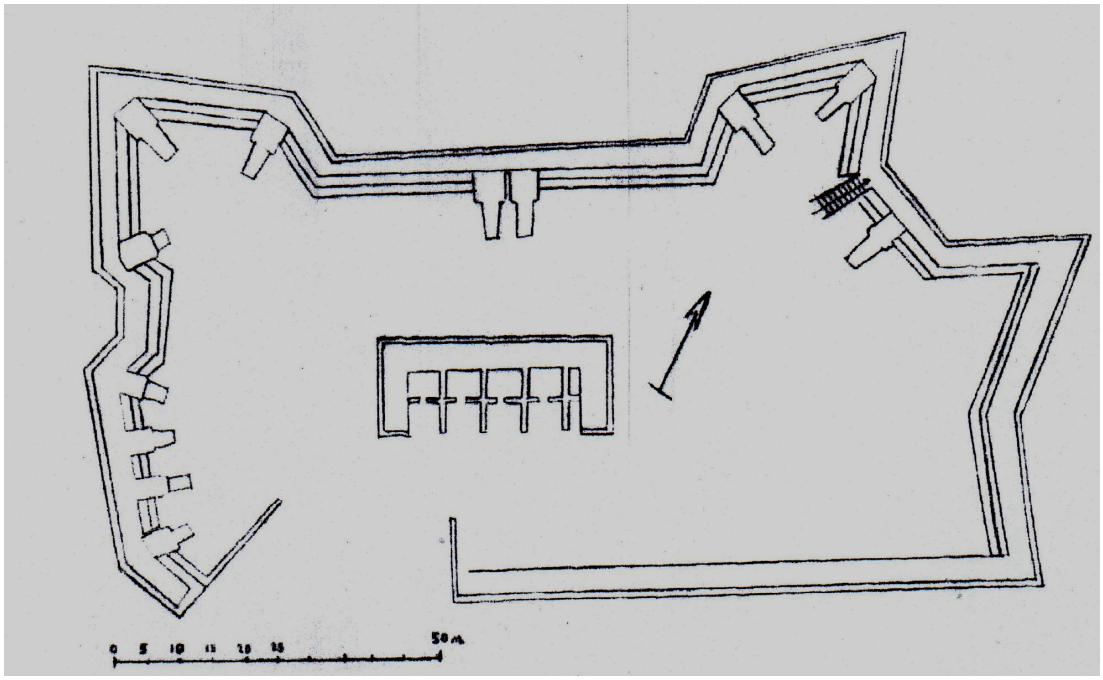
Çizim 24: Karadağ Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

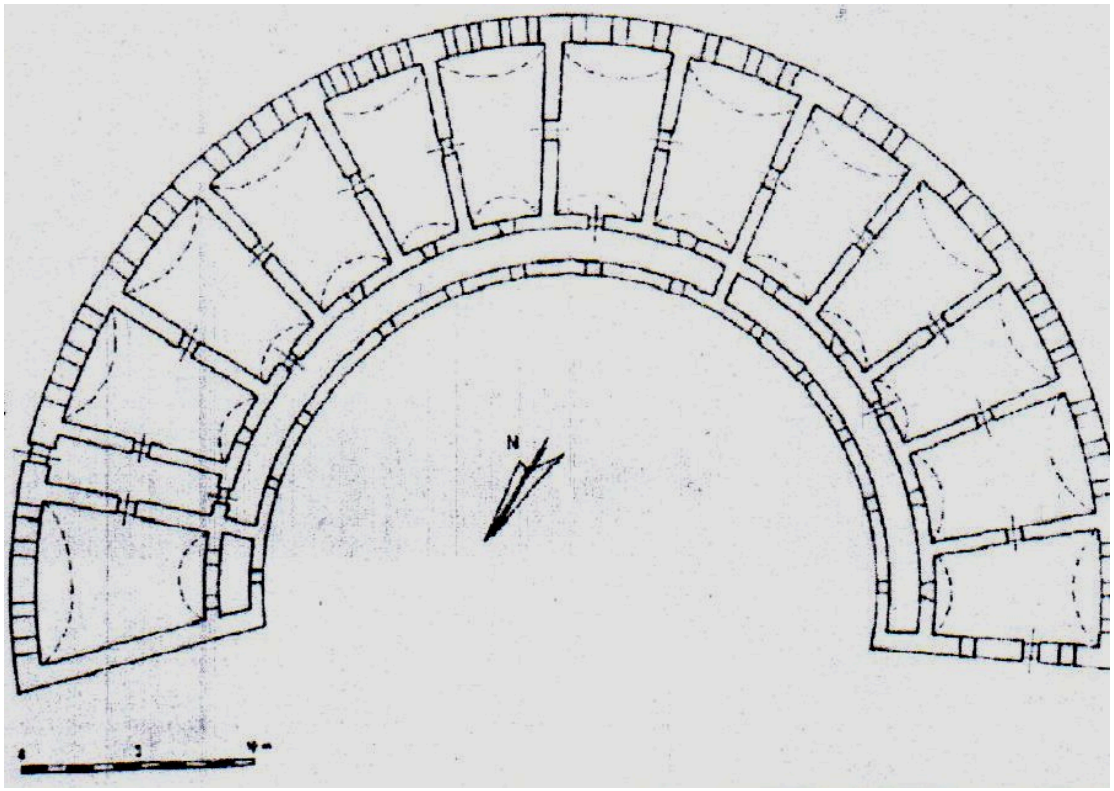
Çizim 25: Kanlı Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

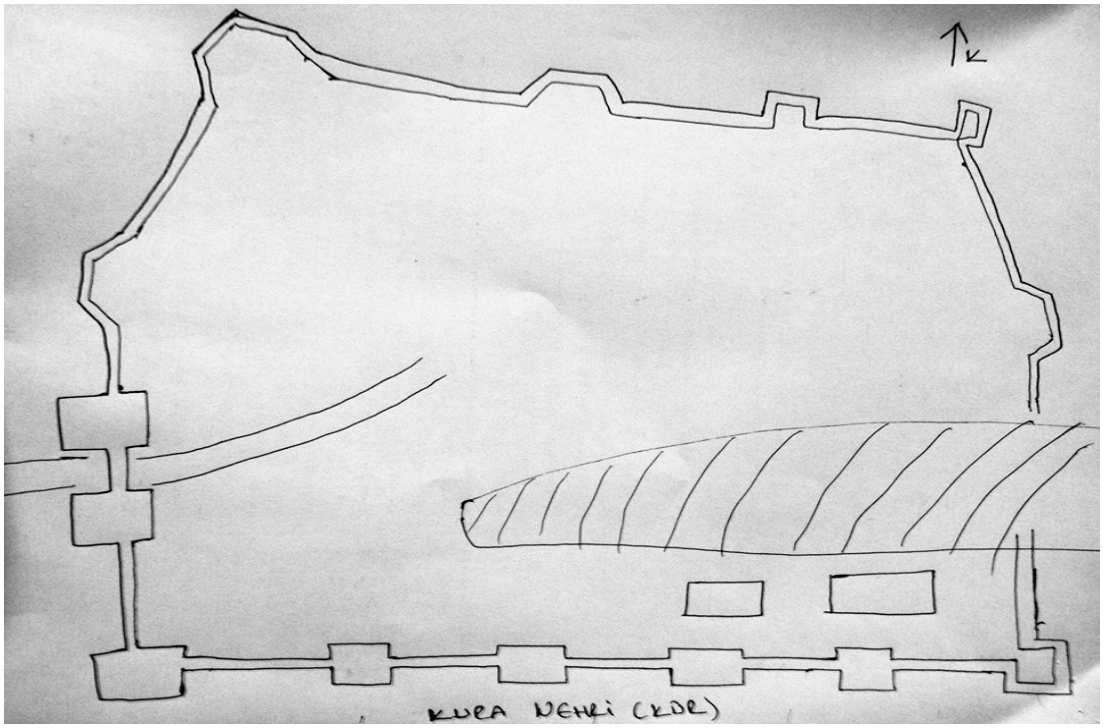
Çizim 26: Dere Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

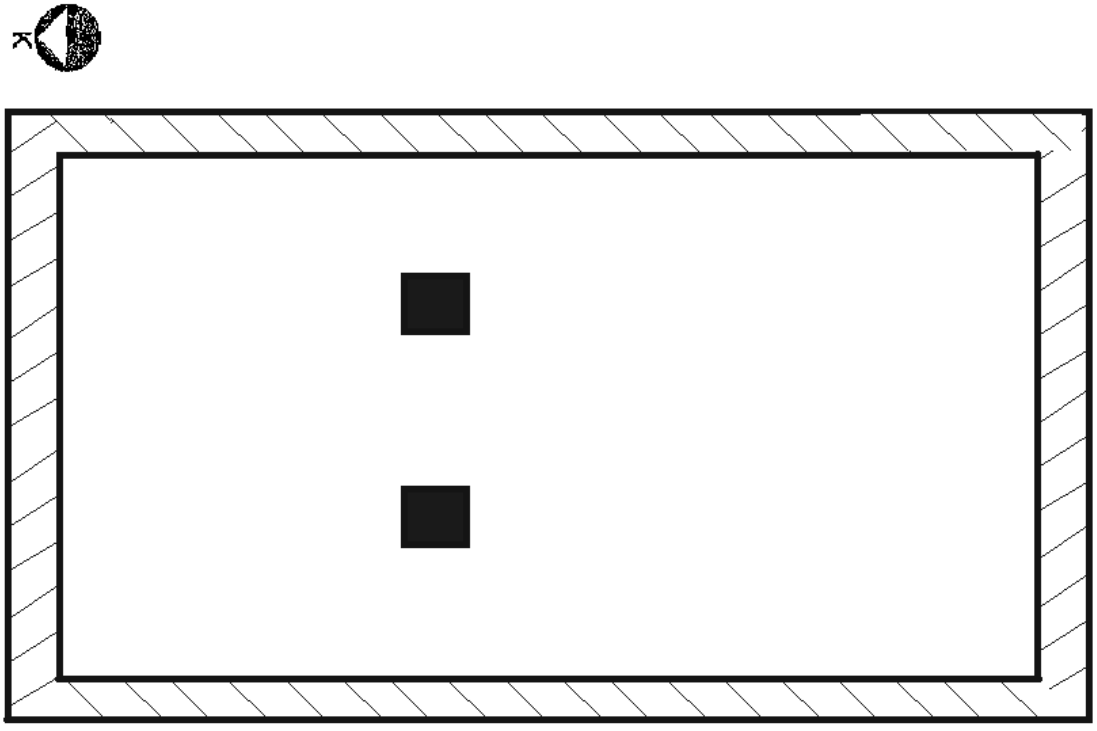
Çizim 27: Arap Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

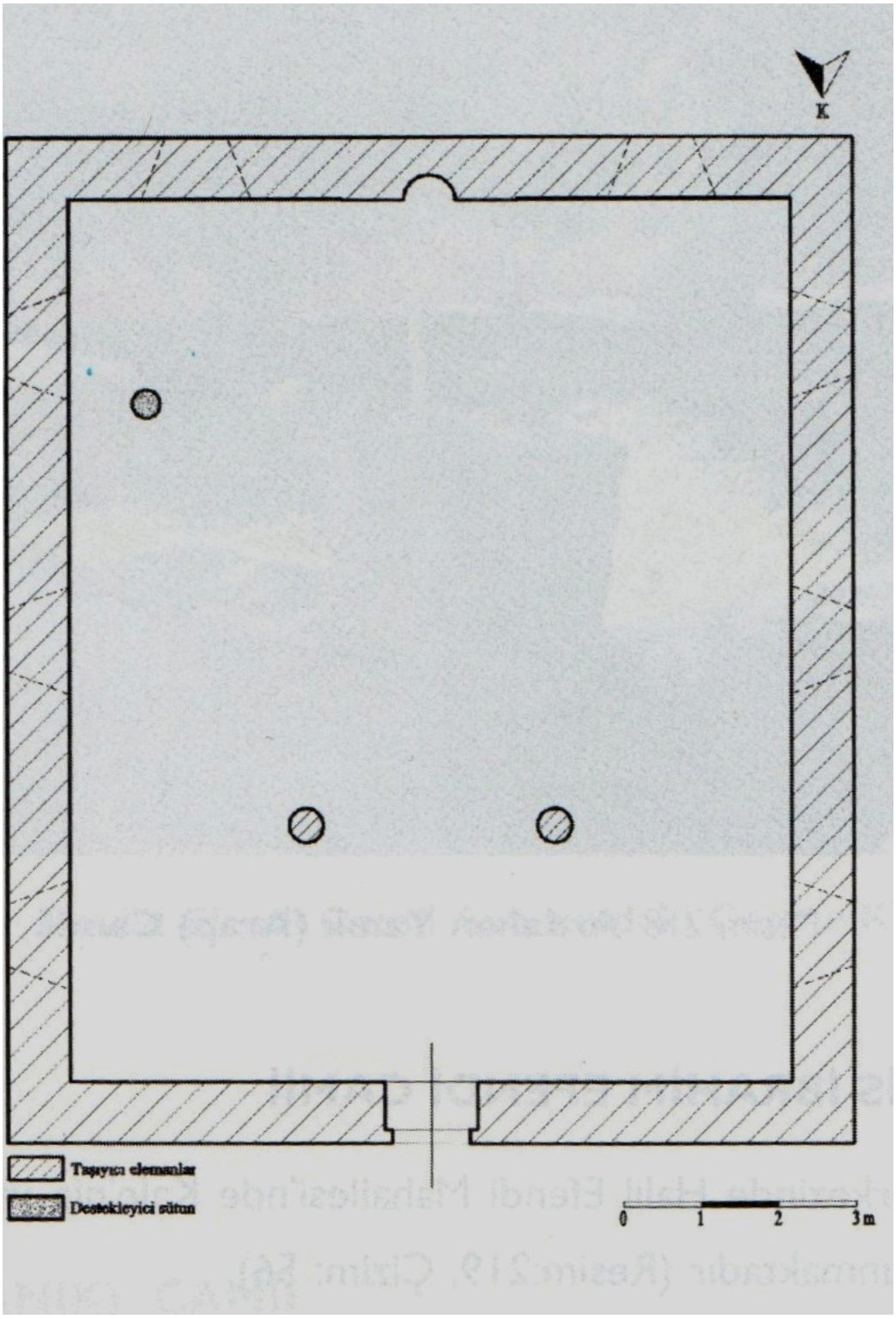
Çizim 28: Gemli Tabya (*Kars İli Kültür Envanteri 2009'dan).*

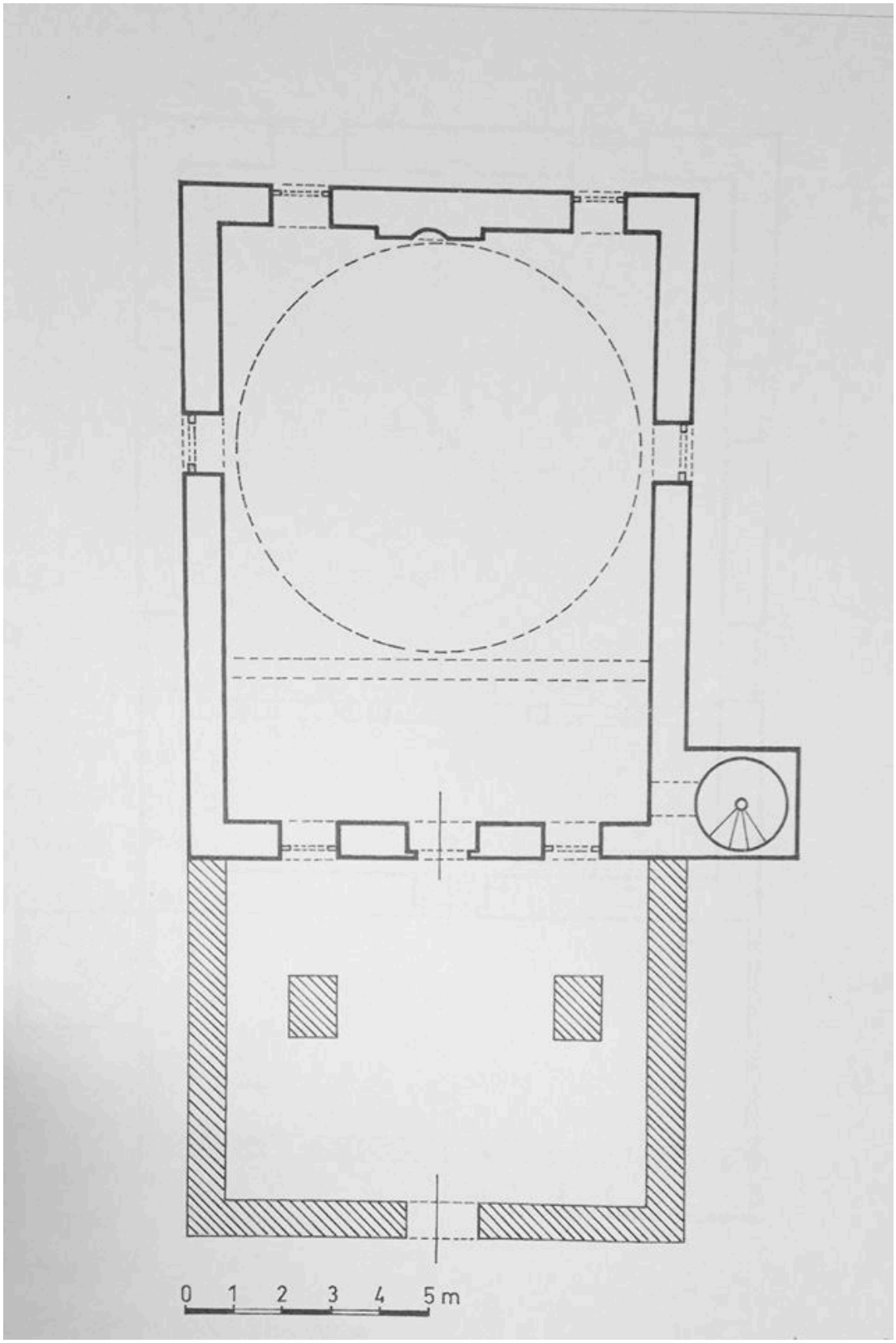
Çizim 29: Ardahan Kalesi.

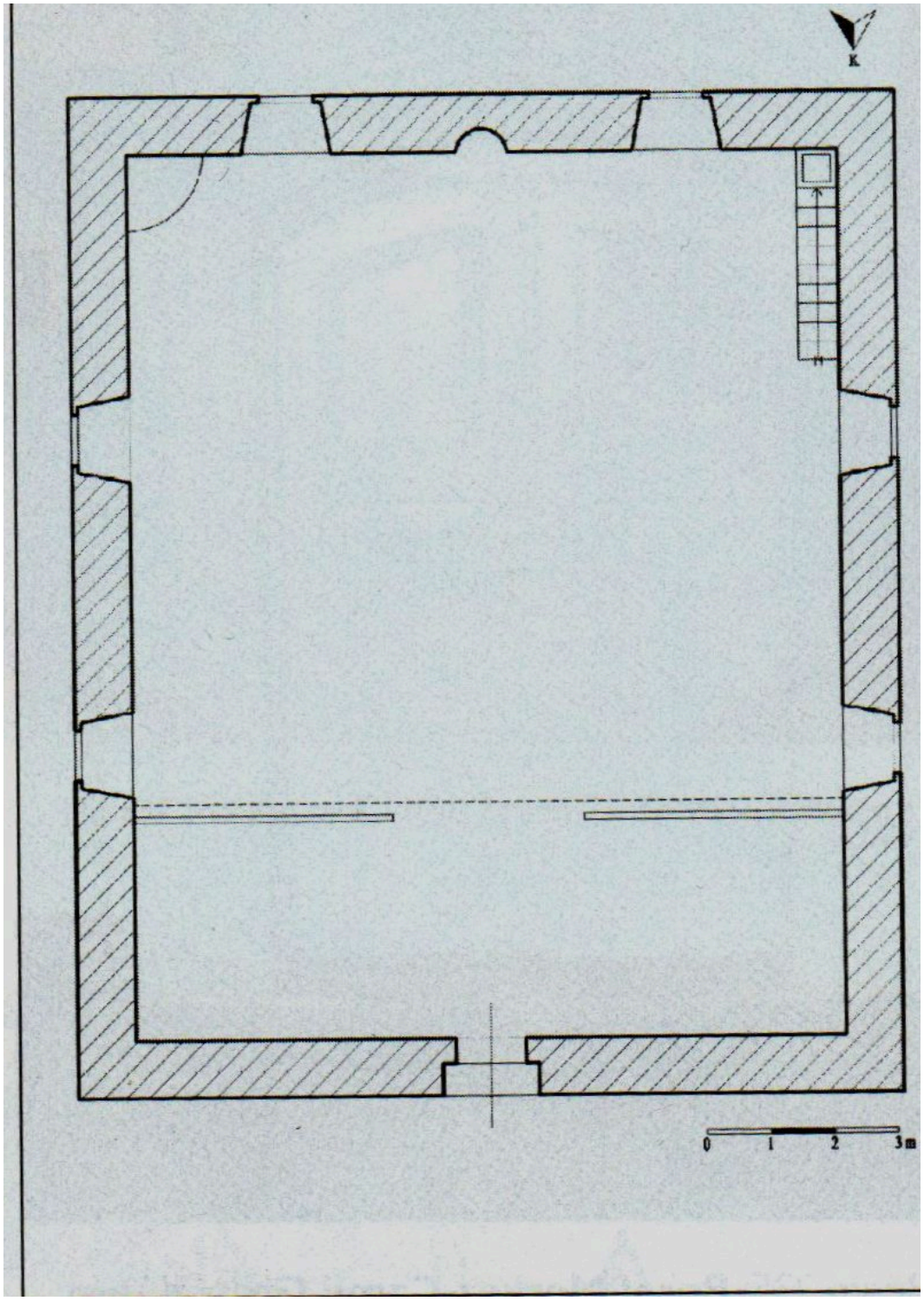
Çizim 30: Mevlit Efendi Camii.

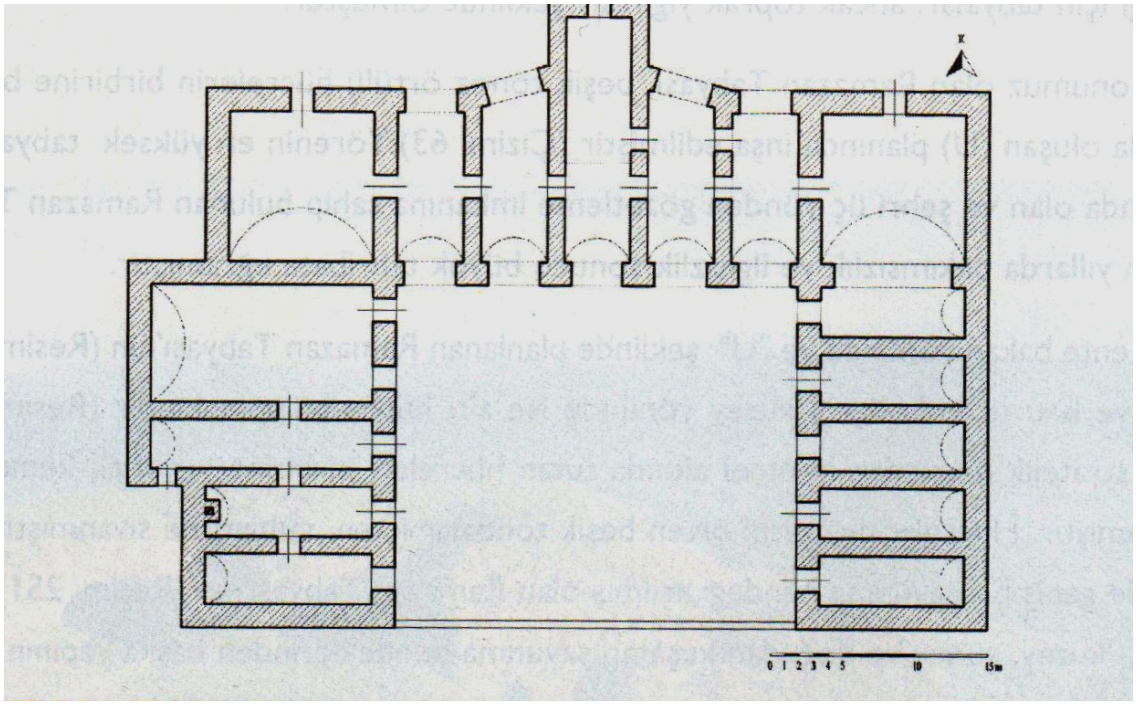
Çizim 31: Müderris İbrahim Efendi Camii (Hamza Gündoğdu'dan).

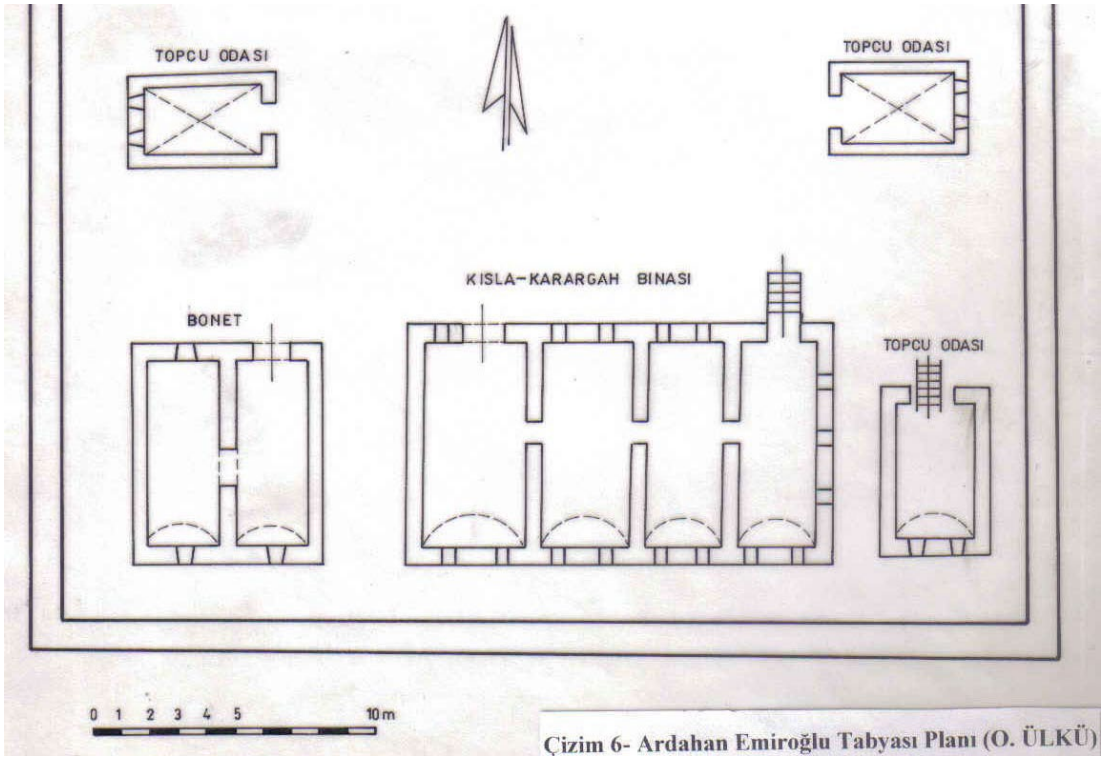
Çizim 32: Derviş Bey Camii (Gönül Cantay'dan).

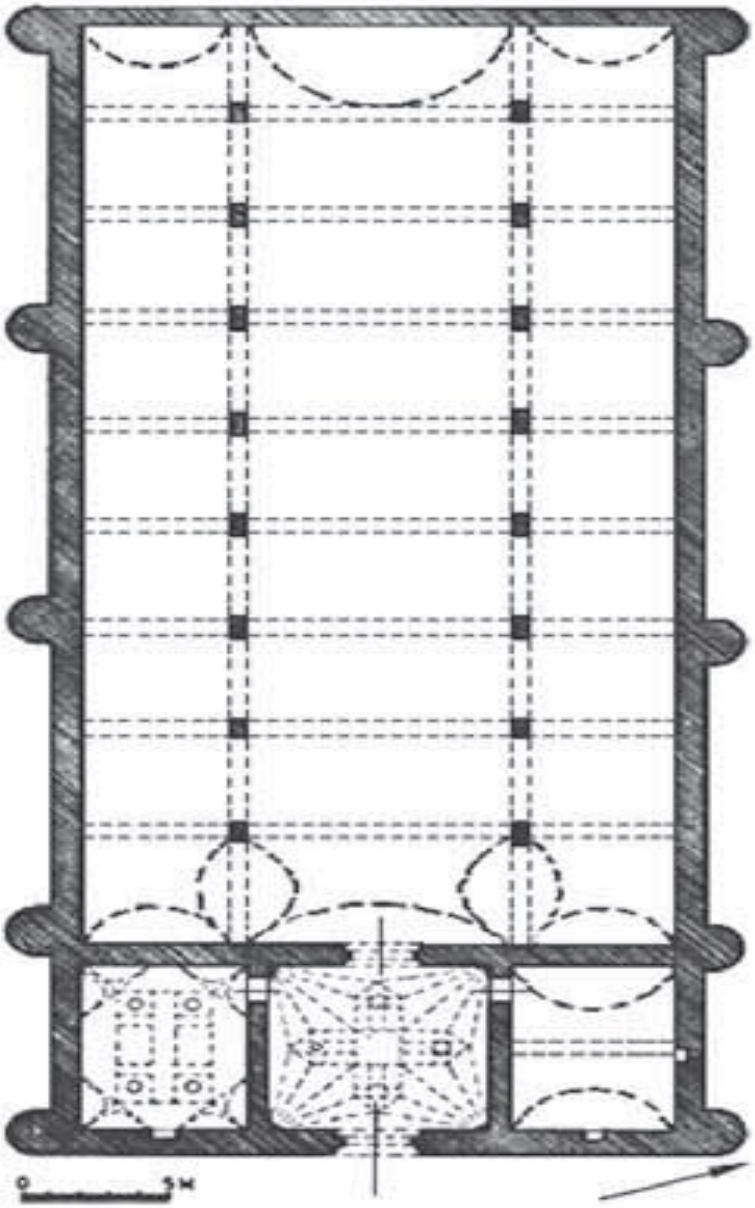
Çizim 33: Posof Merkez Camii (H. Gündoğdu'dan).

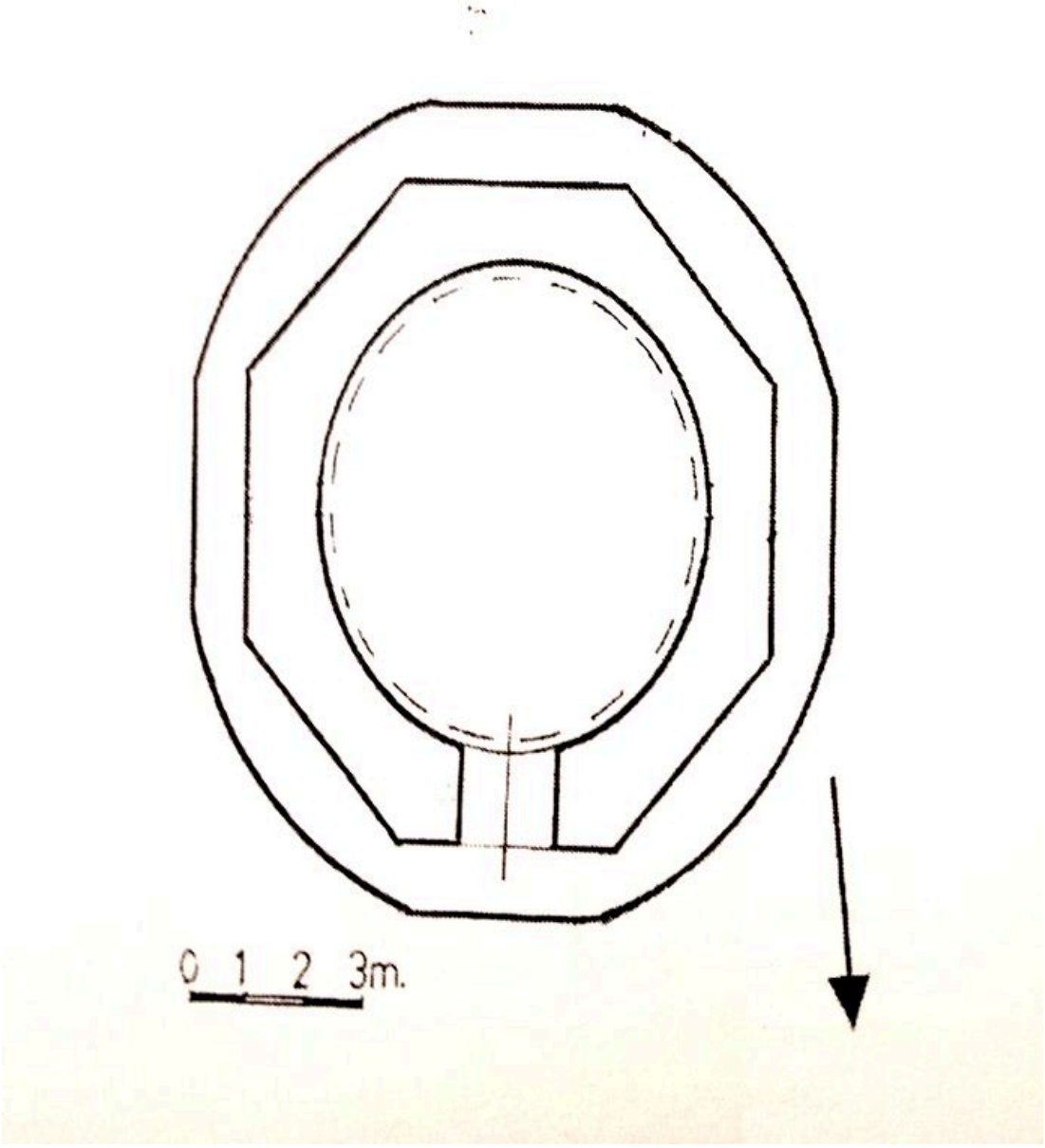
Çizim 34: Ramazan Tabya (H. Gündoğdu'dan).

Çizim 35: Emiroğlu Tabyası (O.Ülkü).

Çizim 36: Iğdır Kervansarayı (H. Rahmi Ünal'dan).

Çizim 37: Kul Yusuf Kümbeti (Hasan Buyruk).

Fotoğraf 1: Kars Kalesi'ne şehir merkezinden giden yol.

Fotoğraf 2: Kars Kalesi, ana giriş kapısı.

Fotoğraf 3: İç taraftan ana kapı, üzerinde asker koğuşu gözetleme odası.

Fotoğraf 4: Celal Baba Türbesi, Ana Girişin sağında.

Fotoğraf 5: Celal Baba Türbesi ön cephe.

Fotoğraf 6: İç Kale Mescidi.

Fotoğraf 7: İç Kale Mescidi, doğu cephe.

Fotoğraf 8: İç Kale Mescidi, güney cephe.

Fotoğraf 9: İç Kale Mescidi, batı cephe.

Fotoğraf 10: İç Kale Mescidi, iç mekan.

Fotoğraf 11: Cephanelik.

Fotoğraf 12: Cephanelik, kapı.

Fotoğraf 13: Cephanelik, üst örtü.

Fotoğraf 14: Kuzey cephe kapıları.

Fotoğraf 15: İç Kale, doğu yaka.

Fotoğraf 16: Süvari Ahırı.

Fotoğraf 17: Süvari Ahırı, ön cephe.

Fotoğraf 18: Süvari Ahırı, ön cephe.

Fotoğraf 19: Süvari Ahırı, doğu cephe.

Fotoğraf 20: Süvari Ahırı iç mekan, doğu taraftaki.

Fotoğraf 21: Süvari Ahırı İç mekan, batı taraftaki.

Fotoğraf 22: Süvari Ahırı İç mekan, batı taraftaki.

Fotoğraf 23: Süvari Ahırı giriş açıklıkları.

Fotoğraf 24: Süvari Ahırı genel.

Fotoğraf 25: Asker Koğuşu, ön cephe.

Fotoğraf 26: Asker Koğuşu, kuzey cephe.

Fotoğraf 27: Asker Koğuşu, batı cephe.

Fotoğraf 28: Asker Koğuşu, genel.

Fotoğraf 29: Asker Koğuşu, giriş açıklığı.

Fotoğraf 30: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, doğu cephe.

Fotoğraf 31: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, güney cephe.

Fotoğraf 32: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, batı cephe.

Fotoğraf 33: Asker Koğuşu, gözetleme birimi, kuzey cephe.

Fotoğraf 34: Asker Koğuşu, giriş bölümü.

Fotoğraf 35: Asker Koğuşu, girişin solundaki oda.

Fotoğraf 36: Asker Koğuşu, girişin sağındaki oda.

Fotoğraf 37: Asker Koğuşu, girişin karşısındaki büyük salon, güney cephe.

Fotoğraf 38: Asker Koğuşu, büyük salondan sonra ulaşılan birim.

Fotoğraf 39: İç Kale'nin en yüksek noktası.

Fotoğraf 40: İç Kale'den Kars'ın genel görünümü.

Fotoğraf 41: İç Kale'nin en yüksek noktası.

Fotoğraf 42: Muhtemelen Kale Komutanı için yapılmış birim.

Fotoğraf 43: Muhtemelen Kale Komutanı için yapılmış birim, iç mekan.

Fotoğraf 44: İç Kale'de belirsiz bölüm.

Fotoğraf 45: İç Kale merdivenleri.

Fotoğraf 46: Merdivenlerin sağında yer alan birim.

Fotoğraf 47: İç Kale genel.

Fotoğraf 48: İç Kale kuzey kapıları.

Fotoğraf: 49: Kümbet Camii, kuzey cephe, giriş cephesi.

Fotoğraf 50: Kümbet Camii, batı cephe.

Fotoğraf 51: Kümbet Camii, doğu cephe.

Fotoğraf 52: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.

Fotoğraf 53: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.

Fotoğraf 54: Kümbet Camii, 12 Havari kabartması.

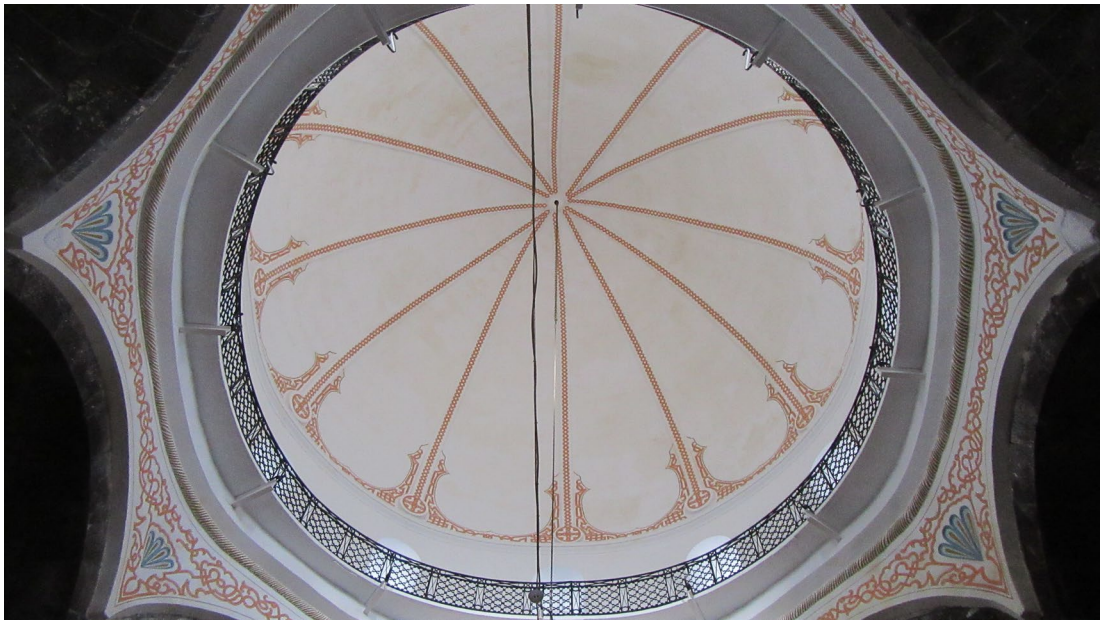
Fotoğraf 55: Kümbet Camii, giriş kapı.

Fotoğraf 56: Kümbet Camii, iç mekan, güney cephe.

Fotoğraf 57: Kümbet Camii, iç mekan, doğu cephe.

Fotoğraf 58: Kümbet Camii, külah içi.

Fotoğraf 59: Kümbet Camii, doğudaki ek bölüm.

Fotoğraf 60: Kümbet Camii, günah çıkarma odası.

Fotoğraf 61: Kümbet Camii, zemin.

Fotoğraf 62: Kümbet Camii, geçiş öğeleri.

Fotoğraf 63: Beşik Camii, doğu cephe.

Fotoğraf 64: Beşik Camii, kuzey cephe.

Fotoğraf 65: Beşik Camii, güney cephe.

Fotoğraf 66: Evliya Camii, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar'dan.

Fotoğraf 67: Evliya Cami ve Hasan Harakani Türbesi.

Fotoğraf 68: Evliya Cami ve minaresi.

Fotoğraf 69: Evliya Camii minaresi.

Fotoğraf 70: Ulu Camii, güney cephe.

Fotoğraf 71: Ulu Camii, doğu cephe.

Fotoğraf 72: Ulu Camii minareleri.

Fotoğraf 73: Ulu Camii, güney cephe.

Fotoğraf 74: Ulu Camii, batı cephe.

Fotoğraf 75: Ulu Camii giriş kapısı, sol.

Fotoğraf 76: Ulu Camii giriş kapısı, sağ.

Fotoğraf 77: Ulu Camii, kırık kitabe.

Fotoğraf 78: Ulu Camii iç mekan.

Fotoğraf 79: Ulu Camii, pencereler.

Fotoğraf 80: Ulu Camii, pencereler.

Fotoğraf 81: Ulu Camii, mihrap.

Fotoğraf 82: Ulu Camii mihrabı kan izleri.

Fotoğraf 83: Ulu Camii aydınlık pencereleri.

Fotoğraf 84: Ulu Camii, alt mekan.

Fotoğraf 85: Vaizoğlu Camii, güney cephe.

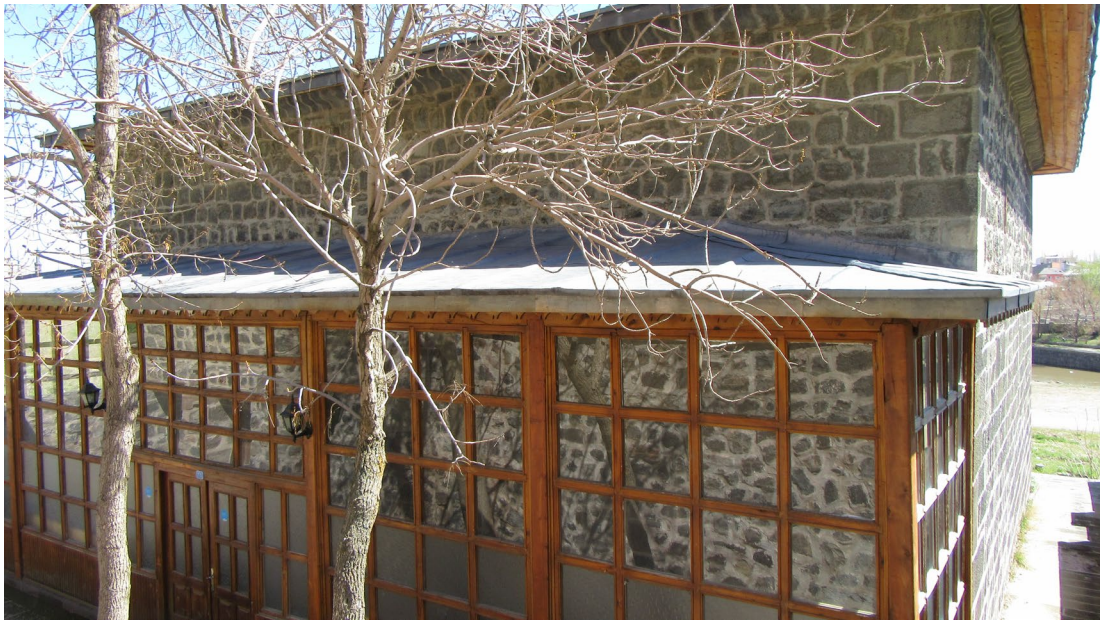
Fotoğraf 86: Vaizoğlu Camii, doğu cephe.

Fotoğraf 87: Vaizoğlu Camii, minare.

Fotoğraf 88: Vaizoğlu Camii, doğu cephe.

Fotoğraf 89: Vaizoğlu Camii, kuzey cephe.

Fotoğraf 90: Vaizoğlu Camii, iç mekan.

Fotoğraf 91: Vaizooğlu Camii, iç mekan.

Fotoğraf 92: Yusuf Paşa Camii, kuzey cephe.

Fotoğraf 93: Yusuf Paşa Camii, doğu ve kuzey cepheler.

Fotoğraf 94: Yusuf Paşa Camii, batı cephe.

Fotoğraf 95: Yusuf Paşa Camii, güney cephe.

Fotoğraf 96: Yusuf Paşa Camii, giriş kapısı.

Fotoğraf 97: Yusuf Paşa Camii, kitabe.

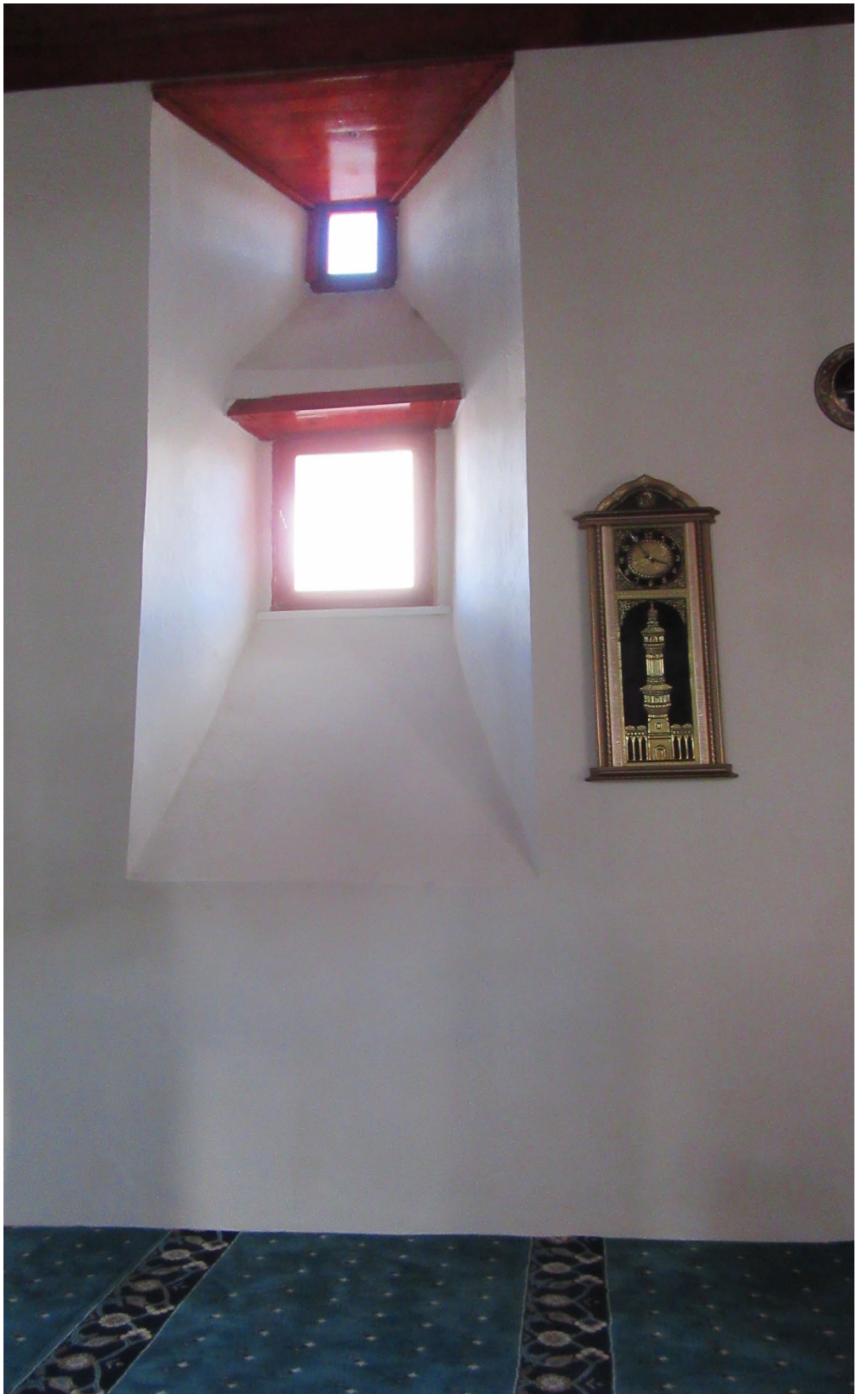
Fotoğraf 98: Yusuf Paşa Camii, iç mekan.

Fotoğraf 99: Yusuf Paşa Camii, mihrap.

Fotoğraf 100: Yusuf Paşa Camii, mahfil.

Fotoğraf 101: Yusuf Paşa Camii, pencereler.

Fotoğraf 102: Küçük Abdi Ağa Camii (bugünkü adı Temel Yıldırım Camii).

Fotoğraf 103: Küçük Abdi Ağa Camii, batı yaka.

Fotoğraf 104: Küçük Abdi Ağa Camii, güney cephe.

Fotoğraf 105: Küçük Abdi Ağa Camii, giriş.

Fotoğraf 106: Küçük Abdi Ağa Camii, iç mekan.

Fotoğraf 107: Küçük Abdi Ağa Camii, ek bölüm.

Fotoğraf 108: Ali Ağa Camii, kuzey cephe.

Fotoğraf 109: Ali Ağa Camii, doğu yaka.

Fotoğraf 110: Ali Ağa Camii, güney cephe.

Fotoğraf 111: Ali Ağa Camii, kitabe.

Fotoğraf 112: Ali Ağa Camii, giriş.

Fotoğraf 113: Ali Ağa Camii, iç mekan.

Fotoğraf 114: Ali Ağa Camii, mihrap.

Fotoğraf 115: Ali Ağa Camii, mahfil.

Fotoğraf 116: Büyük Abdi Ağa Camii, doğu yaka.

Fotoğraf 117: Büyük Abdi Ağa Camii, giriş.

Fotoğraf 118: Büyük Abdi Ağa Camii, güney cephe.

Fotoğraf 119: Büyük Abdi Ağa Camii, orijinal minare.

Fotoğraf 120: Seyyid Yusuf Camii (bugünkü adı Hacı Seyfi Camii).

Fotoğraf 121: Seyyid Yusuf Camii, doğu yaka.

Fotoğraf 122: Seyyid Yusuf Camii, batı cephe.

Fotoğraf 123: Seyyid Yusuf Camii, giriş.

Fotoğraf 124: Seyyid Yusuf Camii, giriş kapısı.

Fotoğraf 125: Seyyid Yusuf Camii, iç mekan.

Fotoğraf 126: Seyyid Yusuf Camii, mahfil.

Fotoğraf 127: Laçin Bey Camii.

Fotoğraf 128: Laçin Bey Camii.

Fotoğraf 129: Laçin Bey Camii, giriş.

Fotoğraf 130: Laçin Bey Camii, giriş.

Fotoğraf 131: Laçin Bey Camii, minare.

Fotoğraf 132: Laçin Bey Camii, iç mekan.

Fotoğraf 133: Laçin Bey Camii, mahfil.

Fotoğraf 134: Laçin Bey Camii, pencere açıklıkları.

Fotoğraf 135: Kağızman Feyzullah Efendi Camii.

Fotoğraf 136: Feyzullah Efendi Camii, şahnişin.

Fotoğraf 137: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 138: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 139: Feyzullah Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 140: Feyzullah Efendi Camii, mihrap.

Fotoğraf 141: Feyzullah Efendi Camii, minber.

Fotoğraf 142: Ebu'l Hasan Harakani Türbesi (bugünkü hali).

Fotoğraf 143: Ebu'l Hasan Harakani Türbesi (eski hali).

Fotoğraf 144: Alperenler Türbesi.

Fotoğraf 145: Alperenler Türbesi.

Fotoğraf 146: Arap Baba Türbesi.

Fotoğraf 147: Mazlumağa Hamamı.

Fotoğraf 148: Mazlumağa Hamamı, giriş.

Fotoğraf 149: Mazlumağa Hamamı.

Fotoğraf 150: İlbeyoğlu Hamamı.

Fotoğraf 151: İlbeyoğlu Hamamı'nın önüne yapılan yapı.

Fotoğraf 152: İlbeyoğlu Hamamı, külhan bölümü.

Fotoğraf 153: İlbeyoğlu Hamamı, doğu yaka.

Fotoğraf 154: İlbeyoğlu Hamamı, doğu cephedeki açıklık.

Fotoğraf 155: İlbeyoğlu Hamamı, kuzey cephe.

Fotoğraf 156: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan.

Fotoğraf 157: İlbeyoğlu Hamamı, kubbe açıklıkları.

Fotoğraf 158: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan.

Fotoğraf 159: İlbeyoğlu Hamamı, iç mekan geçişleri.

Fotoğraf 160: İlbeyoğlu Hamamı, tonoz açıklıkları.

Fotoğraf 161: Asri Hamamı.

Fotoğraf 162: Asri Hamamı, güney cephe.

Fotoğraf 163: Asri Hamamı, doğu yaka.

Fotoğraf 164: Asri Hamamı, kuzey cephe.

Fotoğraf 165: Beylerbeyi Sarayı, güney cephe.

Fotoğraf 166: Beylerbeyi Sarayı, doğu yaka.

Fotoğraf 167: Beylerbeyi Sarayı, kuzey cephe.

Fotoğraf 168: Beylerbeyi Sarayı, kuzey yönde yeni çıkan bölümler.

Fotoğraf 169: Beylerbeyi Sarayı, kuzey giriş, karşıda güney giriş.

Fotoğraf 170: Beylerbeyi Sarayı, batıya doğru uzanan birimler.

Fotoğraf 171: Beylerbeyi Sarayı, batı cephe.

Fotoğraf 172: Beylerbeyi Sarayı, iç mekan.

Fotoğraf 173: Beylerbeyi Sarayı, iç mekan.

Fotoğraf 174: Beylerbeyi Sarayı, su deposu.

Fotoğraf 175: Karahanoğlu Taş Köprüsü.

Fotoğraf 176: Karahanoğlu Taş Köprüsü.

Fotoğraf 177: Karahanoğlu Taş Köprü (Fotoğraf Ercan Dirik).

Fotoğraf 178: Lake Köprüsü.

Fotoğraf 179: Lake Köprüsü.

Fotoğraf 180: Lake Köprüsü.

Fotoğraf 181: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı.

Fotoğraf 182: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, ön cephe.

Fotoğraf 183: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, balkon.

Fotoğraf 184: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, arka cephe.

Fotoğraf 185: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, sağ cephe.

Fotoğraf 186: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, zemin kat.

Fotoğraf 187: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, zemin kat salonu.

Fotoğraf 188: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, Birinci kat odaları.

Fotoğraf 189: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, birinci kat odaları.

Fotoğraf 190: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, birinci kat odaları.

Fotoğraf 191: Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı, balkon.

Fotoğraf 192: Kanlı Tabya (bugünkü adı Kafkas Cephesi Harp Müzesi).

Fotoğraf 193: Kanlı Tabya, giriş.

Fotoğraf 194: Kanlı Tabya, simetrik bölümler.

Fotoğraf 195: Kanlı Tabya, doğu yaka.

Fotoğraf 196: Kanlı Tabya, arka cephe.

Fotoğraf 197: Kanlı Tabya, arka cephe.

Fotoğraf 198: Kanlı Tabya, batı cephe.

Fotoğraf 199: Kanlı Tabya, giriş.

Fotoğraf 200: Kanlı Tabya, iç mekan.

Fotoğraf 201: Kanlı Tabya, iç mekan geçişleri.

Fotoğraf 202: Kanlı Tabya, simetrik düzenlemeler.

Fotoğraf 203: Gemli Tabya.

Fotoğraf 204: Gemli tabya, avlu.

Fotoğraf 205: Gemli Tabya.

Fotoğraf 206: Gemli Tabya.

Fotoğraf 207: Gemli Tabya.

Fotoğraf 208: Gemli Tabya.

Fotoğraf 209: Gemli Tabya, karargâh ve koğuşlar.

Fotoğraf 210: Gemli Tabya, karargah ve koğuşlar.

Fotoğraf 211: Gemli Tabya, koğuşlar.

Fotoğraf 212: Gemli Tabya, koğuşlar.

Fotoğraf 213: Gemli tabya, ön koridor.

Fotoğraf 214: Karadağ Tabya.

Fotoğraf 215: Karadağ Tabya, giriş.

Fotoğraf 216: Karadağ Tabya, savunma mevzileri.

Fotoğraf 217: Karadağ Tabya, hendekler.

Fotoğraf 218: Karadağ Tabya, avlu.

Fotoğraf 219: Arap Tabya, karargah ve koğuş odaları.

Fotoğraf 220: Arap Tabya, topçu mevzi.

Fotoğraf 221: Arap Tabya, arka cephe.

Fotoğraf 222: Arap Tabya, bonet örnekleri.

Fotoğraf 223: Arap Tabya, bonet örnekleri.

Fotoğraf 224: Arap Tabya, koğuşlar.

Fotoğraf 225: Arap Tabya, havalandırma ve niş bölümleri.

Fotoğraf 226: Arap Tabya, düz atkı taşlı kapı ve yuvarlak kemerli pencere örnekleri.

Fotoğraf 227: Arap Tabya, koğuşlar arası geçiş.

Fotoğraf 228: Arap Tabya, tuvalet ve banyo birimleri.

Fotoğraf 229: Arap Tabya, tuvaletler.

Fotoğraf 230: Tuvaletlerde yer alan mazgal pencereler.

Fotoğraf 231: Arap Tabya, havalandırma.

Fotoğraf 232: Arap Tabya, 100 cm çapındaki konik biçimli boru.

Fotoğraf 233: Arap Tabya, pencere örnekleri.

Fotoğraf 234: Ardahan Kalesi, güneybatı cepheden.

Fotoğraf 235: Ardahan Kalesi, güney duvarlar.

Fotoğraf 236: Ardahan Kalesi, güney sur duvarları ve kuleler.

Fotoğraf 237: Ardahan Kalesi, yıkık iki kule.

Fotoğraf 238: Ardahan Kalesi, yıkılmış kule, güney cephe.

Fotoğraf 239: Ardahan Kalesi, doğu surları.

Fotoğraf 240: Ardahan Kalesi, doğu surları, kapalı kapı.

Fotoğraf 241: Ardahan Kalesi, doğu surları, kapatılmış başka kapı.

Fotoğraf 242: Ardahan Kalesi, doğu surları.

Fotoğraf 243: Ardahan Kalesi, kule örnekleri.

Fotoğraf 244: Ardahan Kalesi, kuzey surları.

Fotoğraf 245: Ardahan Kalesi, kuzey surları ve kuleleri.

Fotoğraf 246: Ardahan Kalesi, savunma mevzileri.

Fotoğraf 247: Ardahan Kalesi, batı cephe.

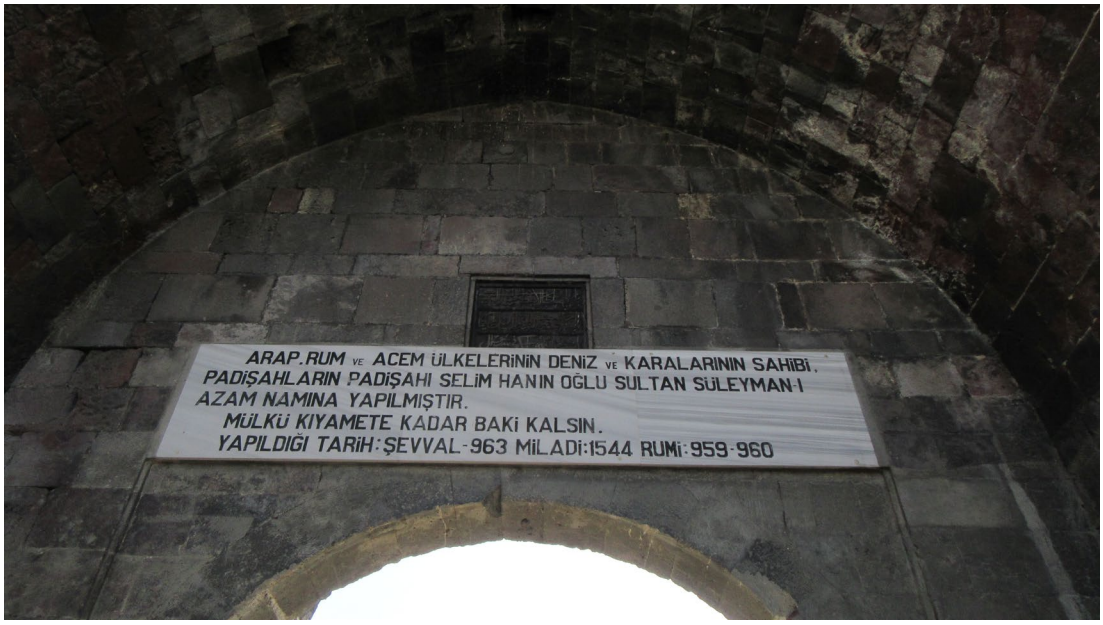
Fotoğraf 248: Ardahan Kalesi, batı cephe, giriş kapısı.

Fotoğraf 249: Ardahan Kalesi, giriş kapısı, iç taraf.

Fotoğraf 250: Ardahan Kalesi, giriş kapısı.

Fotoğraf 251: Ardahan Kalesi, kitabe.

Fotoğraf 252: Ardahan Kalesi, seğirdim yoluna çıkan merdivenler.

Fotoğraf 253: Ardahan Kalesi, güney cephe.

Fotoğraf 254: Ardahan Kalesi, kuzeybatı cephe.

Fotoğraf 255: Ardahan Kalesi, içten görünüm.

Fotoğraf 256: Ardahan Kalesi, içten görünüm, kuzey cephe.

Fotoğraf 257: Ardahan Kalesi, içten görünüm.

Fotoğraf 258: Ardahan Kalesi, kule içi.

Fotoğraf 259: Ardahan Kalesi, kuzey cephe.

Fotoğraf 260: Ardahan Kalesi içerisindeki kafe.

Fotoğraf 261: Mevlit Efendi Camii, batı cephe.

Fotoğraf 262: Mevlit Efendi Camii, güney cephe.

Fotoğraf 263: Mevlit Efendi Camii, doğu cephe.

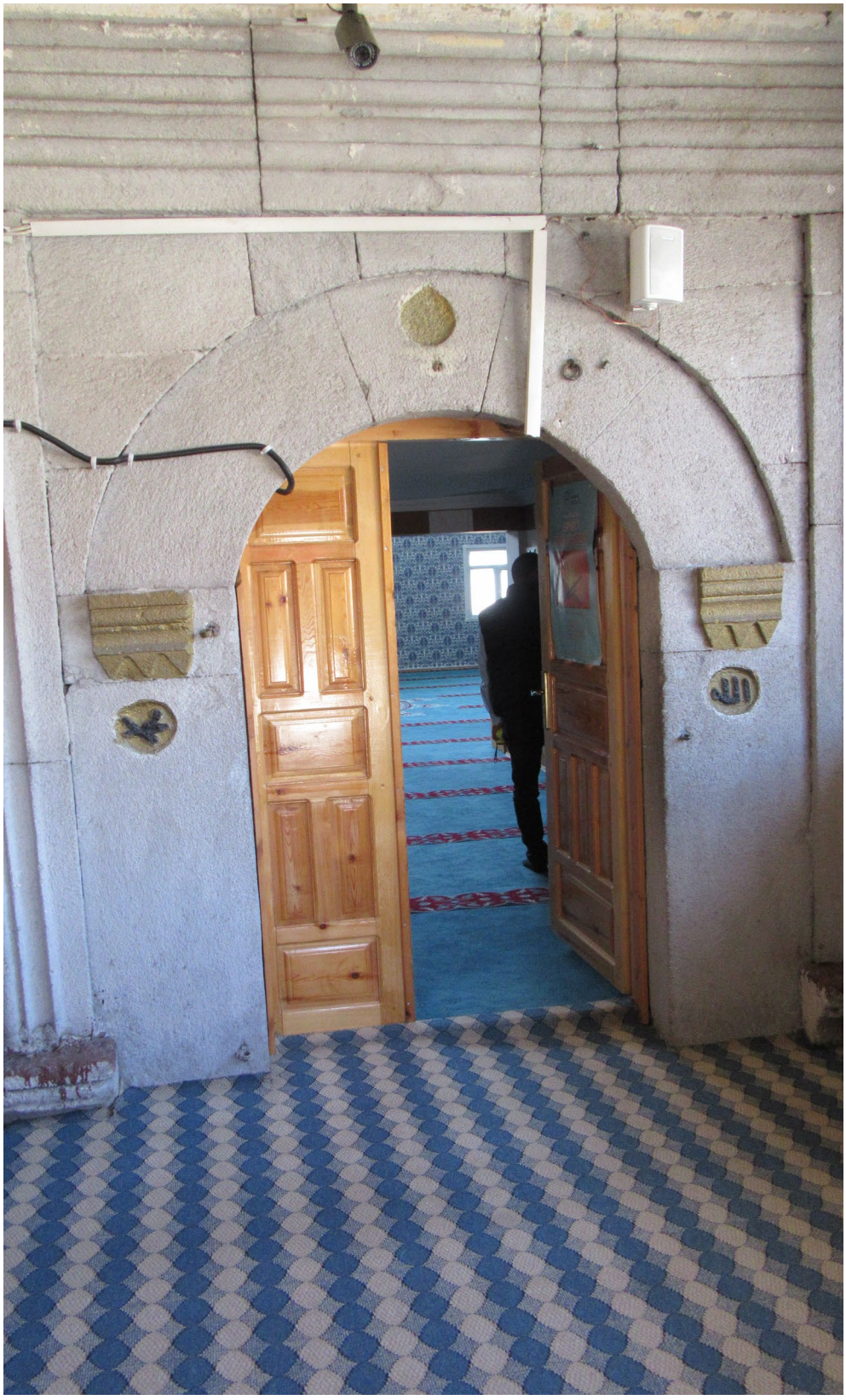
Fotoğraf 264: Mevlit Efendi Camii, kuzey ek bölüm.

Fotoğraf 265: Mevlit Efendi Camii, asıl giriş kapısı.

Fotoğraf 266: Mevlit Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 267: Mevlit Efendi Camii, asıl giriş kapısı.

Fotoğraf 268: Mevlit Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 269: Mevlit Efendi Camii, kiliseye çevrildikten sonra günah çıkarma odası olarak kullanılan bölme.

Fotoğraf 270: Arap (Yanık) Camii anıtı.

Fotoğraf 271: Arap (Yanık) Camii anıtı.

Fotoğraf 272: Müderris İbrahim Efendi Camii.

Fotoğraf 273: Müderris İbrahim Efendi Camii, kuzey cephe ve giriş.

Fotoğraf 274: Müderris İbrahim Efendi Camii, güney cephe.

Fotoğraf 275: Müderris İbrahim Efendi Camii, giriş kapısı.

Fotoğraf 276: Müderris İbrahim Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 277: Müderris İbrahim Efendi Camii, iç mekan.

Fotoğraf 278: Müderris İbrahim Efendi Camii, mihrap.

Fotoğraf 279: Müderris İbrahim Efendi Camii, pencereler.

Fotoğraf 280: Müderris İbrahim Efendi Camii, tavan.

Fotoğraf 281: Derviş Bey Camii.

Fotoğraf 282: Derviş Bey Camii.

Fotoğraf 283: Derviş Bey Camii, minare.

Fotoğraf 284: Derviş Bey Camii, giriş, ek bölüm, kuzey cephe.

Fotoğraf 285: Derviş Bey Camii, ek bölüm, iç mekan.

Fotoğraf 286: Derviş Bey Camii, asıl giriş kapısı.

Fotoğraf 287: Derviş Bey Camii, iç mekan.

Fotoğraf 288: Derviş Bey Camii, tavan.

Fotoğraf 289: Derviş Bey Camii, mahfil.

Fotoğraf 290: Derviş Bey Camii, mazgal pencere örnekleri.

Fotoğraf 291: Ramazan Tabya (Osman Ülkü'den).

Fotoğraf 292: Ramazan Tabya (O.Ülkü).

Fotoğraf 293: Ramazan Tabya, hücreler (O. Ülkü).

Fotoğraf 294: Ramazan Tabya, hücreler (O.Ülkü).

Fotoğraf 295: Ramazan Tabya, hücre geçişleri (O.Ülkü).

Fotoğraf 296: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).

Fotoğraf 297: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).

Fotoğraf 298: Ramazan Tabya, hücre (O.Ülkü).

Fotoğraf 299: Emiroğlu Tabya yıkıntıları.

Fotoğraf 300: Emiroğlu Tabya yıkıntıları.

Fotoğraf 301: Posof Merkez Camii minare.

Fotoğraf 302: Posof Merkez Camii, giriş.

Fotoğraf 303: Posof Merkez Camii, batı cephe.

Fotoğraf 304: Posof Merkez Camii güney cephe.

Fotoğraf 305: Posof Merkez Camii, iç mekan.

Fotoğraf 306: Posof Merkez Camii asıl giriş.

Fotoğraf 307: Iğdır Kervansarayı.

Fotoğraf 308: Iğdır Kervansarayı, payandalar.

Fotoğraf 309: Iğdır Kervansarayı, payanda örneği.

Fotoğraf 310: Iğdır Kervansarayı, yarım payandalar.

Fotoğraf 311: Iğdır Kervansarayı, arka cephe.

Fotoğraf 312: Iğdır Kervansarayı, üst örtü ve havalandırma bacaları.

Fotoğraf 313: Iğdır Kervansarayı, manastır tonoz.

Fotoğraf 314: Iğdır Kervansarayı, giriş.

Fotoğraf 315: Iğdır Kervansarayı, giriş holü.

Fotoğraf 316: Iğdır Kervansarayı, girişin sağındaki oda.

Fotoğraf 317: Iğdır Kervansarayı, tonoz açıklıkları.

Fotoğraf 318: Iğdır Kervansarayı, yukarıya çıkış merdiveni.

Fotoğraf 319: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümüne geçiş.

Fotoğraf 320: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.

Fotoğraf 321: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.

Fotoğraf 322: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.

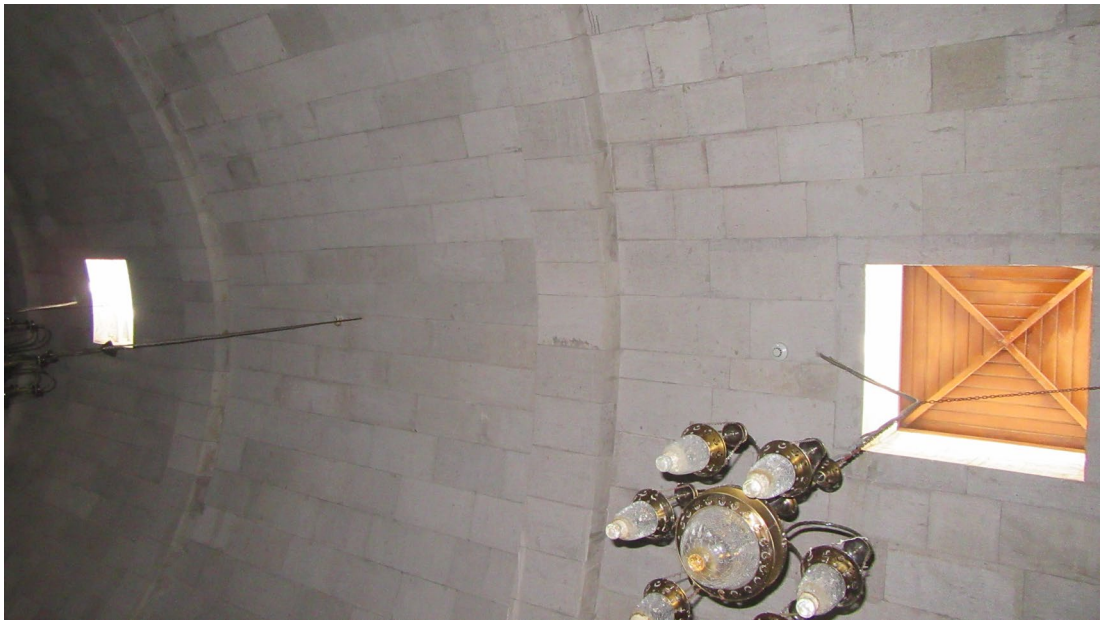
Fotoğraf 323: Iğdır Kervansarayı, ahır bölümü.

Fotoğraf 324: Iğdır Kervansarayı, Ahır bölümü, kemer üzengi noktaları.

Fotoğraf 325: Iğdır Kervansarayı, Ahır bölümü, kemer üzengi noktaları.

Fotoğraf 326: Iğdır Kervansarayı, ahır havalandırma bacaları.

Fotoğraf 327: Iğdır Kervansarayı, üst kat.

Fotoğraf 328: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 329: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 330: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 331: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 332: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 333: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 334: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 335: Kul Yusuf Kümbeti.

Fotoğraf 336: Kul Yusuf Kümbeti, içten külah.

Fotoğraf 337: Kul Yusuf Kümbeti, gömü odası.

Fotoğraf 338: Kul Yusuf Kümbeti, giriş kapısı.

Fotoğraf 339: Tuzluca Köprüsü.

Fotoğraf 340: Tuzluca Köprüsü.

Fotoğraf 341: Tuzluca Köprüsü.

Fotoğraf 342: Tuzluca Köprüsü.

Fotoğraf 343: Dere Tabya üzeri, Meçhul Asker Anıtı.

Fotoğraf 344: Dere Tabya, Kars Çayı'ndan görünüm.

Fotoğraf 345: Dere Tabya, Karargah ve Koğuş Binası.

Fotoğraf 346: Dere Tabya.

Fotoğraf 347: Dere Tabya iç mekan geçişleri.

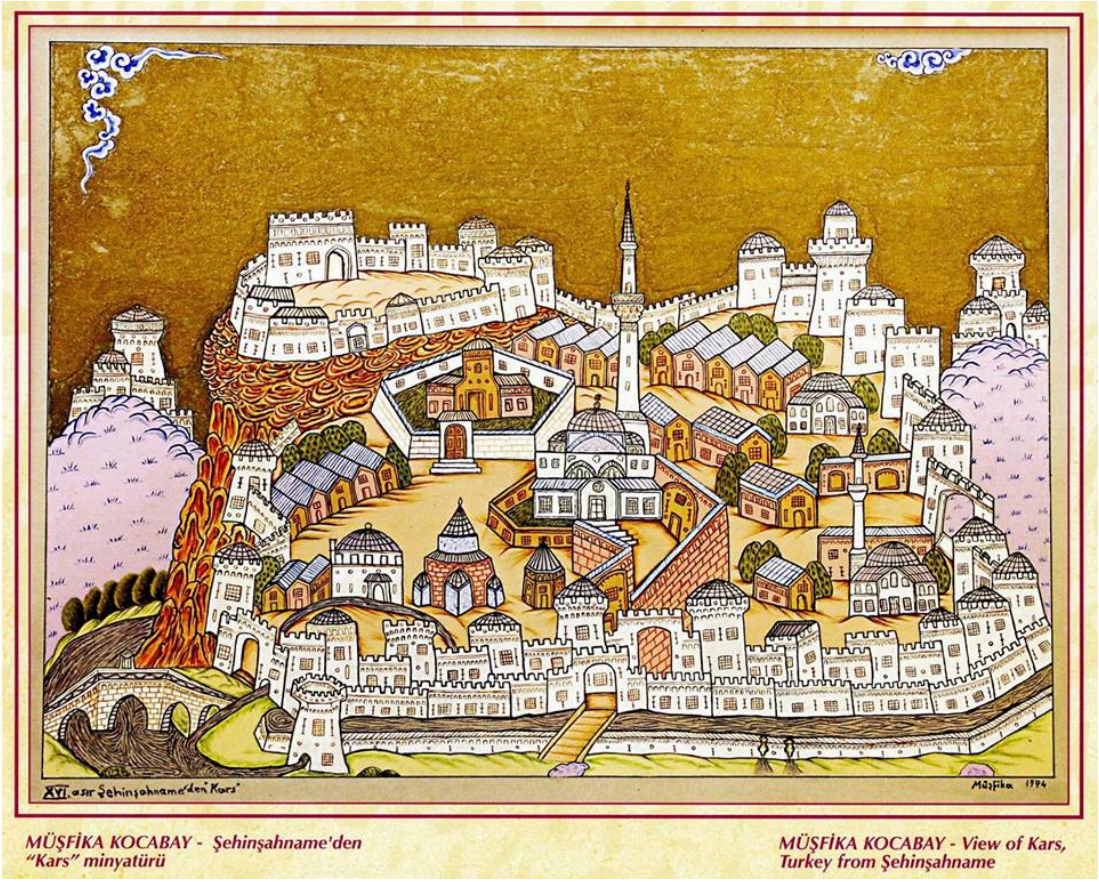
Fotoğraf 348: Dere Tabya, koğuşlar.

Resim 1: Lala Mustafa Paşa'nın Kars'a Gelmesi, Nusretname'den, (Londra British Library Add. 22011 198b.).

Resim 2: Nusretname'den Kars Minyatürü, Kars Kalesi'nin İnşası (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 3: Şehinşahname'den Kars Minyatürü (Müşfika Kocabay'dan).

Resim 4: 1718 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 5: 1720 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

Resim 6: 1740 Kars (Gravürler ve Minyatürlerle Kars'dan).

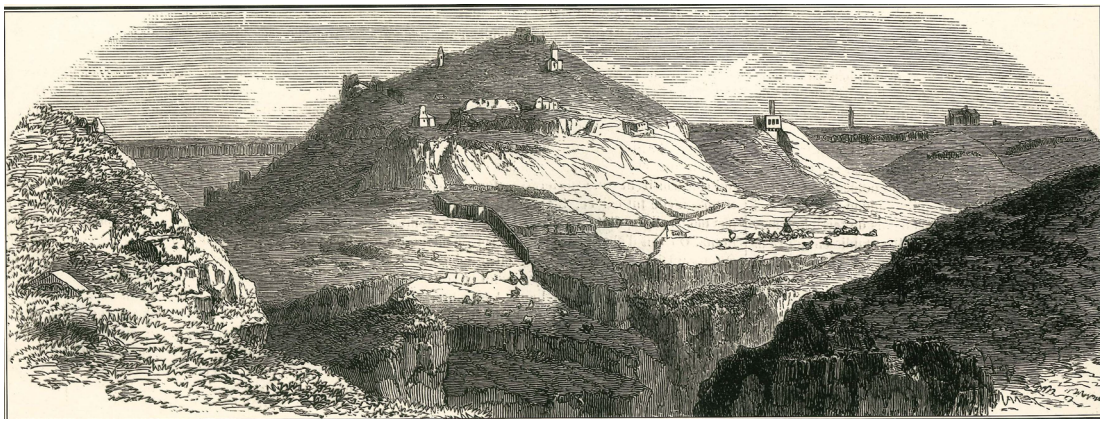
Resim 7: 1842 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

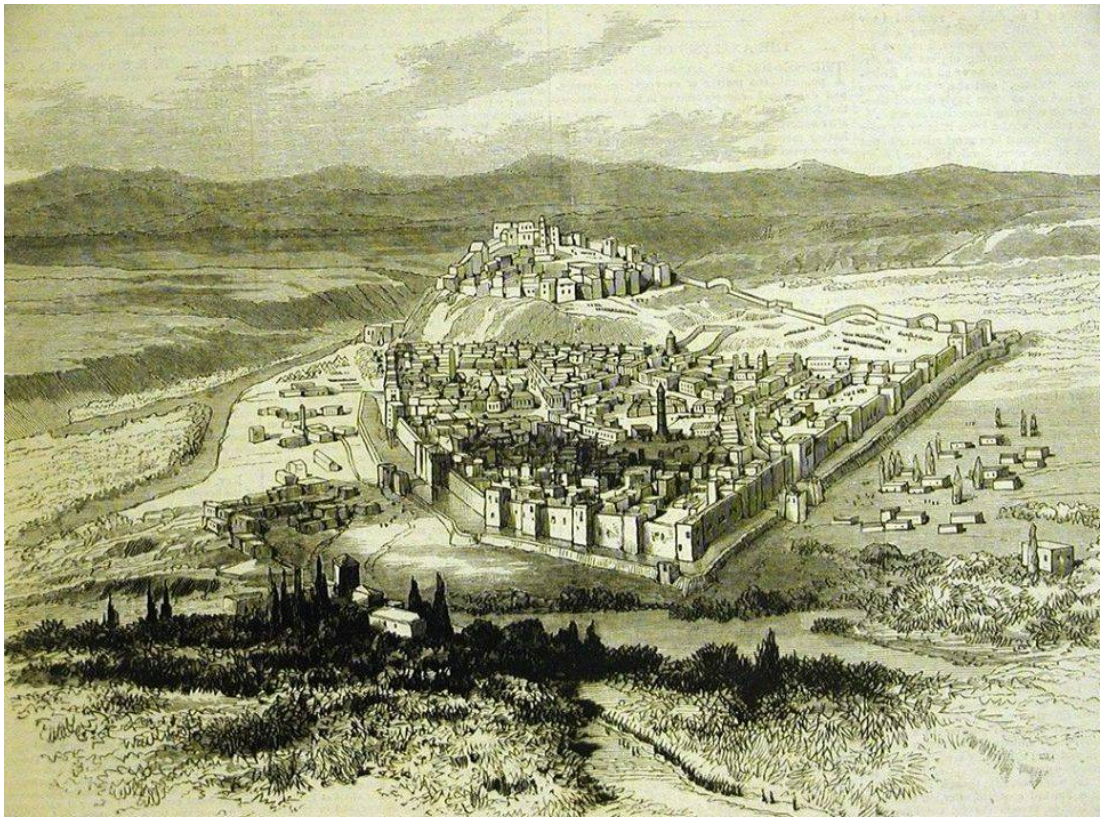
Resim 8: 1855 Kars şehir merkezi (Yıldırım Öztürkkan-Vedat Akçayöz'den).

Resim 9: 1864 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 10: 1864 Kars Ani (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 11: 1869 Kars şehrinin görünümü (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 12: 1877 Kars şehri ve kalesi (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 13: 1878 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

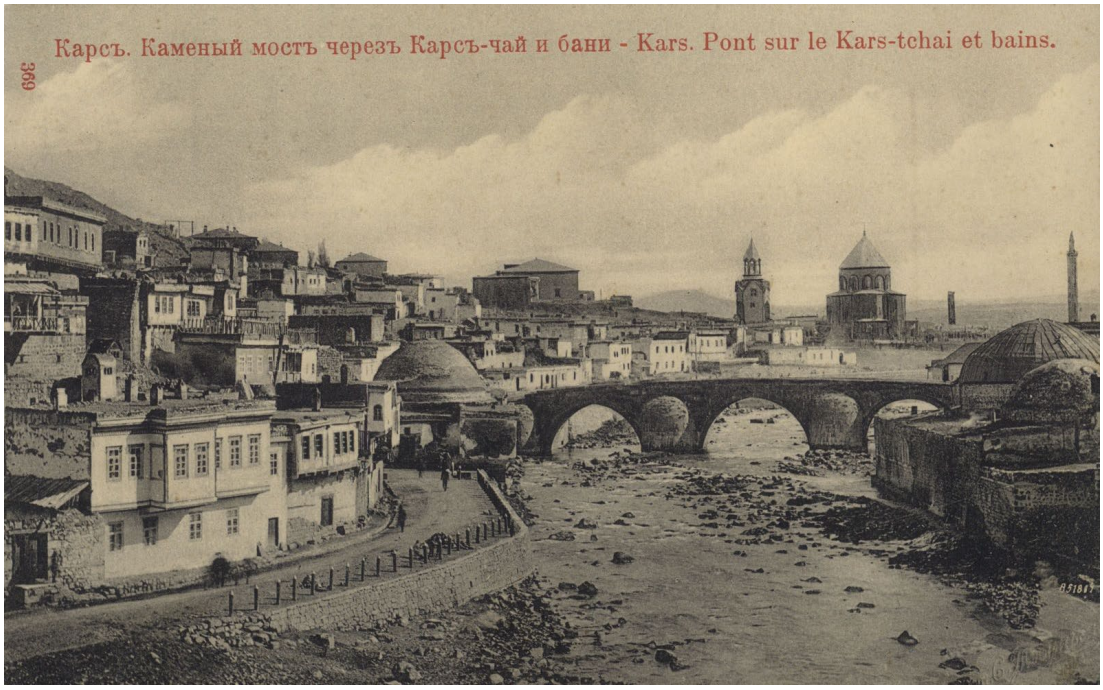
Resim 14: 1878 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 15: 1882 Kars (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 16: 1906 Rus Dönemi'nde Kars.

Resim 17: Rus Dönemi'nde Kars (Ö. Fahrettin Türkan).

Resim 18: Kars Kalesi (Ö. Fahrettin Türkkan'dan).

Resim 19: 1916 Sukapı Mahallesi'nden görünüm (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 20: 1916 Taş Köprü ve Vaizoğlu Camii (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 21: 1930 Kars Sukapı Mahallesi.

Resim 22: 1931 Lake Köprüsü (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 23: 1941 Kars Kaleiçi Mahallesi (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 24: Kars Genel 1941 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

Resim 25: 1970'li yıllarda Kars (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 26: 1980 Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı.

Resim 27: 1953 Kars (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).

Resim 28: 1888 Kars Kalesi ve kalan burçları (Eski Yeni Fotoğraflarla Kars'dan).

Resim 29: 1900 Ardahan, (Gravürlerle Türkiye Anadolu 1'den).

Resim 30: Ardahan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).

Resim 31: 1947 Ardahan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).

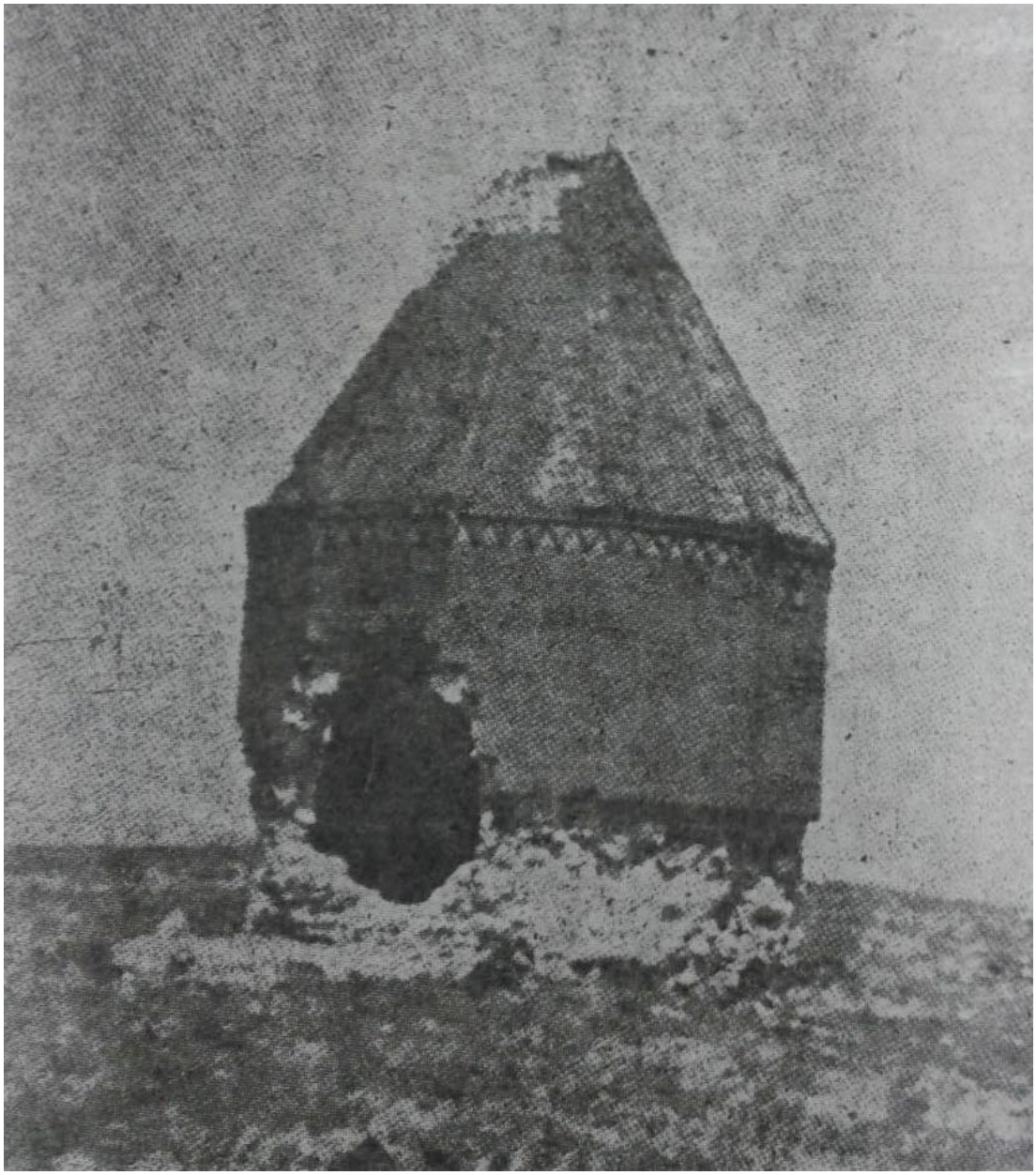
Resim 32: Ardahan 1947 (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar).

Resim 33: Kars Zafer Madalyası, (Kars Valiliği'nden).

Resim 34: Iğdır Kervansarayı (TDV İslam Ansiklopedisi).

Resim 35*:* Kızıl Kümbet, Iğdır (Rahmi Hüseyin Ünal'dan).

ÖZGEÇMİŞ

Ulaş Kılıç, 1992 yılında İstanbul'da doğmuştur. Aslen Ardahanlıdır. İlköğretimi Ardahan'ın Çıldır ilçesine bağlı Akçakale Köyü'nde, ortaokulu Çıldır ilçe merkezinde, liseyi ise İstanbul Bakırköy'de okumuştur. 2010 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nü kazanmış ve 2015 yılında mezun olmuştur. 2016 yılında ise aynı okulun Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na bağlı Türk İslam Sanatları programında yüksek lisans yapmaya başlamıştır.